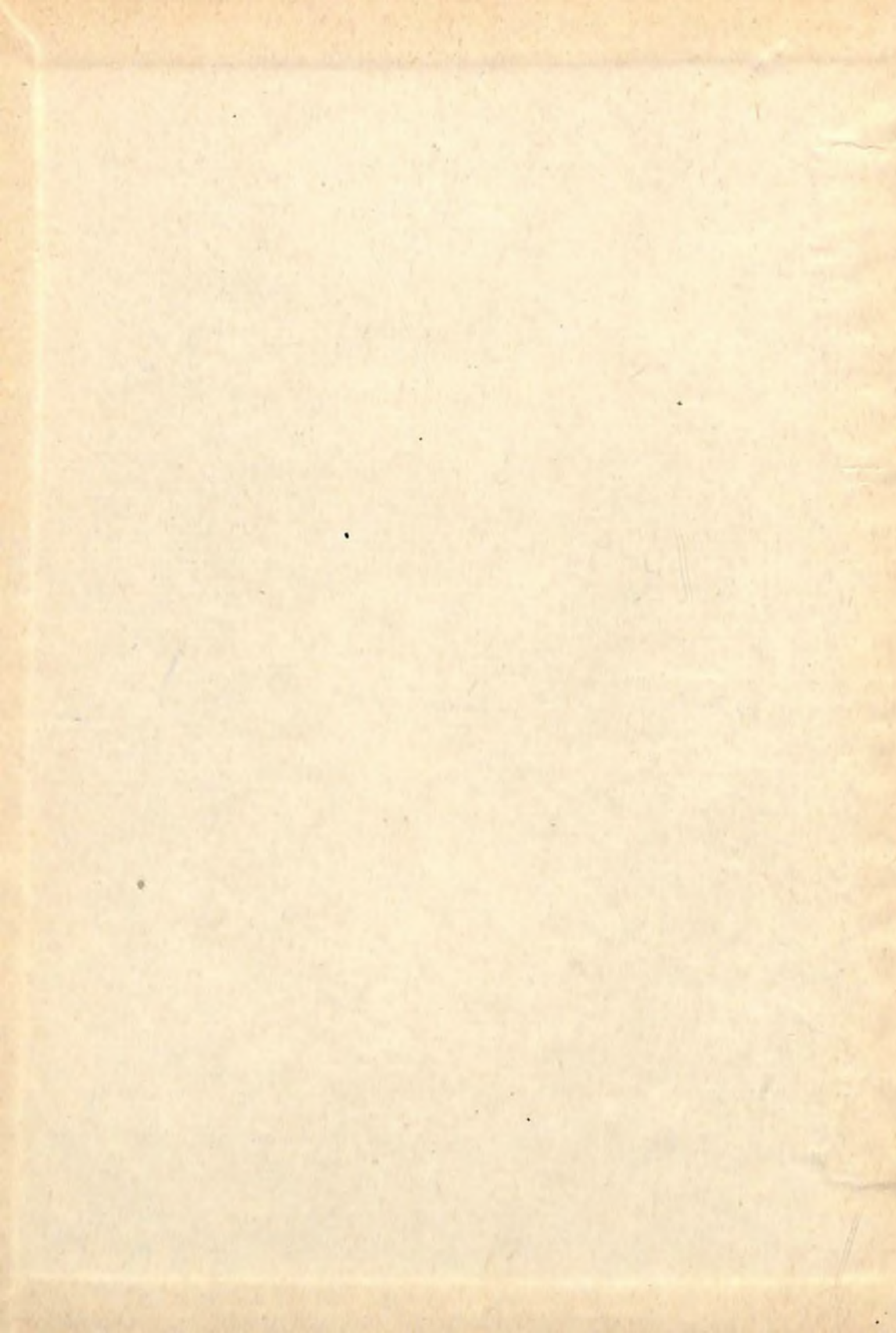

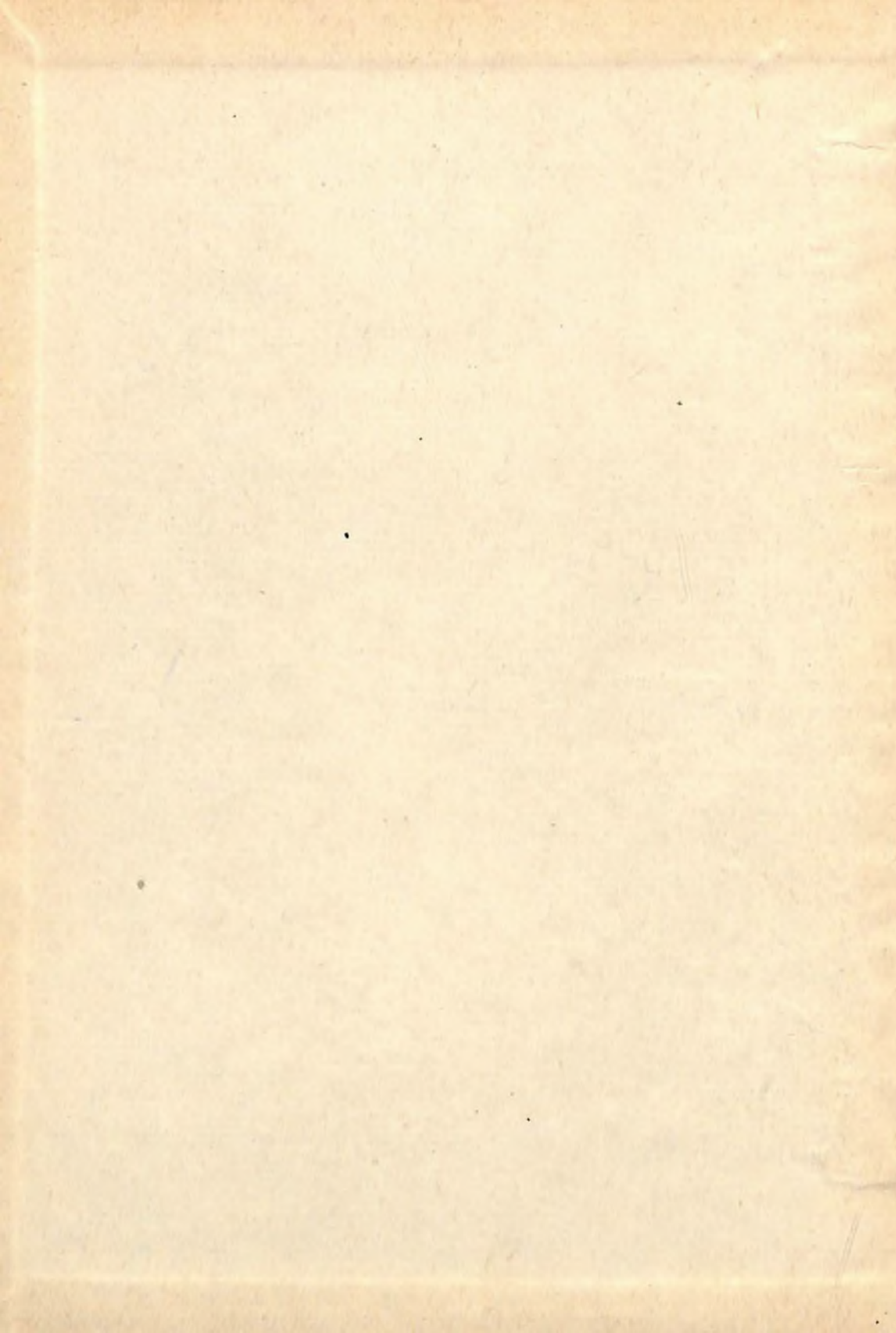
Վ. Մ. ԱՄԻՐԲԵԿՅԱՆ

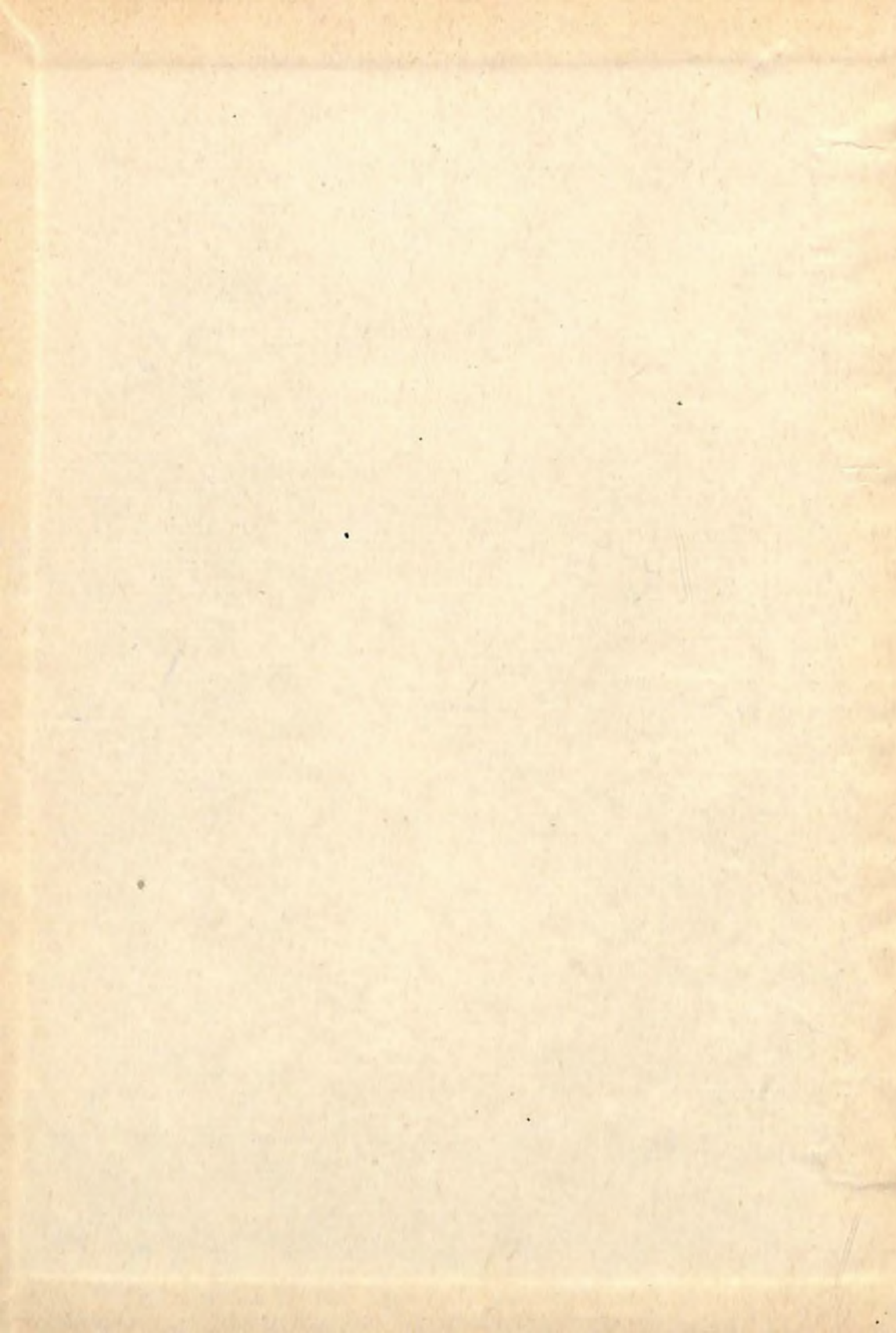
ՍՈՎԵՏԱԿԱՅ
ՏԵՂԱԿԱՆ
ՄԱՄՈՒԼԸ

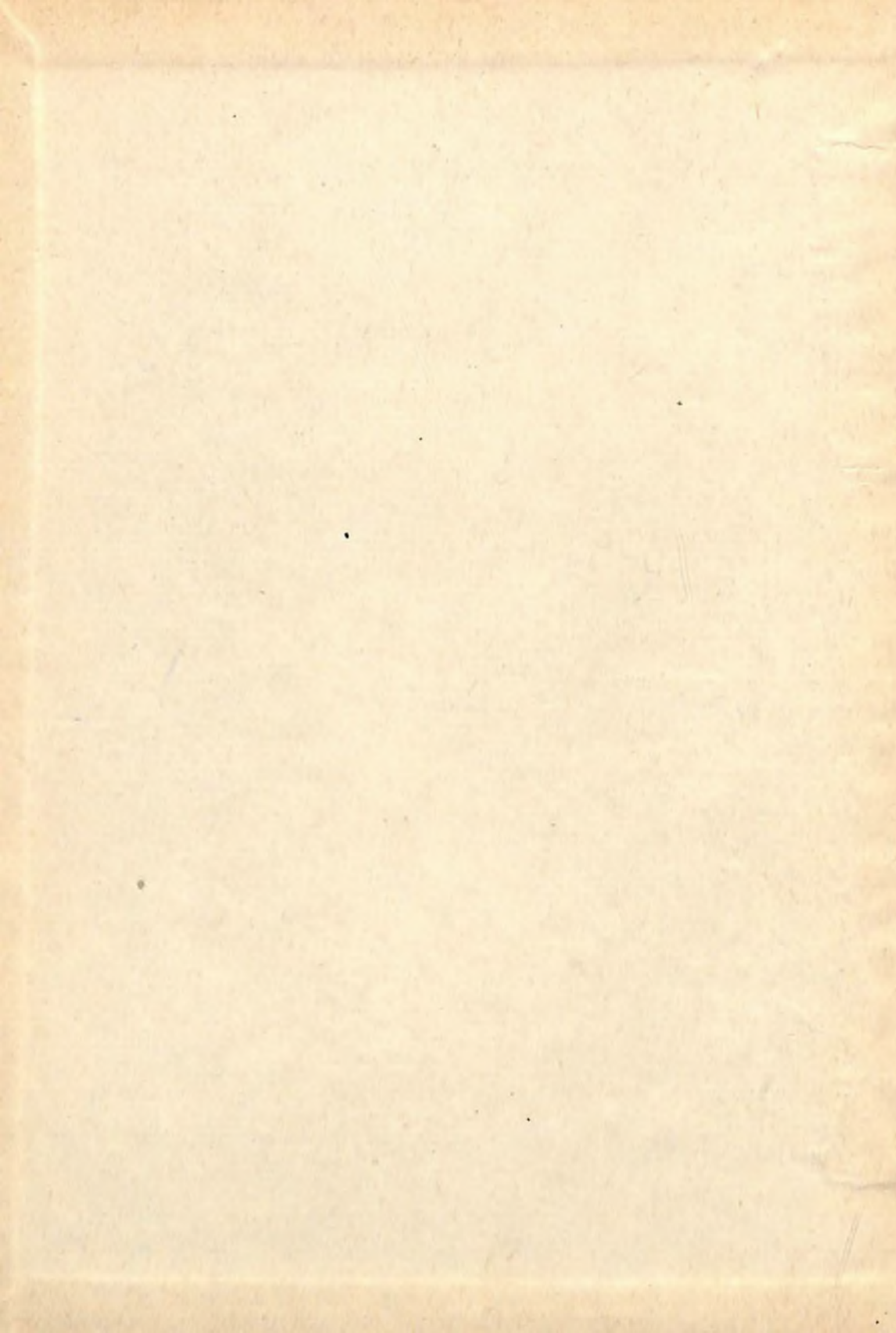

ԵՐԵՎԱՆ 1924

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

В. М. АМИРБЕКЯН

АРМЯНСКАЯ СОВЕТСКАЯ
МЕСТНАЯ ПЕЧАТЬ

(1921—1925 гг.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1964

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

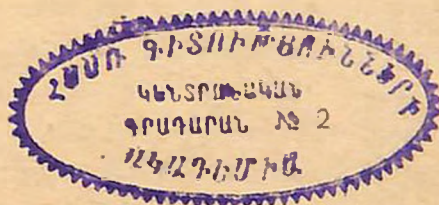
07(47.925)(09)

Վ. Մ. ԱՄԻՐԲԵԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ՏԵՂԱԿԱՆ
ՄԱՄՈՒԼԸ

(1921—1925 թթ.)

A $\frac{\pi}{33955}$

«Սովետահայ տեղական մամուլը» աշխատությունը նվիրված է մեր ուսուցիչիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանի՝ 1921—1925 թվականների տեղական պարբերական մամուլի պատմությանը: Գրքում ցույց է տրվում, թե ինչ դեր են կատարել զավառային թերթերը կոմունիստական պարտիայի քաղաքականության հաղթանակի, նոր դարաշրջանի մարդու դաստիարակության, հասարակական մտքի զարգացման գործում:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանում՝ 1921—1925 թվականներին, Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի աշխատություններում, կոմունիստական պարտիայի համագումարների, կոնֆերանսների և կենտրոնական կոմիտեի սրուշումներում արտացոլված են սոցիալիստական շինարարության այն հիմնական սկզբունքները, որոնցով ղեկավարվել են Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները և ուղղություն տվել մամուլին:

Սովետական պարբերական մամուլի գործունեության առանցքը միշտ կազմել են այն խնդիրները, որոնք լուծում է կոմունիստական պարտիան՝ սոցիալիստական շինարարության, սովետական հասարակության պարզացման յուրաքանչյուր էտապում: Վերականգնման տարիներին կոմունիստական պարտիան հսկայական ուժեր լարեց նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործման համար: Այդ պայքարում նա օգտագործում էր իր հեռահար հրետանին՝ մամուլը:

Ստեղծելով սովետական մամուլը, պարտիան նրա առաջ խնդիր դրեց ակտիվ մասնակցություն ունենալ աշխատավորների ուժերի մոբիլիզացման, երկրի տնտեսության վերականգնման գործին, ցույց տալ աշխատավորների հոգեկան վերափոխման պրոցեսը, արտացոլել նոր դարաշրջանի մարդու հույզերը, պատասխանել կյանքի առաջադրած բազմազան հարցերին: Վ. Ի. Լենինը դեռևս 1918 թվականի սեպտեմբերին «Պրավդա» թերթում հրապարակված «Մեր թերթերի բնույթի մասին» հոդվածում պարզ ու որոշակի բնութագրեց սովետական մամուլի մայրուղին:

«Ավելի շատ էկոնոմիկա, բայց էկոնոմիկա ոչ թե «ընդհանուր» դատողությունների, գիտնական տեսությունների, ինտելիգենտական պլանների և այլ դատարկաբանության իմաստով,—որը, ցավոք սրտի, խիստ հաճախ հենց դատարկաբանություն է: Ո՛չ: էկոնոմիկա մեզ հարկավոր է նոր կյանքի իսկական շինարարության փաստերի հավաքման, մանրակրկիտ ստուգման և ուսումնասիրման իմաստով»¹:

Վ. Ի. Լենինը սովորեցնում էր, որ թերթերն ունենան մարքսիստական ուղղություն, ամբողջովին ծառայեն կոմունիստական պարտիայի գործին, լինեն նպատակասլաց, սկզբունքային, ունենան խոր դադափարական բովանդակություն, դառնան մասսաների տնտեսական վերադաստիարակության գործիք, նրա միջոցով մասսաներին ծանոթացնեն, թե ինչպես պետք է աշխատանքը կազմակերպել նոր ձևով²:

Դևոկա Ռեյ(բ) պարտիայի VIII համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1919 թվականի մարտին, պարտիական և սովետական մամուլի մասին ընդունած բանաձևում բացահայտեց մամուլի, հատկապես տեղական թերթերի աշխատանքում գոյություն ունեցող սխալներն ու թերությունները, այն, որ թերթերը կտրված են տեղական, հաճախ նաև ընդհանուր քաղաքական կյանքից, տպագրում են երկար, պակաս հետաքրքիր հոդվածներ: Համագումարը պահանջեց, որ տեղական մամուլը նկատի ունենա գրեթե բացառապես մասսայական ընթերցողին, որ այդ մամուլը նախ՝ պետք է լինի աշխույժ ու հանրամատչելի, երկրորդ՝ իր էջերում պետք է արտացոլի բանվորների, գյուղացիների ու կարմիրբանակայիների կյանքը³:

Առաջնորդվելով նոր տիպի մամուլի բնույթի մասին լեինինյան դադափարներով, Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտկոմը, գավառային կոմիտեները ստեղծում էին տեղական թերթերը,

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 106—109:

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 27, էջ 237—258:

3 «Պարտիական և սովետական մամուլի մասին» փաստաթղթերի ժողովածու, Հայպետհրատ, Երևան, 1955, էջ 288—290:

դեկավարում, ուղղութիւն տալիս նրանց: Քաղաքական-տրն-տեսական բարդ, դժվարին իրադարձութիւնների ժամանակաշրջան էր այդ: Սովետական Հայաստանը ժառանգութիւն էր ստացել տնտեսապես քայքայված, հիմն ի վեր խարխւլված, կոլտուրապես հետամնաց մի երկիր:

Ինչպե՞ս պահպանել ու ամրապնդել Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեւոլյուցիայի ծնունդ Սովետական Հայաստանը, ինչպե՞ս վերականգնել ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսութիւնը, ապա առաջ տանել սոցիալիստական ուղիներով: Հայաստանի պարտիական կազմակերպութիւնների և հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցավ Վ. Ի. Լենինի 1921 թվականի ապրիլի 14-ի նամակն ուղղված Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների ռեսպուբլիկայի կոմունիստ ընկերներին⁴: Այդ սլաւոմական նամակը, որ առաջին անգամ մեր ռեսպուբլիկայում հրապարակվեց «Կոմունիստ» թերթում⁵, հանդիսանում է դարավոր ստրկութիւնից ազատագրված ժողովուրդների վերածննդի, տնտեսութիւնի վերականգնման ու սոցիալիստական շինարարութիւնի պլանը: Վերականգնվեց սովետական Հայաստանի, էկոնոմիկան, զարգացավ արդւոնաբերութիւնը, գյուղատնտեսութիւնը, ձեռք աղգային, բովանդակութիւնը սոցիալիստական կոլտուրան, ծաղկեց գիտութիւնը, արվեստը, պրականութիւնը:

Մեր ռեսպուբլիկայի առաջին տեղական թերթերը, պարտիայի դավառային կոմիտեի և ռեւոլյուցիոն կոմիտեի (հետագայում գավկոմների և գավգործկոմների) օրգան էջմիածնի «Կարմիր պուղացի», Լոռու՝ «Կարմիր Լոռի», Ալեքսանդրապոլի՝ «Կարմիր Շիրակ», Զանգեզուրի՝ «Խորհրդային Զանգեզուր», «Կարմիր Ռաշպար», Նոր Բայազետի՝ «Ռանչպար», ինչպես նաև ամիլի ուշ լույս տեսնող Իջևանի, ապա Դիլիջանի «Մուրճ ու մաճ», Ալեքսանդրապոլի «Շիրակի Ռանչպար»:

4 Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 28, էջ 402—405:

5 «Կոմունիստը» (Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական կոմիտեի օրգան), սկսել է լույս տեսնել 1920 թվականի դեկտեմբերի 5-ից: 1921 թվականի մայիսի 27-ից «Կոմունիստ»-ը վերանվանվում է «Խորհրդային Հայաստան»:

«Բանվոր» և մյուս թերթերը, կոմերիտական, պատանեկան թերթիկները, էջերը, միօրյա թերթերը հանդիսանում էին լինինյան պարտիայի գաղափարների, նրա քաղաքականության պրոպագանդիստների, պարտիական կազմակերպությունների, տեղական սովետական իշխանության ամրապնդման համար ծավալված պայքարի առաջամարտիկներ։ Նրանք մասնաշաղկանացիում էին սովետական իշխանության առաջին գեկերները, հասարակական կարծիք ստեղծում սոցիալիստական միջոցառումների շուրջը։

Սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո գավառներն ու շրջանները հանդիսանում էին վարչատնտեսական այն օջախները, ուր վճռվում էին երկրի վերականգնման, առանձնապես գյուղատնտեսության կարևորագույն հարցերը։ Պարտիան հսկայական ջանքեր էր թափում աշխատավորությանը համախմբելու և տնտեսական փլուզման առաջն առնելու համար։ 1921 թվականի հուլիսի 31-ին տեղի ունեցավ էջմիածնի գավառի Սամաղարի շրջանի անպարտիական գյուղացիների և հեղկոմների նախագահների համագումարը, որին մասնակցում էին 29 գյուղերի 116 ներկայացուցիչներ։ Լսելով գեկուցում ներկա մոմենտի մասին, համագումարը միաձայն որոշեց.

«Խոստանում ենք ուս-ուսի տված միանանք և աշխատենք հանուն մեր Հայաստանի Խորհրդային հանրապետության ամրապնդման և հանուն մեր քարուքանդ եղած տնտեսության բարձրացման, Մեր սեփական ուժերով մենք պիտի աշխատենք և միայն աշխատանքն է, որ պիտի աղտոտի մեզ սովի ճիրաններից և լուսավորի ու բանա մեր մութ ու խավար աչքերը...»⁶։

Տեղական թերթերը լուսաբանում էին գյուղատնտեսության և արդյունաբերության վերականգնման հրատապ խնդիրները, ցույց էին տալիս, թե ինչպես իրականություն է դառնում Հայաստանի աշխատավորների երազանքը՝ վերջ

⁶ Հայկական ՍՍՌ Հոկտեմբերյան օկուլտցիայի և սոցիալիստական շինարարության Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 143, ց. 1, գ. 21, թ. 7։

տրվեցին ազգամիջյան կռիւներին, սկսվեց խաղաղ կյանքը, աշխատավոր գյուղացին վերջապէս հող է ստանում, վերանում է շահագործումը, կառուցվում են ջրանցքներ, հիդրոէլեկտրակայաններ, գործարաններ: Տեղական թերթերում երևում էին մեր նոր ժամանակի շարքային հերոսները, որոնք ուժ և ջանք չէին խալում երկրի անտեսութեան վերականգնման և զարգացման գործում: Կյանքից վերցրած կոնկրետ օրինակներով թերթերը ցույց էին տալիս, թէ ինչպիսի պայծառ լույս է սփռվում երբեմնի խավորի թագավորութեանում, բացվել էր երրորդ ճակատը՝ կուտուրայի ճակատը, սկսվել էր համաժողովրդական շարժում բնակչության անգրագիտության վերացման, պարոցաշինարարութեան, առողջ կենցաղի համար: Վերականգնման շրջանի էկոնոմիկայի, կուտուրայի, սրվեաթի, դրականութեան հարցերը լուսաբանելիս տեղական մամուլը շի սահմանափակվել միայն սեփական գավառով, շրջանով, քաղաքով, գյուղով: Նա իր ընթերցողներին տեղյակ է պահել մեր ռեսպուբլիկայի, ամբողջ Սովետական Միութեան կյանքում կատարվող երևույթներին, տեղական հարցը բննարկել է կոմունիստական պարտիայի քաղաքականութեան տեսանկյունով:

Դատակարարային սուր պայքարի պայմաններում պարտիայի օգնությամբ ամբաստնողվում էր մամուլը, աճում էին ժողովրդային խտական նոր կադրեր, բանվոր և գյուղացի թղթակիցներ: Նրանք աշխատում էին բարձրացնել իրենց կուտուրան, խելացիորեն օգտագործել լրագրութեան բազմազան ժանրերը և նպատակասլաց, մարտական դարձնել թերթի յուրաքանչյուր համար: Պարտիայի ձեռքին գտնվող մամուլի բոլոր օրգանները, — ուսուցանում է Վ. Ի. Լենինը, — պետք է խմբագրեն Դուսալի կոմունիստներ, որոնք ապացուցել են իրենց նվիրվածութեանը պրոլետարական սեռչուցիայի գործին: Առաջնորդվելով այս ցուցումով, պարտիայի գավառային կոմիտեները խմբագրի պարտականութեանը զննում էին գավկոմի քարտուղարների, ռեկոմի նախագահների, գավկոմի բաժնի վարիչների վրա: Մամուլը, հրապարակախոսութեանը անսահմանորեն սիրող այդ պրագետ, ձեռներեց մարդկանց ղեկավարությամբ և թղթակիցների մասնակցությամբ ստեղծվում

էին թերթեր, թերթիկներ, էջեր, որոնք այսօր մեզ մատուլի փոխադրում են ռեդիոյի տն ու մամանտիկայով հարուստ սովետական իշխանութեան առաջին տարիները:

Պարտիական-պետական ամենահրատապ, անհետաձգելի խնդիրների հետ գավկոմներն անդրադառնում էին թերթերին, լուծում նրանց համար կենսական նշանակութիւն ունեցող բոլոր մեծ ու փոքր հարցերը: Ալեքսանդրապոլի գավկոմը 1922 թվականի սեպտեմբերին⁷, սահմանել է թերթերի լույս ընծայման ժամկետը, միջոցներ է ձեռնարկել, որպեսզի բոլոր գյուղերը ստանան «Շիրակի ռանչպար» թերթը: Գավկոմը առանձնահատուկ ուշադրութիւն է դարձրել թղթակցական ցանց ստեղծելուն, պարտավորեցրել է բոլոր կոմբջիջներին՝ առանձնացնել թղթակիցներ՝ կանոնավոր կերպով թղթակցելու համար, պարտավորեցրել է գավկոմի բաժինների վարիչներին՝ ամենաուշը երկու շաբաթը մեկ անգամ թերթերին հոգւածներ պրել իրենց գործունեութեան մասին:

Սովետական իշխանութեան առաջին իսկ օրերից պարտիան հոգատարութեամբ է շրջապատել մամուլի աշխատողներին, բանգյուղթղթակիցներին, նրանց պաշտպանել դասակարգային թշնամիների հարձակումներից: Բանգյուղթղթակիցների ակնհայտ և քողարկված հալածանքները վերացնելու, նրանց շահերը պաշտպանելու մասին Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի քարտուղար Ա. Մյասնիկյանի ստորագրութեամբ 1924 թվականի N 59 նամակում⁸, ասված է, որ բանգյուղթղթակիցների հալածանքները վերջին ժամանակներու հասնում են մեծ չափերի: Անդրկովկասյան գյուղի կուլակութիւնը և ստորին տնտեսական ու սովետական ապարատներում թաքնված հակահեղափոխական տարրերը, մամուլի անընդհատ աճող ազդեցութեան և նշանակութեան պատճառով սկսել են արշավ բանթղթակիցների և գյուղթղթակիցների դեմ: Անդրերկոմը պահանջեց, որ պարտիան, սովետական և արհմիութենական կազմակերպութիւնները, մամուլը հակադրեն

⁷ Парта́рхив ЦК КП Армени́и, ф. 1, д. 471, св. 22, оп. 1, п. 17.

⁸ ՍՄԿՊ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի պարտարխիվ, ֆ. 1, դ. 303, ց. 4, թ. 40:

այդ արշավին հոանդուն, գործոն կամսյանիա՝ հանուն բան-
վորական և գլուղական ռեուլուցիոն հասարակայնության իս-
կական ներկայացուցիչներ բանթղթակիցների և պլուզթղթա-
կիցների: Բանգլուղթակիցների հալածանքների տուաջն
առնելու համար Անդրերկումը բոլոր պարտկազմակերպու-
թյունների ուշադրությունը հրավիրեց և պահանջեց թղթակից-
ների հալածանքների, մահափորձի յուրաքանչյուր դեպք քրե-
նել շուտափույթ, ոչ մի գործ չպետք է մնա առանց դատի ու
հետաքննության, անհրաժեշտ է մամուլում լայն պայքար
ծավալել նման հալածանքների դեմ:

* * *

Ներկա աշխատության նպատակն է ամփոփել Սովետա-
կան Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վերականգն-
ման շրջանում լույս տեսած տեղական թերթերի, թերթիկների,
հատուկ էջերի աշխատանքը, բնութագրել, ցույց տալ նրանց
տեղը սովետահայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ
(տեղական ղինվորական մամուլը, հրատարակած բրոշյուր-
ները, գրքերը, ինչպես նաև պատի թերթերը տառնձին ուսում-
նասիրության նյութեր են):

Տեղական մամուլում տպագրված բազմազան նյութերից
առանձնացրել ենք պիսավորները, ցույց է տրվում տեղական
թերթերի ծնունդը, և ձևավորվող սովետահայ հրապարակա-
խոսության հիմնական տեղեկենքները, տեղական մամուլի գերը
նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործման, ժողո-
վրդական տնտեսության վերականգնման պայքարում: Նը-
կարագրվում է թերթերի գործունեությունը կուլտուրական շի-
նարարության ճակատում: Աշխատության մեջ զգալի տեղ է
տրվում աշխատավորների գեղարվեստական դաստիարակու-
թյանը: Այդ տարիներին տեղական մամուլում հրապարակվել
են սովետական թեմատիկայով գրական-գեղարվեստական ա-
ռաջին ստեղծագործությունները, առաջին փորձերը: Հայտնի
է, որ այստեղ ակտիվ գործունեություն են ծավալել հետադա-
յում ճանաչում գտած սովետահայ շատ գրողներ: Գրականու-
թյան պատմությունը տակավին չի անդրադարձիլ այդ հար-

յին: Վերականգնման տարիներին տեղական մամուլում հրապարակված հայ գրողներ Նաիրի Զարյանի, Գուրգեն Մահարու, Ալազանի, Ազատ Վշտունու, Մկրտիչ Արմենի, Սարմենի, Խորեն Ռադիոյի, Աշոտ Փալանջյանի, Գառնիկ Ղազարյանի, Էդուարդ Խոճիկի և ուրիշների ստեղծագործությունները ունեն պատմա-գրական նշանակություն: Բայց միայն գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններով չէր սահմանափակվում աշխատավորների գեղագիտական դաստիարակությունը: Թերթերը պակաս գործունեություն չեն ծավալել նաև գեղարվեստական խոփնագործունեության, թատրոնի, օպերա-օպերետայի, երաժշտության ստեղծման ու զարգացման ուղղությամբ:

Առաջադրված թեման ուսումնասիրելիս հետազոտություն սկզբնաղբյուրներ են հանդիսացել տեղական թերթերի այն հավաքածուները⁹, առանձին համարները, որոնք պահպանվում են ՍՄԿՊ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ՍՍՌ ֆիլիալում, Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական ռեսպուբլիկական գրադարանում, Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտա-հետազոտական ինստիտուտում (Մատենադարան): Տեղական մամուլի գործունեությունն ուսումնասիրելիս հեղինակն օգտվել է ՍՄԿՊ Կենտկոմի, Անգրրկովկասի երկրային կոմիտեի, Հայաստանի Կոմպարտիայի Կենտկոմի, գավկոմների համապատասխան որոշումներից, Հայաստանի ԿՊ ԿԿ-ի պարտադրիվից, Հայկական ՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեոլյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության Պետական կենտրոնական արխիվի համապատասխան ֆոնդերից, «Խորհրդային Հայաստան» և «Մարտակոչ» թերթերի նյութերից:

⁹ Թերթերի լիակատար հավաքածուներ դժբախտաբար չկան, իսկ Զանգեզուրի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի և մյուս գավառների առանձին թերթերից ոչ մի օրինակ մեր ձեռքը չի բնկել:

ՏԵՂԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Կուլկասի կոմունիստներին գրած հայտնի նամակում վ. Ի. Լենինն անհամեմատ ավելի կարևոր, դժվարին, բայց լիովին իրականացնելի խնդիր էր համարում. «Պահպանել ու զարգացնել սովետական իշխանությունը՝ որպես անցում պիսոցիալիզմ»։ Ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ մղվող կատաղի պայքարի պայմաններում Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական կոմիտեն, գավառային կոմիտեները և ռեզյուցիոն կոմիտեները լծվեցին լենինյան առաջադրանքի կենսագործմանը։ Կենտրոնական և ռեսպուբլիկական մամուլի հետ պայքարի ելան նաև պարտիայի գավառային կոմիտեների և ռեզյուցիոն կոմիտեների (իսկ հետագայում գավկոմների և դավգործկոմների) օրգան առաջին թերթերը։ Հենց սկզբից հրապարակախոսությունը տեղական մամուլում զառնում է առաջատար ժանր։

«ԿԱՐՄԻՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻ»

Էջմիածինը դաշնակցական ավանսյուրիստներից ազատագրելուց հետո, 1921 թվականի ապրիլի 24-ին լույս տեսավ գավկոմի և ռեկոմի օրգան «Կարմիր գյուղացի» շաբաթաթերթը¹։ Իր հիմնադիր համարի առաջնորդողում նա գրում էր,

¹ «Կարմիր գյուղացի» թերթի առաջին խմբագիրն է եղել Ա. Շահգեղյանը։ Իր ժողովրդատական մկրտությունը նա ստացել է 1917 թվականին, Թիֆլիսի «Պայքար» թերթում։ Հենց որ թերթն անցել է մենշևիկների ձեռքը, Շահգեղյանը մեկնել է Բաբու և աշխատակցել բոլշևիկյան «Սոցիալ դեմոկրատ» թերթին։ Բայց նրան վիճակված չէր երկար մնալու այնտեղ, որովհետև նույն տարին թերթը փակվեց։ Նորից Թիֆլիս փոխադրվելով նա աշխատակցում է «Кавказский рабочий» թերթին։ Պարտիան շուտով Շա-

որ պաշնակցականների ջախջախումից հետո Հայաստանում իշխանությունն անցել է բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների ձեռքը և այժմ՝ անհրաժեշտ է, որ յուրաքանչյուրը պարզ պատկերացնի իր անելիքը: Կոմբջիջների և գյուղական ռեկոմների նախաձեռնությամբ ամենուրեք անց էին կացվում բազմամարդ միտինգներ, ժողովներ, համագումարներ, ուր քննարկվում էին հակառուսացիայի դեմ պայքարի հարցերը, ղեկուցումներ էին լսում սովետական իշխանության քաղաքականության մասին: «Պարտիական կյանք» բաժնում² հետաքրքրական նյութեր կան, թե ինչպես էջմիածինն ազատագրվելու հենց երկրորդ օրը ստեղծվել է զավառային պարտիական կոմիտեն, որն սկսել է կոմունիստների հաշվառումը, պարտիական ժողովները քննության են առել Սովետների համառուսական ութերորդ համագումարի արգյունքները, շաբաթօրյակների կազմակերպման խնդիրները:

«Կեցցե էջմիածնի զավառային հեղկոմների առաջին համագումարը», — այս լողունգն էր տվել «Կարմիր գյուղացին» մայիսյան համարներից մեկի³ առաջին էջի ձախատին: Թերթը հույս է հայտնում, որ համագումարը, լսելով մարդկանց ձայնը, հաշվի առնելով նրանց դարգերն ու ցավերը, կմտածի այն միջոցների ու հնարավորությունների մասին, որոնք պետք է չբավոր ու միջակ գյուղացիներին հանեն անմխիթար վիճակից, պիտի ձեռք զարկի մեր այս ավեր երկրում ստեղծագործ, շինարար աշխատանքի:

ղկղանին դործուզում է Սուխում՝ իրեն ռազմահեղափոխական խորհրդի անգամ և «Сухумская правда» թերթի խմբագիր: Իշխանությունը Սուխումում մենշևիկների ձեռքն անցնելուց հետո Շահգեղզյանը մեկնում է Հյուսիսային Կովկաս և աշխատակցում «Կարմիր օրեր» բոլշևիկյան թերթին, ապա 1920 թվականին խմբագրում է Բաքվի «Կոմունիստը»: Ա. Շահգեղզյանը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարին, եղել է Դիլիջանի էջմիածնի ռուսացիոն կոմիտեի, Ալեքսանդրապոլի զավգործկոմի նախագահ: Տեղական թերթերից բացի նա առանձնապես ակտիվորեն գրել է «խորհրդային Հայաստան» թերթին, այնտեղ բարձրացրել զավառներին վերաբերող կարևոր խնդիրներ:

2 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 1 մայիսի:

3 Նույն տեղում, 1921, 29 մայիսի:

Ուշի-ուշով հետեւելով համագումարի ընթացքին, թերթը մի քանի համար շարունակ հրապարակում է ելույթների համառոտագրութիւնները: Ուշադրութեան արժանի է, որ յուրաքանչյուր ելույթից խմբագրութիւնը կարողացել է առանձնացնել, ընդգծել հիմնական միտքը: Հրապարակված համառոտագրութիւնները կարճ են, չեն անցնում 30—40 տողից: Նրանք բարձրացնում էին այնպիսի հարցեր, որոնք կարեւոր նշանակութիւն ունեին և կարոտ էին շուտափութ լուծման:

Ամփոփելով հեղկոմների առաջին համագումարի արդյունքները, «Կարմիր գլուղացին» գրում է, որ գլուղերի ներկայացուցիչներն իրենց ղեկուցումների մեջ նկարագրում էին մեր գաւառի անմխիթար դրութիւնը. քայքայված է տնտեսութիւնը, բավարար չափով լծկան չկա, գլուղի չքավորութիւնը սոված է, պատահել են սովամահութեան դեպքեր, հողի հարցը դեռ լուծված չէ, համարյա ամբողջ գաւառում մի կարգին դպրոց չկա, ժողովուրդը խարխափում է տգիտութեան մեջ: Կան շատ քանդված գլուղեր, քար ու քանդ եղած տներ: Մի մեծ, սարսափելի քայքայման առաջ է կանգնած գաւառը, որից դուրս գալ կարելի է միայն աշխատավորների ամբողջ ուժերի լարումով:

Այսպիսով, հենց իր առաջին համարներից «Կարմիր գլուղացին» աշխատում է թափանցել հարազատ գաւառի կյանքը: Ժողովրդական տնտեսութիւնը քայքայված վիճակից հանելու դժվարին գործին ակտիվորեն մասնակցելու նպատակով թերթը որոնում, գտնում է նյութերի մատուցման հետաքրքրական ձևեր: Օրինակ, նա հրապարակել է Քյորփալու գլուղի չքավոր գլուղացիների ժողովի արձանագրութիւնը: Այդ իրոք մի արձանագրութիւն է, որ սկսվում է շատ սովորական և վերջանում «Ի գլուղն Քյորփալու» բառերով: Բայց ինչո՞ւ է խմբագրութիւնն անհրաժեշտ գտել այն հրապարակելու: Բանն այն է, որ ժողովը քննարկել է գլուղի ղեկոմի նախագահի ղեկուցումը՝ ներկա մոմենտում պարտիայի աշխատանքի և պարենավորման մասին: Նկարագրելով պարենավորման դժվարութիւնները, ժողովականները զայրույթով են արտահայտվել կուլակների կամայականութիւնների մասին, որոնք փորձում են իրենց սարդի ցանցում խեղդել չքա-

վոր գյուղացիներին: Կանգ չառնելով արձանագրութեան ման-
րամասներն Վրա, չի կարելի չբերել խմբագրութեան մեկնա-
բանութիւնը: Նա ողջունում է Քյորփալուի գյուղացիներին,
որոնք առաջինը բարձրացրին իրենց ձայնը հարուստների
դէմ:

«Մենք գիտենք չքավոր գյուղացիների ծանր դրու-
թիւնը,—գրում է թերթը,—մենք գիտենք, որ նրանք
սարսափելի դրութեան մեջ են, բայց գյուղացիներն էլ
պետք է իմանան, որ այս ծանր դրութիւնից դուրս գա-
լու միակ միջոցն է կազմակերպվել, սերտ կապ հաստա-
տել բոլոր գյուղերի չքավորների հետ, սերտ կապ հաս-
տատել ամբողջ աշխարհի չքավորների հետ՝ բոլորովին
ոչնչացնելու պարագիտ կուլակների իշխանութիւնը...
Չքավորների արյունը ծծող կուլակների դէմ պայքարի
միակ միջոցը Սովետական իշխանութեան, Կոմունիստա-
կան պարտիազի շուրջը համախմբված պայքարն է»⁴:

Գործը, իհարկէ, այս արձանագրութեան հրապարակումով
չավարտվեց: Ըստ երևույթին «Կարմիր գյուղացին» նպատակ
է ունեցել Քյորփալու գյուղի օրինակից բնդհանրացումնե-
րան, օգնել աշխատավոր գյուղացիներին դուրս գալու լայն
ճանապարհ: Բուլշեիկյան մամուլին հատուկ հետևողականու-
թիւն հանդես բերելով «Կարմիր գյուղացին» նորից անդրա-
դառնում է Քյորփալու գյուղին, տպագրում է երկրորդ ժողովի
արձանագրութիւնը: Այս անգամ արդեն ժողովականները
դորձնական հետևութիւններ են անում, որպէսզի դուրս գան
ստեղծված ծանր դրութիւնից: Նրանք որոշում են արագորին
մշակել անխնամ մնացած հողերը, այգիները, շաբաթօրյակ-
ների միջոցով մաքրել ճանապարհները, առուները:

«ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՌԻ»

1921 թվականի փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը Լոռու
«Չեղոք դատում» ապստամբութիւն սկսվեց, որը հսկայական
նշանակութիւն ունեցավ աշխատավորութեան կյանքում:

⁴ «Կարմիր գյուղացի», 1921, 29 մայիսի:

Դրանից գրեթե հրկու շաբաթ անց՝ փետրվարի 28-ին Մոսկվայի սովետում ճառով հանդես գալով Սովետական Ռեալությունից միջազգային ու ներքին դրություն մասին, Վ. Ի. Լենինն ասաց.

«Բանը վերջացավ նրանով, որ փետրվարի սկզբին սարսափելի ապստամբություն պոռթկաց, որը զարմանալի արագությամբ տարածվեց և ընդգրկեց ոչ միայն հայ բնակչությանը, այլև վրացական բնակչությանը»⁵։ Լոռու ապստամբներին օգնության հասան 11-րդ Կարմիր Բանակի զորամասերը։ Լոռին ընդմիջտ ազատագրվեց և միայնով Սովետական Հայաստանին։

Ազատագրված Լոռում նոր արև ծագեց։ Այդ արևածագն էր երգում «Կարմիր Լոռի» թերթը⁶։ Նրա ճակատը զարդարված էր կամուրջով։ Գուցե թե նկարիչը լինուեումի վրա Սանահինի պատմական կամուրջը փորագրելով ցանկացել է պատկերել հին կյանքից նոր կյանքին անցումը։ Խմբագրական հոդվածի վերևում, թերթը ղեկավար է երկտող, որով իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Թիֆլիսի բանվորներին և այն ընկերներին, որոնց ջանքերով «Կարմիր Լոռի» թերթի տպարանը բերվեց Ալավերդի։ Իր անդրանիկ համարի «Մեծ

5 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 176։

6 «Կարմիր Լոռի» թերթը սկսել է լույս տեսնել 1921 թվականի մայիսի 18-ից։ Նրա խմբագիրներ կարճ ժամանակամիջոցում եղել են Կ. Ղազարյանը և Գ. Մեհրաբյանը։ Այնուհետև թերթը խմբագրել է Սիմակ Սահակյանը (Մաճկալ Շմալոն), որը 1921—1926 թվականներին Լոռի-Փամբակի դավառի ժողովրդական կրթության բաժնի վարիչն էր։ Դեռ 900-ական թվականներին Ս. Սահակյանը աշխատակցել է «Աղբյուր», «Հասկեր» մանկական ամսագրերին, «Պայքար», «Բանվորի կոիվ» բոլշևիկյան թերթերին։ Գավառից Երևան փոխադրվելուց հետո նա շարունակում է մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանքը, 1929 թվականին նշանակվում է «Հոկտեմբերիկ», ապա «Սովետական մանկավարժ» ամսագրերի խմբագիր։ Վաթսուն տարուց ավելի Սահակյանը աշխատել է մանկավարժական բնագավառում, միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներում դասավանդել հայոց լեզու և գրականություն։ Սահակյանը ակտիվ հասարակական աշխատող էր, ավելի քան քսան տարի նա Հայկական ՍՍԻ Գերագույն սովետի ղեկավար է եղել։ Գերագույն սովետի Նախագահության նախագահի տեղակալ, իսկ 1944 թվականից մինչև իր մահը՝ (1961) Հայկական ՍՍԻ Գերագույն սովետի նախագահ։

անելիքները» վերնագիրը կրող առաջնորդողում թերթը գրում է, որ հեղափոխական ապստամբ ռանչպարը զուժանից և արորից կոշտացած ձեռքում բռնելով հրացանը, դուրս եկավ մենշեիկյան-կնյազական ու դաշնակցական ձրիակերների դեմ և միահամուռ ուժերով առապալեց աչդ կառավարությունը: Այժմ հեղափոխական կոռու ռանչպարը կառուցում է իր կյանքը: Կոռու ձորերում, սարերի, լեռների գլխին թառած գյուղացիությունը այսօր տոնում է իր այդ մեծ հաղթությունը: Այնուհետև խմբագրությունը պատմում է թերթի անելիքների մասին, որ նա պիտի բանվորին ու գյուղացուն հասկանալի լեզվով գրի այն իրադարձություններից, որ տեղի են ունենում պալատում:

Փոքր ինչ առաջ անցնելով ասենք, որ «Կարմիր Լոռի» թերթը միշտ էլ մեծ տեղ է տվել նամականերին: Ավելին. թերթի շատ համարներ կառուցված են բացառապես նամականերից: Դրանց մի մասի հեղինակները գյուղացիներ, բանվորներ և այլ բնթերյուղներ են, մյուս մասի հեղինակները թերթի շուրջը համախմբված պարտիական աշխատողներ են, գյուղական մտավորականության ներկայացուցիչները: Յուրաքանչյուր անգամ խմբագրությունը, նամակագիրը խոսքն ուղղում է գյուղացուն, բանվորին, ուսուցչին, բնթերցողին:

Թերթը հրապարակել է «Հեպանանց Վասիլ տղա Մուկուլին» նամակը⁷, որը հանրամատչելի ձևով պատմում է, թե հորհրդային իշխանությունը ինչպիսի ազատ կյանք տվեց գյուղացիներին: Նամակը ստորագրված է՝ «Մ'նամ քո բարի կամեցող՝ խամցոց Եգորի թոռ Բաբլումյան Արտեմ»⁸:

Մեկ ուրիշ նամակ նկարագրում է, թե ինչպես շաբաթօրյակների միջոցով նորոգվում են Շնող գյուղի ճանապարհները, կամուրջները, աղբյուր են բերում, թատրոնական բեմ են կառուցում: Ծիշտ է, շնողեցին տնտեսապես նախանձելի վիճակի մեջ չէ,—բնդհանրացնում է թերթը,—բայց հանգիստ սրտով ու խղճով անձնատուր է եղել իր առօրյա աշխա-

7 «Կարմիր Լոռի», 1921, 15 հունիսի:

8 Հին բոլշևիկ Հ. Բաբլումյանն է, որը գրել է նաև Հեթում ծածկանունը:

տանքին, համոզված, որ նրա մի զույգ աչքի լույս լծկանը, կամ մերկ ու քաղցած հրեխանների միակ ապավենն «Ծաղիկ» կովը չեն գողանա, նրա քրտինքով դրված այգին գիշերով չի ավերվի, կամ թե որևէ արդար պահանջի համար «նազանի» սլոշով չեն սպառնա: Կան նամակներ էլ, որոնք ահազանգում են կուլակների, նէպմանների դիմադրության մասին:

«Հաղպատի կուլակները, որոնք մինչև հիմա բանվորի ու գյուղացու աշխատանքով էին փորները ուղղել, հիմա խեղճացել են, քամարը քաշում են մինչև վերջին տեղը: Էդ պարոնները նոր են զգում, թե ինչ է սովածությունը: Առաջ գայլ էին նրանք, հիմա ուզում են ոչխարի մորթի հագնել: Հիմա ուզում են գիտե՞ք ինչ. կոմունիստ դառնալ»⁹:

Այս նամակը լայն արձագանք գտավ: Այդ հրեում է նաև նրանից, որ շատ շանցած խմբագրությունը տպագրեց պարտիայի գավառային կոմիտեի քարտուղար Քեռու¹⁰ պատասխան նամակը, ուր ասված էր.

«Սիրելի Գալուստ. դու պիտես, որ մեր կուսակցությունը էս շորս տարի ա, ինչ կառավարության գլուխ անցկացել: Մեր կուսակցությունը բանվորների ու շքավոր գյուղացիների կուսակցությունն ա: Դեռ 1917 թվից զանազան մարդիկ աշխատել են օձի շապիկ հագած, սատանի քողը երեսներին մտնել մեր մեջ: Նրանք այժմ մեզ խանգարում են, խառնում են: Հմի մենք մեր կուսակցությունը պետք ա իստակենք էն տեսակ քյալագյոզներից, որոնք մտել են մեր մեջ ու մեր իշխանության ու կուսակցության պատիվն էլ են պցում, անրմն էլ: Հմի ժամանակն ա, որ դրանց մեր միջից հեռացնենք, մեր ջերգենին իստակենք...»:

«Կարմիր գյուղացի» թերթի նման Լոռու թերթը իր բնօրինակներին կոչ է անում լծվել քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու գործին, ամրապնդել սովետական իշխանությունը:

⁹ «Կարմիր Լոռի», 1921, 24 հունիսի:

¹⁰ Հին րուշեկի Կարապետ Կարապետյանի ծածկանունը:

Ալեքսանդրապոլի գավառը գտնվում էր յուրահատուկ պայմաններում: Ռեզոլուցիոն արագիցիաներ ունեցող, մալիսյան ապստամբության մարտերում կոփված երկաթուղային բանվորները վճռական դեր խաղացին սովետական կարգերի հաղթանակի համար մղվող պայքարում: Այդ մասին են պատմել թուրքական օկուպացիայի ամիսներին «Կոմունիստ»¹¹, «Պրոլետար»¹², «Բանվորի խոսք»¹³ թերթերը: Այդ մասին էր պատմում Ալեքսանդրապոլի գավառի և ուկրաին օրդան «Կարմիր Շիրակ» թերթը¹⁴: Գավառական մյուս թերթերի նման իր առաջին համարների ծրագրային առաջնորդողներում, նա պատմում է, թե ինչպես են ամրապնդվում պարտիական կազմակերպությունները, աստիճանաբար նվաճում աշխատավոր

11 «Կոմունիստ»-ը Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կուսակցության շրջկոմի օրդանն էր: Ակտի է լույս տեսնել 1920 թ. նոյեմբերի 21-ից (ՍՄԿՊ-ին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվում պահպանվել են թերթի տուաջին և հինգերորդ համարները):

12 «Պրոլետար»-ը լույս է տեսել 1921 թվականի մարտ-ապրիլ ամիսներին: Արխիվում պահպանվել է թերթի ապրիլի 7-ի համարը:

Գ. Լևոնյանն իր «Հայոց պարբերական մամուլը» աշխատության մեջ (1934 թ.) ճիշտ չի նշել «Պրոլետարի» լույս բնծայման տարեթիվը՝ 1926 և խմբագրի ազդանունը՝ Կերշակունի: «Պրոլետար»-ը լույս է տեսել 1921 թվականին, նրա խմբագիրն էր Ա. Արշարունին:

13 «Բանվորի խոսք»-ը լույս է տեսել 1921 թվականի ապրիլին: Վերահիշյալ արխիվում պահպանվել են թերթի տուաջին համարի հավելվածը, ապրիլի 7-ի և 22-ի համարները:

14 «Կարմիր Շիրակ»-ը սկսել է լույս տեսնել 1921 թվականի հունիսի 1-ից, նրա խմբագիրն էր Հ. Գյուլիքիսվյանը: Նա Ալեքսանդրապոլ է եկել կոմունիստական պարտիայի առաջադրանքով 1921 թվականին: Նկի է Գերմանիայի և Շվեյցարիայի համալսարաններում սովորելուց հետո: Գեոուսանդական առաքիներին Գյուլիքիսվյանը սկսել է ուսումնասիրել մարքսիզմը, զեկարվեառական դասական գրականությունը, Կարլ Լինկենիստի հետ մտնակցել է պրմանական կոմպարտիայի կորիզը կազմող Ապարտակի ստեղծմանը:

1918 թվականին Գյուլիքիսվյանը նշանակվել է 11-րդ բանակի քաղաքային օրդան «Վրաստանի Վոլին» թերթի խմբագիր: Գալով Սովետական Հայաստան, նա նշանակվում է Ալեքսանդրապոլի գավառի ազդատացիայի և պրոպագանդայի քաժնի վարիչ և «Կարմիր Շիրակ» թերթի խմբագիր: Այնուհետև Գյուլիքիսվյանը կատարում է պարտիական, պետական աշխատանք-

լայն մասսաների սերն ու համակրանքը: Թերթի առաջին համարների «Պարտիական կյանք» բաժնի մշտական հեղինակն է պարտիայի Ալեքսանդրապոլի գավկոմի քարտուղար Հ. Հովսեփյանը: Նա հանդես է գալիս քաղաքական-տնտեսական կարևորագույն հարցերի շուրջը, առաջ է քաշում հրկաթուղային տրանսպորտի, գյուղատնտեսության վերականգնման պայքարի առաջին գծում գտնվող կոմունիստների գաղափարական դաստիարակության, պարտիական կազմակերպությունների համախմբման կարևոր խնդիրները:

Չկա գավառի կյանքին վերաբերող մի կարևոր երևույթ, որի կողքից անցնի «Կարմիր Շիրակ»-ը, որին չարձագանքի բնթերցողին ծանոթ, հարադատ սճով ու լեզվով: Առաջին բանգյուղթղթակիցները օգնում էին թերթին բնդլայնելու տնտղության դաշար: Թերթի խոսքը հասնում էր ժողովրդին, իր բարերար ազդեցությունն էր ունենում: Իսկ ժողովուրդը հավատում էր սովետական իշխանությանը, կոմունիստական պարտիային: Ժողովուրդն անսահման սիրով էր լցվում դեպի մեծ կենինը: Այդ սիրո վառ արտահայտություններից մեկն է Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական ուկոմների նախագահների առաջին համագումարի ողջույնի հեռագիրն ուղղված մեծ առաջնորդին:

«Ալեքսանդրապոլի գավառի 145 գյուղերի նախահեղկոմների համագումարը հանձինս Ձեզ՝ ողջունում է Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության ռահվիրային, բանվորա-գյուղացիական շահերի միակ պաշտպանին—բնդդեմ միջազգային թալանչիների: Մենք, Ալեքսանդրապոլի գավառի փաշաների և բեգերի թալանից ճողուարած

ներ: Տաղանդավոր գիտնական-գրականագետը ակտիվորեն աշխատակցել է սովետական մամուլին, նրա գրիչին են պատկանում տնտական-քաղաքական աշխատություններ, արվեստին նվիրված բազմաթիվ գրքեր և հոսվածներ:

«Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ» աշխատության մեջ (Հայկական ՍՍՌ Գրապարատ, 1960 թ.) Հովհ. Պետրոսյանը սխալմամբ նշում է, որ Հ. Գյուլիբեկյանը խմբագրել է «Շիրակի ռանչպարը»: Մինչդեռ «Շիրակի ռանչպար»-ը լույս է տեսել 1922 թվականից, որի խմբագիրը Հ. Բաննահյանն էր, իսկ Գյուլիբեկյանն այդ տարին զբաղում էր Գերմանիայում:

աղքատ դյուղացիներս՝ ներկա խորհրդային կարգերում վայելում ենք ուսական մեծ հեղափոխություն այն բարիքները, որ դեռ շատ ճնշված ժողովուրդներին պետք է ազատագրեն իրենց դարավոր կապանքներից։
Կեցցե մեր Լենինը»¹⁵։

«ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶԱՆԳՆՉՈՒՐ»

«ԿԱՐՄԻՐ ՌԱՇՊԱՐ»

Զանգեզուրը ադաժագրվելուց հետո, 1921 թվականի հուլիսի 28-ին Գորիսում հրատարակվեց «Խորհրդային Զանգեզուր» թերթը։ Նրա երկրորդ համարում հրապարակված է Սովետական Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ և ռազմառևոլյուցիոն խորհրդի անդամ Ալ. Մյասնիկյանի հեռագիրը, որով նա ողջունում է կովկասյան առաջին կորպուսի քաջամարտիկ բանակայիններին, հրամանատարներին և կոմիտարներին, որ կարմիր բանակի հետ ձեռք-ձեռքի տված ջախջախեցին Զանգեզուրի կոնտրռևոլյուցիան։

«Հեռավոր Կովկասի լեռներում,—ասված է հեռագրում,—կորպուսի կարմիր ռազմիկները կարողացան ամրացնել իրենց վստահած մեծ հեղափոխության պրոլետարական դրոշակը։ Կոմունիզմի պատմության ոսկե դրքի մեջ գրվում է նորից մի փայլուն հաղթանակ ևս, որով հավերժացվում են կարմիր կորպուսի մարտիկների փառավոր անունները»։

Թերթի այդ համարի նյութերի մեծ մասը նվիրված է Զանգեզուրի աշխատավորության I համագումարին։

«Խորհրդային Զանգեզուր»-ին փոխարինած «Կարմիր Ռաշպար» թերթը¹⁶ իր առաջին համարից մինչև 1922 թվականի հուլիսի 23-ը միշտ գրվում էր. «Կարմիր Ռաշպարը»

¹⁵ «Կարմիր Շիրակ», 1921, 8 հուլիսի։

¹⁶ «Կարմիր Ռաշպար»-ը սկսել է լույս տեսնել 1921 թվականի նոյեմբերից։ Նրա խմբագիրն էր Գառնիկ Ղազարյանը։ Դեռ 1906 թվականից Ղազարյանը Բաքվում ներգրավվել է ռևոլյուցիոն շարժման մեջ, 1913 թվականին նա մտել է բոլշևիկյան պարտիայի շարքերը, 1915 թվականին ընտրվել է ՌՍԴԲՊ(Բ) Ռիֆլիսի կոմիտեի անդամ։ 1917 թվականի ապրի-

Զանգեզուրի աշխատավորության առաջին թերթն է»¹⁷։ Նա կոչ էր անում աշխատավորությանը՝ համախմբել բոլոր ուժերը, մաքրել արյունն ու արցունքը հրկրի հրեսից և վերականգնել սնտեսությունը։

«Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը չի մոռանում Զանգեզուրը» առաջնորդողում թերթը հիշեցնում է, թե երբ դավառի աշխատավորները զաշնակցական տիրապետության տակ արյունաքամ էին լինում, Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը մտահոգված էր Զանգեզուրի ժողովրդի ազատագրությամբ։ Կարմիր Բանակի օգնությամբ Զանգեզուրից վճռովեցին օտարերկրյա իմպերիալիստների դորժակալ դաշնակցականները, խավարի ու բռնության փոխարեն հաստատվեց ազատություն, խաղաղություն, հրջանիկ ու հանգիստ կյանք։ Թերթը գրում է, որ խորհրդային իշխանությունը.

«Զանգեզուրի ժողովրդին ազատեց բոլոր տեսակի տանջանքներից ու զրկանքներից, փոխադարձ սիրով և բարեկամական ու հղթարական փոխհարաբերություններ լցրեց զաշնակների ու մուսավաթիստների ձեռքերով փորած թշնամական վիհը հրկու դարավոր եղբայր ժողովուրդների միջև։ Նա բացեց բոլոր ճանապարհները և Բարգիշատի բերինձն ու Բաքվի նավթը թափեց Զանգեզուր։ Նա բերեց Ռուսաստանից մանուֆակտուրա և ծածկեց Զանգեզուրի մերկ մարմինը»։

Երևի Ղազարյանը Բաքվում ափսիսվում մասնակցում է Ստ. Շահումյանի խմբագրությամբ հրատարակվող «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթի աշխատանքներին, որտեղ տպագրվում են նրա ռեդիցիոն բանաստեղծությունները և հոդվածները։ 1919 թվականին պարտիան Ղազարյանին ուղարկում է Նրևան, այստեղ նրան զաշնակները բանտարկում և աքսորում են Հայաստանից։ 1920 թվականին Ադրբեջանի կոմպարտիայի Կենտկոմը նրան մորթիլիզացնում և ուղարկում է Հայաստան՝ պարտիական աշխատանքի։ Ակզբում աշխատում է որպես «Կարմիր դինվոր» թերթի քարտուղար, այնուհետև Զանգեզուրի գավկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ ու «Կարմիր Ռաշպար» թերթի խմբագիր։ 1922—1924 թվականներին Ղազարյանն Զանգեզուրի գավկոմի քարտուղարն էր, իսկ 1925 թվականից մինչև 1929 թվականը «Մաճկալ» թերթի խմբագիրը։ Այնուհետև նա եղել է Հայկական ՍՍՌ Գլավլիտի պետ, Հայկական հեռագրական դորժակալության պետ և այլն։

¹⁷ «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 12 փետրվարի։

Նոր Բայազետի «Ռանչպար» թերթը¹⁸ նկարագրում է այն տվերաժողովուրդները, որ արել են դաշնակ-մաուզերիստներն իրենց տիրապետության, ապա փետրվարյան ավանտյուրայի շրջանում: 1922 թվականին, նոր տարվանը նվիրված համարի առաջնորդություն¹⁹ «Ռանչպար»-ը նշում է, թե առաջին տարին է, որ մենք հանգիստ ենք, բայց չգիտենք՝ երկա՞ր կվայելենք այս խաղաղությունը, չէ՞ որ աշխարհի գիշատիչները հարմար ընդունեն սպառնալու խորհրդային կարգերը: Որպեսզի մենք վայելենք լիակատար խաղաղություն, ապագայում ես պատրաստ՝ ամեն անակնկալի,—զգուշացնում է թերթը,—պետք է լինենք զգաստ, արթուն:

«Ռանչպար»-ի խմբագիր ընկ. Վ. Խերանյանը (Մովսան) հետաքրքրական մանրամասնություններ է պատմում սովետական իշխանության առաջին տարիներին՝ 1921—1923 թվականներին թերթերի ստեղծման մասին: Երբ Նոր Բայազետում հաստատվեցին սովետական կարգեր, այնտեղ հասկացողություն անգամ չկար տպագրության և թերթի մասին: Գաշնակների 1921 թվականի փետրվարյան ավանտյուրայի օրերին Նոր Բայազետի գավառային կոմիտեն, որ փոխադրվել էր Ելենովկա (Սևան), ռազմաճակատի համար իր կոշերն ու լոգոնգները տպագրում էր Դիլիջանի տպարանում: Քաղաքացիական կռիվներն ավարտելուց հետո, մայիս թե հունիս ամսին գավառային կոմիտեին հաջողվում է ստանալ մի տպագրական մեքենա և որոշ քանակությամբ տառեր: Գալկոմն սկսում է հրատարակել «Աղքատ գյուղացի» թերթը: Երեք-չորս համար լույս տեսնելուց հետո նրա փոխարեն սկսում է լույս տեսնել «Ռանչպար» շաբաթաթերթը:

Այն ժամանակ Բայազետում էր գտնվում հնագույն գրաշար և տպագրիչ Շամբալ Մանուչարյանը, որն իր հավաքած աշակերտների հետ մեքենան տեղադրեց գավկոմի ներքին հարկի սենյակներից մեկում: Սկսվեց հրատարակվել «Ռանչ-

¹⁸ «Ռանչպար»-ը սկսել է լույս տեսնել 1921 թվականի հոկտեմբերից՝ նրա խմբագիրն էր Վ. Խերանյանը (Մովսան):

¹⁹ Նույն տեղում, 1922, 1 հունվարի:

պար» շարաթաթերթը՝ մեծ մասամբ երկու էջից, հրբեմն էլ շորս էջից: Թերթի խմբագիր Խերանյանին օգնում էին Խաչիկ Մանուկյանը (կոմերիտմիության գավկոմի քարտուղար), Մուշեղ Չալսանը (գավկոմի քարտուղար), Յամփրթը (կոմերիտմիության գավկոմի ագիտբաժնի վարիչ Հ. Դանիելյան), Մարգո Չոլախյանը (կին բաժնի վարիչ), Արտաշես Սինանյանը (գավկոմի աշխատակիցներից), Ռուբեն Դաշտոյանը (գավառային հեղկոմի, ապա գործկոմի նախագահ), Սերգո Բոշնալյանը (լուսբաժնի վարիչ), որոնք հանդիսանում էին նաև Թերթի հիմնական հոդվածագիրները և ներկա հասկացողությանմբ ասած բաժինների վարիչները: Թերթը ապագրվում էր հարթ մեքենայի վրա և անիվը պտտեցվում էր ձեռքով: Թերթի լույս տեսնելու օրը գավառային կոմիտեի բոլոր աշխատակիցները՝ սկսած քարտուղարից մինչև ցրիչը, իրենց մասնակցությունն էին ցույց տալիս մեքենայի անիվը պտտեցնելու աշխատանքին: Խմբագրության ոչ մի աշխատող վարձատրություն չէր ստանում, հեղինակային հոնարար գոյություն չուներ:

* * *

«Կարմիր գյուղացի», «Կարմիր Լոռի», «Կարմիր Շիրակ», «Կարմիր Ռաշպար», «Ռանչպար» թերթերից բացի գավառներում հետագայում սկսեցին լույս տեսնել նաև նորերը: Այսպես, 1921 թվականին էջմիածնում լույս տեսավ «Դեպի խորհուրդները», «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ», «Երիտասարդ գյուղացի», «Կարմիր երիտասարդ» թերթիկներն ու էջերը, Ալավերդում՝ «Լոռվա կարմիր երիտասարդ», «Լոռվա աշխատավոր կնոջ թերթիկ» էջերը, Ալեքսանդրապոլում՝ «Հեղափոխության ուղի», «Կարմիր երիտասարդ» էջերը:

Հաջորդ տարին, 1922 թվականին, շնայած շարունակվող տնտեսական ծանր դրության, այնուամենայնիվ, համեմատած սովետական իշխանության առաջին տարվա հետ, ռեսպուբլիկայում որոշ բարելավում է նկատվում: Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առաջին հաջողությունները հնարավորություն ընձևեռեցին ավելի վճռական քայլեր կատարելու էկոնոմիկայի առաջադիմության ուղղությամբ: Այդ

տարին բեղմնավոր էր նաև մամուլի զարգացման տեսակետից: Տեղական ժուռնալիստական կադրերն արդեն աշխատանքի որոշ փորձ ձեռք բերելով, գլավիորեն բարելավեցին թերթերի բովանդակությունը: Ալեքսանդրապոլում լույս տեսան «Կարմիր ուղի», «Երիտասարդ բանվոր» թերթն ու էջը, «Կարմիր Շիրակ»-ին փոխարինեց «Շիրակի Ռանչպար» թերթը, Նոր Բայազետում լույս տեսավ «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ»-ը, Իջևանում՝ «Մուրճ ու մաճ», «Երիտասարդ մաճկալ» թերթն ու էջը, Զանգեզուրում՝ «Երիտասարդ Ռաչպար» էջը, Լոռում՝ «Հեծգնդի թերթիկ», «Կրասնի Լոռի» էջերը:

Հաջորդ տարին Ալեքսանդրապոլի «Շիրակի Ռանչպար»-ին փոխարինեց «Բանվոր» թերթը, լույս տեսավ «Պատկոմ» թերթը, Դիլիջանում՝ «Մուրճ ու մաճ», «Երիտասարդ մաճկալ» թերթն ու էջը, Նոր Բայազետում՝ «Կարմիր երիտասարդ» թերթը, Զանգեզուրում՝ «Զանգեզուրի պատկոմ» էջը, Մեղրիում՝ «Կարմիր ուղի» թերթը և այլն:

Վերականգնման շրջանի վերոհիշյալ թերթերից ամենակրկարակյացը «Կարմիր Ռաչպար» և «Բանվոր» թերթերն են: Լույս են տեսել նաև միօրյա թերթեր ('Իլիջանում՝ «Աշխատանք», «Լենինյան ուղիով», Նոր Բայազետում՝ «Գյուղգրող», «Զկնորս բանվոր», «Պատանի լենինական», Ղարաքիլիսայում՝ «Պատկեն», Աշտարակում՝ «Շավիղ» և այլն):

Իր ստեղծման օրից սովետական մամուլը պրոպագանդում է մաքսիզմ-լենինիզմը, մասսաներին ղինում գիտական կոմունիզմի ամենահաղթ գաղափարներով: Հատուկ ուշադրության է արժանի Լենինի առանձին աշխատությունների և ցուցումների հրապարակումը տեղական մամուլում: Իրենց էջերի ճակատներին թերթերը տպագրում էին մեծ առաջնորդի տպուկները Նոր տնտեսական քաղաքականության շրջանում պարտիայի և աշխատավոր ժողովրդի խնդիրների մասին: Հրապարակախոսական հոդվածների, հանրամատչելի գրույցների, նամակների, թղթակցությունների միջոցով մամուլը բանվորների, գյուղացիների գիտակցությանն էր հասցնում Լենինյան գաղափարները:

Այդ տարիներին, երբ սովետական ժողովուրդը պարտիայի ղեկավարությամբ իր ամբողջ ուժերն էր լարել վերականգնելու գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը, ֆրակցիոն, օպորտունիստական տարրերը պարտիայի վզին էին փաթաթում զանազան դիսկուսիաներ: Դրանով նրանք փորձում էին խափանել սոցիալիստական շինարարությունը մեր երկրում, շեղել պարտիայի ուշադրությունը, ջլատել ուժերը, խախտել նրա շարքերի միասնությունը: Մամուլը հանդիսանալով պարտիայի փորձված, հատուկ զենքը, պայքարի հլավ տրոցկիստական և օպորտունիստական մյուս տարրերի գեմ: Թերթերը բազմաթիվ նյութեր էին տպագրում, որոնք դիմակազերծ էին անում օպորտունիստներին, բացահայտում նրանց նենգությունները, ցույց տալիս, որ աշխատավորները միահամուռ հավանություն են տալիս պարտիայի քաղաքական գծին, ֆրակցիոն խմբավորումների գոյությունը անհամատեղելի համարելու մասին Կենտկոմի որոշմանը:

Մամուլը շարունակում էր լինինիզմի պրոպագանդան, պայքարը ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ: «Կարմիր գյուղացի» թերթի չորս համարներում²⁰ տպված է «Ի՞նչ են տվել դաշնակեցիները հայ աշխատավորներին» հոդվածաշարքը, որի հեղինակ Կադ-Մուրադը²¹ հիշելով դաշնակցության անցած ուղին, համոզիչ փաստերով ցույց է տալիս, որ ազգամիջյան կոտորածների, ալան-թալանի մի ուղի է այդ: Նա պրում է, որ դաշնակցության տիրապետության ժամանակ Հայաստանի աշխատավորությունը հյուժվում և թպրտում էր սովի ճիրաններում. բոլոր ճանապարհներին կպատահիք կմաղքացած ուրվականների՝ չորացած ձեռքերով, ուռած աչքերով. Սարգսրաբադի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի և մյուս գավառների աշխատավորությունը դողում էր, կոտորվում սովի ճիրաններում:

Ալեքսանդրապոլի, Զանգեզուրի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Լոռու թերթերը նշում են, որ սովետական իշխա-

²⁰ «Կարմիր գյուղացի», 1921, հունիս-օգոստոս:

²¹ Հին բոլշևիկ Արաքս Մուրադյանի ծածկանունը: Նա հանդես է եկել նաև Գեղջի ծածկանունով:

նությունը ավերված մի երկիր է ժառանգություն ստացել՝ ցարական միապետության, համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի և դաշնակցական տիրապետության հետևանքով:

Նոր Բայազետի «Ռանչպար»-ը առաջին էջում, մեծատառ հայտարարութիւն է հրապարակել, որ աեղի պետք է ունենա դատ՝ դաշնակցութեան դեմ: 1921 թվականի դեկտեմբերին թերթը ավել է աշգ հեռակա դատաւարութեան արդյունքները²²: Դատարանի նախագահն է եղել Ռ. Դաշտոյանը, մեղադրել է Մ. Զալյանը: Դատական պրոցեսում մեղադրվել են դաշնակցութեան երեք գլխավոր շեֆերը՝ Սիմոն Վրացյանը, Նժդեհը և Ալ. Խատիսյանը: Խնչպես ցույց է տալիս մեղադրական եզրակացութիւնը, Վրացյանը մեղադրվել է որպես փետրվարյան հակահեղափոխութեան կազմակերպիչ, ժողովրդի հարստութիւնը թալանող, ավանտյուրիստ, որը վրաց մենշեիկներին և թուրք մուսաֆաթականների հետ պայքարել է խորհրդային իշխանութեան դեմ: Նժդեհը մեղադրվել է մաուդերիզմի, խմբապետութեան, թալանի և մարդասպանութեան մեջ (կոմունիստների կոտորածը Զանգեզուրում): Խատիսյանը մեղադրվել է որպես իմպերիալիզմի լակեյ, աշխատավորութեանը վաճառող (Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը և այլն):

Թերթը գրում է, որ քննութիւնից հետո դատարանը Հայաստանի աշխատավորութեան անունից որոշել է.

«1. Պարոն Վրացյանին դատապարտել զնդակահարութեան. 2. Պարոն Նժդեհին որպես հոգեկան ծանր հիվանդ ուղարկել Երևանի գժանոցը բժշկվելու... 3. Ալ. Խատիսյանին դատապարտել ցմահ ստիպողական աշխատանքի...»:

Թերթը նշում է, որ դատավճիռը հասարակայնութեան կողմից ընդունվեց բոլորն ու երկարատե ծափահարութիւններով, ուռաներով:

Ծողոպրելով արտասահման, դաշնակ մաուդերիստները շարունակեցին իրենց քայքայիչ գործունեութիւնը:

²² «Ռանչպար», 1921, 11 դեկտեմբերի:

«Կարմիր Ռաշպար» առաջնորդողներից մեկն անվանել է «Ռաշնակների ծիծաղաշարժ Դոն-քիշոտությունները»:

«Նեւլազար Վրացյանների, Ռուբեն փաշաների և պոռնիկ Նժդեհների ոհմակը դեռ շարունակում է երազել Հայաստանի մասին,—գրում է թերթը,—դեռ շարունակում է հիշել իր երեք տարվա խրախճանքի տուները Հայաստանի աշխատավոր մասսաների դիակների վրա»²³:

Թերթը զայրույթով գրում է, որ դաշնակ Դոն-Քիշոտները և վրոպական իմպերիալիստների ոտքերը լիզելով, ուզում են նրանց օգնությամբ նորից հաստատել խմբապետական-մաուդերիստական իշխանությունը: Բայց նրանք մոռանում են, որ իրենց դարն անցել է և անհիշելով դաշնակներին, հայ աշխատավորներն ամուր են պահպանում խորհրդային իշխանության տված ազատությունը, խաղաղ կյանքն ու աշխատանքը:

Ջանգեղուրն ամենից շատ տուժեց դաշնակցականներից, մինչև 1921 թվականի հուլիսի կեսերը դաշնակցականները ալան-թալանի ենթարկեցին գավառը, սրախողող արին հազարավոր անմեղ մարդկանց: Պատահական չէ, որ «Կարմիր Ռաշպար»-ը ցասումով է պրում անցած այդ ծանր օրերի մասին:

«Ընկ. Կարինյանը Ամերիկայում» հոդվածում²⁴ «Կարմիր Ռաշպար»-ը խոսում է արտասահմանյան հայ մամուլի որոշ օրգանների «բարեգործական» քաղցր-մեղմ տոնի մասին: Այսպես. Կ. Պոլսի հնչակյան պարտիայի օրգան «Նրկիր» թերթը²⁵ մեջբերումներ է կատարել և մեկնաբանել ընկեր Կարինյանի Ամերիկա այցելելու առթիվ ամերիկահայ «Կոունկ» թերթի²⁶ հոդվածից: Այդ այցելությունը թերթը համարել է ուշադրավ երևույթ, տպավորիչ և արդյունավետ:

23 «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 19 մարտի:

24 Նույն տեղում, 1922, 29 հոկտեմբերի:

25 «Նրկիր», հնչակյան կուսակցության օրաթերթ, 1919—1922, Կ. Պոլիս, արտոնատեր Օ. Ճինադյան, պատասխանատու տնօրեն՝ Վ. Զեյթունյան, ապա Շ. Գալիկյան, է. Չոփուրյան:

26 «Կոունկ», աղգային քաղաքական հասարակական թերթ, 1919—1923, Ֆիլադելֆիա, տնօրեն խմբագիր Գ. Գեորգյան:

Անդրադառնալով արտասահմանյան հայության օժանդակությանը, թերթը մատահովիտն է հայտնում, որ հայ գաղութը կկատարի իր վրա դրված պարտականությունը՝

«Կապվելով Նյու-Յորքի տեքնիկը էյզ ավ Արմենիա բնակչության հետ, կամ նրանից անկախ... ժողովրդական ընտրությամբ կազմված դադութային հեղինակավոր մարմնի մը պետք լըցվի մեր առջև»:

«Կարմիր Ռաշպար»-ը նշում է, թե որքան էլ «ընտրված» և «հեղինակավոր» լինեին «Կոունկ»-ի առաջարկած օգնության մարմինները, մենք հավատացած ենք, որ Հայաստանի գյուղացին շոշափելի օգուտ չի ստանա, եթե գործի գլուխ անցած լինեն մարդիկ, որոնք Խորհրդային Հայաստանի օգնության մարմինները նույնիսկ դարձնում են շահագիտության և հակախորհրդային գործունեության նոր ասպարեզ:

Հրապարակախոսությունը իր արժանի տեղն ունի Ալեքսանդրապոլի «Շիրակի Ռանչպար» թերթում: Գնահատելին այն է, որ խմբագրությունն աշխատում է նոր ձևերով մատուցել նյութը: Կարևոր քաղաքական իրադարձություններին բնթերցողներին իրազեկ պահելու նպատակով, թերթը երբեմն տպագրում է որևէ նամակ, ապա հատուկ առաջնորդողով ու հոգվածով մեկնաբանում, գնահատում այն, ընդհանրացումներ անում: Այդպիսի մի հաջող փորձ է Ամերիկայի Կալիֆորնիա քաղաքից իր որդուն՝ Անդրանիկին ուղղված Բաբուլու գյուղի նախկին բնակիչ Հ. Մ.-ի նամակի և նրան նվիրված առաջնորդողի հրապարակումը.

«...Սիրելի զավակս, — գրում է նամակի հեղինակը, — դրամապաշտությունը ձեզ պեսներին զոհ պիտի տանի, որ ինքը դրամապաշտ կապիտալիստն ապրի և նորից արյունի մեջ շաղախն շատ մը հալի նման փոքր ու տառապալ ազգեր: Կուզես ապացույց դու նայես քո շատ մոտիկ անցյալը, որ քեզ ցույց պիտի տա այս ութ տարվա միջոցին... Եվ այդ ազատության համար պակաս չեն այն անմեղ կյանքերը, որ զոհվել են մարդկային զապանների ձեռքից, որը պետք է տա և արդեն տվել է զրկվածներին ու շահագործվողներին այն ազատությունը, որ համեմատ է այս աշխարհիս մեծամասնությանը»:

սրտին ու խղճին, և որը դուռն տեսնում ես և գիտես անշուշտ, որ անվանվում է ընկերավարություն, և այդ ունեք դուք և մենք Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը: Ուղջույն նոր Հայաստանին և յուր մատաղ սերնդին, որը չպետք է թույլ տա, գիշատիչ դրամապաշտների ձեռքը տնցնի յուր ազատությունը և ազատ աշխատանքը»²⁷:

«Շիրակի ռանչպարը» լուրջ ընդհանրացումներ է անում: Նա գրում է, որ իմպերիալիստները զենքով, հրով ու սրով փորձեցին ոչնչացնել սովետական իշխանությունը: Ժողովների, լրագրերի և այլ միջոցներով նրանք փորձում են տմեն կերպ վարկաբեկել սովետական իշխանությունը, կոմունիստական պարտիան: Նվթապական, ամերիկյան բուրժուական լրագրերն ամեն օր գրում են, որ իբր թե կոմունիստները բացի սովից, տնտեսական բայքայումից և ավերածությունից, ուրիշ ոչինչ չեն տվել աշխատավորությանը: Բայց չէ՞ որ շարունակ խաբել, մոլորեցնել բանվորներին ու գյուղացիներին չի հաջողվի: Կոմունիստական պարտիայի ազդեցությունը թափանցում է նույնիսկ աշխարհի ամենախուլ և հեռու անկյունը:

Քսանական թվականների մարտական հրապարակախոսությունն նմուշներ են Ա. Բ. Կարինյանի ելույթները «Բանվոր» թերթում: «Ճակատամարտի» խորհուրդները» հոգվածում²⁸ Ա. Կարինյանը ոչ առանց կծու հեղինակի գրում է. չկա ավելի գավկշտական բան, բան այն, երբ դաշնակները «խելոք դիվանագետների» քղամիգ են հաղնում ու հանդես են գալիս «Խորհրդատուներին» դերում: Հոգվածի հեղինակը բացում է վարագույրը և ցույց տալիս, թե ինչու են դաշնակցականները և «Ճակատամարտը» այդքան եռանդ թափում 10.000 հայ գավթականներին փոխադրելու հարցում: Ինչո՞վ բացատրել դաշնակցականների այդօրինակ ակտիվությունը հայ ժողովրդի մի փոքրիկ հատվածի բախտի նկատմամբ: Իհարկե, բարի գործը, վեհ զգացմունքները չէին առաջնորդում նրանց: Հայտնի է, որ այդ փոխադրություն և հետագա տեղավորման

27 «Շիրակի ռանչպար», 1923, 15 փետրվարի:

28 «Բանվոր», 1923, 26 դեկտեմբերի:

համար պիտի հավաքվի դրամ, ասում է Կարինյանը, պիտի ստեղծվի որոշ կազմակերպություն: Այլ խոսքով մեջտեղ «գործի և դրամի» հոտ է փչում: Եվ ահա պարապ և անգործ դաշնականների ախորժակները գրգռվում են այնքան, որ դրանք նորից երազում են իրենց ձեռքն առնել «Հայրենիքի օգնության Մարմինը»: Դրանով է բացատրվում դաշնականների «եռանդը» և արտասովոր շաղակրատությունը գաղթականների փոխադրության մասին:

«Սիմոն Վրացյանը որպես ջրանցքների շինարար»²⁹, «Նոր մարգարենները»³⁰ և մյուս հրապարախոսական հոդվածներում Ա. Կարինյանը ցույց է տալիս այն քայքայիչ գործունեությունը, որ ծավալել են դաշնակցականները մեր երկրից վճռգվելուց հետո: Նրանք կանգ չեն առնում ոչ մի ստոր միջոցի առաջ՝ վարկաբեկելու բանվորա-գյուղացիական իշխանությունը:

Վերականգնման շրջանում Սովետական Հայաստանի մամուլը հրապարակում էր բազմաթիվ նամակներ, որոնց հեղինակները նախկին դաշնակցականներ էին: Անհատական և մեծ խմբերով դրած նամակները դատապարտում էին դաշնակցությունը որպես հայ ժողովրդի թշնամու, օտարերկրյա իմպերիալիստների կամակատարի: Նամակի հեղինակները հրաժարվում են դաշնակցական պարտիայից և երգվում ազնվորեն աշխատել, մասնակցել երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործին, սոցիալիստական շինարարությունը:

1923 թվականին, հանդես գալով Ալեքսանդրապոլի պարտիական և արհմիութենական ժողովում, ներկա մոմենտի մասին տված իր ղեկուցման մեջ, անդրադառնալով ազգայնականության քայքայման փաստերին, Ալ. Մյասնիկյանն ասաց.

«Բացի հայ ազգայնական հոսանքի քայքայման հանրաժանոթ փաստերից, թույլ տվեք հիշել և մեկր: Այդ հոսանքի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը — Գրիգոր Զախուլջյանը մի գիրք է գրել «Ինչ պիտի ըլլա մեր ուղին» վերտառությամբ: Նա ինքը ուսումնասիր է,

29 «Բանվոր», 1924, 16 հունվարի:

30 Նույն տեղում, 1924, 14 հունիսի:

բայց գրում է տաճկահայ բարբառով: Եվ Չախուշյանը, այդ երբեմնի դաշնակցական կոնսուլը Դենիկինի մոտ, նա, որ առաջ գրում էր նեղ ազգայնական ոգով, կոչ էր անում թուրքերին ջարդելու, նա, որ տիպիկ դաշնակցական էր,—այդ միևնույն Չախուշյանը, հիշյալ գրքով այսօր խաչ է հանում դաշնակցությանը և մեռած է համարում նրան»³¹:

Դաշնակցության հրգը երգված էր: Պատմությունն իր սահել դատաստանն էր տեսել հայ ժողովրդի այդ թշնամու հետ: Եվ մարդիկ, որոնք խաբված էին եղել հայ ազգայնականներից, հետզհետե երես էին թեքում: Հասկանալի է, որ սովետական իշխանության նվաճումները, դաշնակցության քայքայումը ավելի էր կատաղեցնում արտասահմանում ծվաքած դաշնակ մաուզերիստներին: Ատելության մոլուցքով լրցված, նրանք վայնասուն էին բարձրացրել և հազար տեսակի ստեր էին հորինում սովետական մեծ երկրի անբաժանելի մասը կազմող Հայաստանի դեմ: Սովետահայ մամուլը դիմակալերծ էր անում դաշնակ-մաուզերիստների գործունեությունը, դրանով օգնում ինչպես մեր, այնպես էլ սփյուռքահայ լինթերցողներին՝ իմանալու ճշմարտությունը Սովետական Հայաստանի մասին:

* * *

Այսպիսով, սովետահայ տեղական մամուլը ծնվեց պատմական այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեոլյուցիայի շնորհիվ հայ ժողովուրդը խոթափեց բուրժուական նացիոնալիստների՝ դաշնակցականների և թուրքական օկուպանտների լուծը և կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղավ երկրի վերականգնմանը: Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտրոնական կոմիտեն, էջմիածնի, Կոռու, Ալեքսանդրապոլի, Ջանգեղուրի, Նոր Բաջաղետի գավառային կոմիտեները շնայած նյութական դժվարություններին, ստեղծում, կոռում ու կոփում էին իրենց պենքը՝ տեղական թերթերը: Հրապարակախոսությունը, որ

31 «Բանվոր», 1923, 19 օգոստոսի:

գտնւում էր պայքարի առաջին գծում, բոլշեւիկյան ճշմարտա-
ցի խոսքով սկսեց ներգործել մասսաների վրա, օգնել նրանց
ամրապնդելու նորաստեղծ սովետական կարգերը: Թերթերը
բանվորներին և գյուղացիներին բացատրում էին սովետական
կարգերի առավելութունները և մորիւիզացնում նրանց ուժե-
րը՝ պահպանելու և ամրապնդելու սովետական իշխանու-
թյունը, հաջողութեամբ վերականգնելու ռեսպուբլիկայի ժո-
ղովրդական անտեսութեանը:

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ¹

Մեր կյանքում բացառիկ նշանակություն ունեցավ կոմունիստական պարտիայի X համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1921 թվականի մարտին և ընդունեց նոր տնտեսական քաղաքականությունը՝ ՆէՊ: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այդ քաղաքականությունը սովետական երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման անհրաժեշտ նախապայման հանդիսացավ: Առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով և պարտիայի X համագումարի որոշումներով, Հայաստանի աշխատավորները ժողովրդական տնտեսության վերականգնումն սկսեցին գյուղատնտեսությունից: Պարտիան մամուլի առաջ խնդիր դրեց՝ պայքարել այն բանի համար որպեսզի բանվորա-գյուղացիական մասսան ներգրավվի քաղաքական տնտեսական կյանքի շինարարության ընդհանուր աշխատանքի մեջ, տեղական սոցիալիստական շինարարության փաստերի հիման վրա հանրագումարի բերել կատարված աշխատանքը, մասսաների մեջ գործարար տրամադրություն արմատավորել, ցույց տալ օգնություն՝ խոչընդոտները հաղթահարելու, դրական արդյունքների հասնելու համար: «Տեղական թերթերի ծրագրի մասին» Կենտկոմի 1921 թվականի ապրիլի 4-ի շրջաբերականում¹ որոշակիորեն ընդգծված են տեղական թերթերի գյուղատնտեսական բաժնի խնդիրները՝

¹ «Պարտիական և սովետական մամուլի մասին», Փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, Հայպետհրատ, 1955, էջ 316—323:

պրոպագանդիկ պարտիայի գիրեկտիվները ապիտացիան-պրոպագանդան ծավալել գլուղատնտեսության պետական կարգավորման շուրջը, մասսայականացնել հողագործական, անասնապահական, տնայնագործական տնտեսությունը բարելավելու հնարավոր հղանակները, տնտեսությունը կոլեկտիվ վարելու առավելությունները: Այնուհետև գալիս են աշխատանքի հերոսների ու դասալիքների, օրինակելի և ոչ պիտանի գլուղացիական տնտեսությունների, կարմիր ու սև տախտակների հարցերը:

Ելնելով պարտիայի գիրեկտիվներից, թերթերը գործնական խնդիրներ են դնում սեփական գավառի աշխատավորների առաջ: Էջմիածնի թերթը գրում է.

«Կյանքը մտել է իր նորմալ հունի մեջ, առօրյա կարիքները մեզ բնկեր են դարձել, մեր դուռն են բախում, մենք մեր երկաթե կամքով, ջլուտ բազուկով շորս տարի է ամենադաժան կոխվ ենք մղում հակահեղափոխություն դեմ»²:

Թերթը նշում է, որ բուրժուազիան երկրի ներսում թաղվել է և նա այլևս հարություն չի առնի: Այժմ երկիրը թպրտում է նոր սև ուժերի ճիրաններում: Դա տնտեսական քայքայումն է, սովը, մերկությունը: Խնդիրը նրանում է, որ վերացվեն դրանք: Դեպի Լուռն աշխատանք, դեպի պարենաուրբ են կոչ տնում Լուռն, Ալեքսանդրապոլի, նոր Բաջազետի, Զանգեզուրի թերթերը:

«Եթե կա մի հարց,—գրում է «Կարմիր Շիրակը»,— որ անխտիր բեկուած է իր վրա բոլորի ուշագրությունը և ցցված ամեն մեկի առաջ, հրամայորեն պահանջում է լուծում, դա պարենավորման հարցն է: Այս հարցն է քննվում ամենուրեք»³:

«Պարենաուրբը նոր կյանքի հիմքն է» բնդհանուր ճակատով «Կարմիր Լուռի»-ն ուշագրավ նյութեր է հրապարակել որոնց մեջ աչքի է ընկնում Մաճկալ Շմավոնի՝ Սիմակի գրո-

2 «Կարմիր գլուղացի», 1921, 21 օգոստոսի: Ա. Շահգեղյանից հետո թերթը խմբագրել են Լ. Թոմասյանը, Հ. Բանասյանը, Ա. Մուրադյանը:

3 «Կարմիր Շիրակ», 1921, 19 հունիսի:

չին պատկանող «Մեղ համար ենք տալիս» առաջնորդողը⁴։ Վերհիշելով, թե ինչի համար էին տուրք հավաքում առաջնորդում, Մաճկալ Շմավոնը բացատրում է, որ սովետական իշխանության օրոք հարկը ծառայում է հենց իրենց, աշխատավորների շահերին։ Նախ պարենատուրքը կարմիր բանակի համար է, որը պաշտպանում է բանվորա-գյուղացիական իշխանությունը թշնամու հարձակումներից, պարենատուրքը օգտագործվում է ժողովրդական լուսավորության, կրթության, կուլտուրայի շահերին։

Նեպի պրոպագանդան և երկրի առաջ ծառացած խնդիրների լուծման համար աշխատավորության ուժերի մոբիլիզացման լավագույն խթան հանդիսացան Հայաստանի առաջին սովետների ընտրությունները։ Թերթերը լայնորեն լուսաբանում են սովետների առաջին ընտրությունների նախապատրաստության ընթացքը։ 1921 թվականի հուլիսին «Կարմիր Շիրակը» առաջնորդող է նվիրել ընտրություններին⁵, թերթը հրապարակել է «Խորհուրդների անելիքները» հոդվածաշարքը⁶, որի հեղինակը (Կարմիր պինվոր՝ Կարո ստորագրությամբ) պատմում է սովետների էության և նրանց անելիքների մասին։ Վերահիշյալ հինգ հոդվածներում կարմիր թելի պես անցնում են բանվորների և գյուղացիների դաշինքի ամրապնդման, նրանց ակտիվ ստեղծագործական աշխատանքի ներդրավելու խնդիրները։

1921 թվականի նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման առաջին տարեդարձի պատմական օրը լույս տեսավ էջմիածնի դավառի խորհուրդների ընտրական հանձնաժողովի օրգան «Դեպի Խորհուրդները» թերթը։

Թերթի լույս տեսած երեք համարների նյութերը պատմում են, որ մինչև այժմ ռեկոմներ էին նշանակվել և այդ անհրաժեշտ էր, որովհետև հողը դեռ թշնամիներից մաքրված չէր։ Եկել է ժամանակը, որ իշխանությունը ղեկավարեն ընտ-

4 «Կարմիր Լոռի», 1921, 16 հոկտեմբերի։

5 «Կարմիր Շիրակ», 1921, 10 հուլիսի։

6 Նույն տեղում, 1921, 25 դեկտեմբերի, 1921, 31 դեկտեմբերի, 1922, 5 հունվարի, 1922, 8 հունվարի, 1922, 11 հունվարի։

բովի խորհուրդները: Ընտրությունների ընթացքին նվիրված առաջնորդողում «Կարմիր Լոռին»⁷ ընդգծում է, որ սովետական իշխանությունը բռնեց իր քննությունը, որ հեղկոմները փոխարինվում են կարմիր խորհուրդներով: Նրանց առաջ կանգնած են մեծ շինարարական հարցեր: Թեթիվը նշում էր, որ խորհուրդները պատվով դուրս կգան ծանր տնտեսական դրությունից: Նոր Բայազետի «Ռանչպար»-ը⁸ գրում է, որ սովետականների ընտրությունը դավառում ընթանում է շատ հաջող: Ելենովկայի և Նոր Բայազետի շրջաններում ընտրություններն ավարտվել են: Աշխատավորության այն բարձրագույն հետաքրքրությունը, որ նա ցույց տվեց, ամենալավ կերպով վկայում է, որ ընտրությունների զաղափարը շատ ու շատ է հասունացել, ժողովրդականացել: Ներկորդ՝ ընտրությունները ցույց տվին, որ կոմունիստական պարտիան արդեն դարձել է աշխատավոր ժողովրդի ամենասիրելի և միակ հարադատ ղեկավար պարտիան:

1922 թվականի հունվարին տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի I համագումարը, որն ամփոփեց սովետական կարգեր հաստատելուց հետո անցած գրեթե մեկ տարվա ընթացքում ձեռք բերած հաջողությունները:

«Ռեսպուբլիկայի տնտեսական շինարարության հանրապումարների մասին հաշվետվության մեջ ասված է. «Երկրի տնտեսությունը վերականգնելու գործում մեր կուսակցության ղեկավարությունը շատ բան է արվել. մենք կարողացել ենք գործի դնել և աշխատեցնել Հայաստանի համարյա բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, սակայն մեր ամբողջ աշխատանքը ղյուսավորապես կազմակերպչական բնույթ է ունեցել»: Համագումարը հաստիկ ուշադրություն դարձրեց կոմունիստների զաղափարական դաստիարակության, նրանց քաղաքական մակարդակի բարձրացման հարցերին»⁹:

Համագումարը կարևոր նշանակություն ունեցավ ռեսպուբլիկայի կյանքում. նա պարտիական կազմակերպություն

7 «Կարմիր Լոռի», 1921, 29 դեկտեմբերի:

8 «Ռանչպար», 1922, 18 դեկտեմբերի:

9 «Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուղիղ գծեր», Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 331—332:

ների, ամբողջ աշխատավորության ուղադրությունը բեկեղեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման կենսական խնդիրների վրա: Մամուլը անհրաժեշտ հետեւություններ անելով համագումարի որոշումներից, լուրջ քայլեր է անում դուրս գալու վերացականությունից, թափանցելու կենդանի գործի մեջ և բազմակողմանիորեն լուսաբանելու վերականգն-վող գյուղի կյանքը:

Նոր Բայազետի «Ռանչպար»-ը հրապարակել է պարտիայի դավառային կոմիտեի շրջաբերականը, որի բնաբանն է Լենինի այս խոսքերը. «Գյուղացիության հոգու տիրողը կլինի նա, ով կլավացնի նրա նյութական դրությունը»: Շուտով սկսվում են դարնանադանքսի աշխատանքները, — ասում է շրջաբերականը, — մեր ուշքն ու միտքը դրանց վրա պիտի կենտրոնանա, բոլորը պետք է լծվեն աշխատանքի, լայն ագիտացիա տանեն, որպեսզի ոչ մի թիզ հող առանց ցանելու չմնա: Թերթի նյութերը նկարագրելով տնտեսական ծանր պայմանները, կոչ են անում դարնանն աշխատանքի, որ եկող տարի կրկին չկանգնեն սովի դռանը:

Պարտիայի XI համագումարը ամփոփեց Նէպի առաջին տարվա արդյունքները և նշեց, որ շնայած երկրի տնտեսական հետամնացությանն ու քայքայվածությանը, խոշոր նրվածումներ են ձեռք բերվել Վ. Ի. Լենինը համագումարի ամբիոնից հայտարարեց, որ նահանջն ավարտված է, նպատակը ձեռք բերված, զոգումը գյուղացիական տնտեսության հետ հաստատվում է, ամրասցնվել է պրոլետարիատի և գյուղացիության դաշինքը: Մեծ առաջնորդը պարտիայի առաջ նոր խնդիր դրեց՝ վերախմբավորել ուժերը կապիտալիստական տարրերի վրա հարձակվելու համար: Մամուլի և պրոպագանդայի մասին ընդունած բանաձևում համագումարը պահանջեց ուժեղացնել պարտիական-քաղաքական ղեկավարությունը մամուլի նկատմամբ, վճռականապես փոխել տեղական մամուլի բնույթը, տեղական թերթերի հիմնական բովանդակու-թյունը պետք է կազմեն տեղական շինարարության, աշխատանքի ու պայքարի հարցերը, գավառային մամուլը (բացի ապեցիֆիկ բանվորական ռադոններից) պետք է բացառապես

գյուղացիական լինի¹⁰։ Ելնելով պարտիայի պահանջից, թերթերը սրոնում, գտնում են նոր ձևեր՝ արտահայտելու ժամանակակից կարևորագույն երևույթները։ Զիշտ է, դեռևս անվճարական քայլեր են արվում, բայց այնուամենայնիվ զգացվում է, որ խմբագրությունները մտահոգված են նյութերի հետաքրքրական մատուցելու մասին։ «Շիրակի ռանչպար» թերթը¹¹ 1922 թվականի օգոստոսի 13-ին հրապարակել է «Կեցցե Իլխիաբին» ինքնատիպ վերնագրով մի առաջնորդող։ Բանն այն է, որ Իլխիաբի գյուղն առաջինն Ալեքսանդրապոլի գավառում տվարտեց պարենհարկի վճարումը։ Հայրենասիրական այդ փաստից թերթը անում է հետևություն, թե Իլխիաբիի գյուղացիները լավ են ըմբռնել, հասկացել, որ պարենհարկը պետք է լրիվ և հարյուր տոկոսով հանձնել կառավարությանը, որովհետև իրենց տվածով է, որ խորհրդային իշխանությունը վարգանալու, ուժեղանալու և բարգավաճելու է։

Հուլիս է «Կարմիր Լուի» թերթում հրապարակված «Հաղպատեցու ճառը պարենտուրբը հանձնելիս», որն սկսվում է այսպես.

«Ճանապարհ տվեք, այդ մենք ենք դալիս, մենք, կալվածատերերից և բռնակալներից ամենից շատ ճընշված, հեղափոխության ճանապարհին մարդված, խորհրդային իշխանության կարոտ հաղպատեցիներս, պարենտուրբով, դրոշակներով»¹²։

«Ռանչպար»-ը հրապարակել է նոր Բայագետի գավառային պարենկոմի «Կարմիր տախտակը».

«Փառաքյանդ գյուղի հասարակայնությունը և նրա սովետի նախագահը գրվում են կարմիր տախտակի վրա՝ լինելով առաջինը ամբողջ գավառում, որ վճարել են իրենց պարենտուրբը բանվորա-գյուղացիական կառավարությանը լրիվ կերպով»¹³։

10 «Պարտիական և սովետական մամուլի մասին», Փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 338—341։

11 «Շիրակի ռանչպար»-ը սկսել է լույս տեսնել 1922 թվականի մարտի 20-ից։ Նրա խմբագիրն էր Հ. Բանահայանը։

12 «Կարմիր Լուի», 1922, 24 սեպտեմբերի։

13 «Ռանչպար», 1922, 12 մարտի։

Սակայն դասակարգային թշնամին քնած չէր: Նա պայ-
քարում էր սովետական իշխանության գյուղում տարվող
քաղաքականության դեմ: Գարնան գյուղատնտեսական աշխա-
տանքներն ընթանում էին ոչ միայն տնտեսական ծանր պայ-
մաններում, այլև քաղաքական շրկացած մթնոլորտում: Կու-
լակային տարրերի դեմ պայքարելու համար պարտիան ոտքի
էր հանում կոմունիստներին և անպարտիականներին: Քննար-
կելով հողաբաշխման հարցը, Ղափանի շրջանի գյուղխոր-
հուրդների անդրանիկ համագումարը, որ տեղի ունեցավ 1922
թվականի հունվարի 12-ին¹⁴, հողաթիւնն առաջարկեց նա-
խապարաստական աշխատանք կատարել և որքան կարելի
է շուտ անցնել հողաբաշխմանը: «Կարճ պատասխան Վ. Գյու-
ղի կուլակին և նրա բարեկամներին» հոդվածում¹⁵ «Կարմիր
Լոռին» գրում է, որ Վարդաբլուրում հողի հավասարացում է
տեղի ունեցել և կուլակի հողն անցել է աղքատի ձեռքը: Մի-
քանի խոտլարարների հետ միացած կուլակները դավադրու-
թյուն են պատրաստում: Բայց ապարդյուն: Եվ հեղինակը
կուլակին պատասխանում է ոտանավորով:

«Դու քո տեղդ ծանր նստիր,
Շատ մի տանջվիր այ կուլակ,
Դու վռնդված կոմբաբաշի
Զուր ևս գգում բուրդ, բամբակ:
Երկրի տերը միայն աղքատն է.
Նա պիտ իշխի ձեր գլխին,
Տես ձեր օրը պինդ մթնել է,
Զի լուսանա նա կրկին»:

Հողաբաժանությունը նվիրված հոդվածի¹⁶ հեղինակ Ա.
Լուչնիկովը գրում է, որ զորքաներն արդեն ոռնոց են բարձ-
րացրել և հողի այն չափը, որ որոշել է պետությունը, ճիշտ
չեն համարում: Նրանց կարծիքով հողը պետք է բաժանել ոչ
թե ըստ շնչի, այլ ըստ անասունների թվի, որոնցից իրենք

14 Հայկական ՍՍՌ ՀՌՍՀ ՊԿԱ. ֆ. 146, ց. 1, գ. 7, թ. 37—39:

15 «Կարմիր Լոռի», 1922, 9 մարտի:

16 Նույն տեղում, 1922, 13 օգոստոսի:

25—30 հազար ունենւ։ Ի՞նչ է այդ ղորբաների միտքը. եթե հողը ըստ անասունների քանակի բաժանվի, իրենք 50 դեսյատին հող կստանան, նոր կալվածատեր կդառնան։

Մամուլը կոչ է անում աշախույժ լինել և թույլ չտալ, որ հողաբաժանութեան ժամանակ անարդարութեւններ կատարվին։

Տեղական մամուլին օգնութեան եկավ «Խորհրդային Հայաստան» թերթը, «Գալաուական մամուլ» վերնագրով նյութերում նա հաճախ անդրադառնում է տեղական թերթերին. պատմում, թե ուշադրութեան արժանի ի՞նչ են սպագորել նրանք։ Օրինակ. «Խորհրդային Հայաստան»-ը 1923 թվականի փետրվարի 4-ին գրում է, որ Նոր Բայազետի «Ռանչպար» շաբաթաթերթը անդրադառնալով անտանապահութեան հարցերին շատ տեղին նկատողութեւն է անում այն անտարբերութեան մասին, որ կա գեպի սքանչելի արոտները։ Մարտամսին «Խորհրդային Հայաստան»-ը հրեք անգամ անդրադարձել է «Շիրակի Ռանչպար»-ին¹⁷։

Բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել, թե ինչպե՞ս «Խորհրդային Հայաստան»-ը «Կարմիր Շիրակ», «Կարմիր Լոռի», «Կարմիր Ռաշպար», «Ռանչպար» թերթերին նվիրված տեսութեւններում, ուղղութեւն է տալիս, օգնում նրանց բազմակողմանիորեն անդրադառնալու գարնանացանի նախապատրաստութեանը։

1924 թվականի ապրիլին տեղի ունեցած պարտիայի XI համագումարը կրկին ընդգծեց, որ գալաուական մամուլը պետք է իր ամբողջ նյութի գերակշռող մասը հատկացնի գյուղացիական հարցերին, առաջին տեղը տալով գյուղի կյանքը լուսաբանելուն¹⁸։ Ելնելով պարտիայի ցուցումից, Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտկոմը, գավկոմները թերթերի մակարդակը բարձրացնելու կոնկրետ միջոցներ են ձևաւորելու։ Այս քսանդրապոլի գալաուային կոմիտեն «Շիրակի Ռանչպար»-ի առաջ խնդիր է դնում հեղինակային ակտիվի, բանգյուղթրդ-

17 «Խորհրդային Հայաստան», 1923, 1 մարտի, 24 մարտի, 27 մարտի։

18 «Պարտիական և սովետական մամուլի մասին», Փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 374—375։

թակիցների հետ քննարկել թերթի բովանդակության հարստացման, լրագրական կուլտուրայի բարելավման հրատապ հարցերը: 1923 թվականի սկզբին թերթը մի քանի անգամ հրատարակել է բանվորներին և գյուղացիներին ուղղված հետեյալ նամակը:

«Շիրակի Ռանչպար»-ը սկզբում գուտ գյուղացիական թերթ էր և նրա համար էլ կոչվում էր «Շ. Ռանչպար», բայց այժմ նա երկաթուղու և քաղաքի համար է: է: Պետք է այնպիսի անուն դնել, որ գյուղացուն էլ, բանվորին էլ դուր գա, բայց խմբագրությունը չգիտի ինչպիսի անուն դնի, որ ոչ ոքի խաթրին էլ չկալի, հենց այդ պատճառով որոշել է՝ հարցնել բանվորների և գյուղացիների կարծիքը, թի ինչ նոր անուն են ուզում իրենց թերթին:

Ընկերներ: Գրավոր հայտներ ձեր ցանկացած տնունը, բայց այնպես, որ և գյուղացու համար ձեռնասուլինի և բանվորի: Ով որ հարմար ու լավ անուն գտավ «Շիրակի Ռանչպար»-ը վեց ամիս շարունակ ձրի կրատանա»:

Վերջապես երկար քննարկելուց հետո «Շիրակի Ռանչպար»-ը վերանվանվեց «Բանվոր»¹⁹: Հենց սկզբից թերթը մեծ ուշադրություն դարձրեց գյուղին, գյուղատնտեսության վերականգնմանը: «Ճարպիկ կուլակներ» հոգվածում²⁰ թերթը նշում է, որ դավառային և դավառամասային հողային հանձնաժողովները քննարկում են պանաղան հողային վեճեր, որոնք ծագում են գլխավորապես հողաշինարարության, մասամբ էլ կուլակների և քնչավոր գյուղացիների միջև: Կուլակային տարրերը 1921—1922 թվականներին օգտվելով գյուղացիության տնտեսական ծանր դրությունից, կանգ չառնելով ոչ մի ստոր միջոցի հանդեպ, չնչին վերադիրներով, օրինակ՝ կրուպայով, գարով հաջողացրիկ են փոխանակել իրենց անպետք հողամասերը գյուղացիների լավ հողամասերի հետ: Բացի դա,

19 «Բանվոր» թերթը սկսել է լույս տեսնել 1923 թվականի մայիսի 5-ից: Նրա խմբագիրներն են եղել Ա. Հախումյանը, Ն. Խոջամիրյանը:

20 Նույն տեղում, 1923, 19 հոկտեմբերի:

ներքին հողահատաւարեցման ժամանակ այս կամ այն կու-
լակը խցկվելով հեղկոմի կազմի մեջ, կամ իրենց բարեկամ
հեղկոմի անդամի միջոցով ձեռք են գցել լավ հողամասեր:
Երբ խաբված գյուղացին բողոքում է վերականգնելու իր իրա-
ւունքները, կուլակները կանգ չեն առնում ոչ մի նյութական
չոհողութեան առաջ, յուզալի պատառներից չզրկվելու հա-
մար, իրենց շահերի պաշտպանութունը հանձնում են դատա-
կան պաշտպաններին և շատ դեպքում տանում գործը:

«Խորհրդային Հայաստան»-ը գալաօսական թերթի մի
համարի տեսութեամբ վերլուծութուններ և ընդհանրացումներ
է անում և ընդգծում այն դրականը, որ կա թերթում: Ահա
սյգրպիսի տեսութեաններից մեկի²¹ հեղինակ Հ. Եկավյանը
գրում է, թե Գորիսից նոր ստացված Զանգեզուրի օրգան
«Կարմիր Ռաշպար»-ի վերջին համարն ասում է, որ թերթը
խոշոր քայլերով առաջ է դնում, իրապես «երեսով դեպի
գյուղը» շրջվելու համար: Թերթի երրորդ ամբողջ երեսը նվիր-
ված է գյուղին, որ կազմում է «Մեր գյուղերում» բաժինը: Սա
ողջունելի է: Չէ՞ որ շատ ժամանակ չի անցել այն օրից, երբ
«Կարմիր Ռաշպար»-ն իր փոքրածավալ երեսներից միայն եր-
կու և պակաս սյունակներ էր տրամադրում գյուղին: Կարևոր
է գյուղական բաժնի ծավալի մեծացումը: Պակաս կարևոր չէ
այն բովանդակությամբ հետաքրքիր դարձնելը: Թերթը հետա-
քրքրական, կոնկրետ փաստեր է բերում գյուղում կատարվող
նոր երևույթների, առաջալսող փորձի մասին:

1925 թվականին «Կարմիր Ռաշպար»-ն ավելի վճռական
քայլեր է անում: Գյուղատնտեսական գրույցում²² նա նշում է
որ անասնապահութունը հետամնաց է և դրա պատճառով
քիչ օգուտ է տալիս: Այն ինչ Զանգեզուրն ստեղծված է անաս-
նապահութեան համար: Հեղինակը առաջ է քաշում անասուն-
ների ցեղի ազնվացման հարցը: Մեղ մոտ լավ կովը օրական
տալիս է 10—12 ֆունտ կաթ,—գրում է նա,—իսկ ազնվացեղ
կովը՝ երկու-երեք անգամ ավելի: Այդ կարելի է ցույց տալ
հենց Բաղարշաձ գյուղի օրինակով: Բայց մի մարդու համար

21 «Խորհրդային Հայաստան», 1924, 29 օգոստոսի:

22 «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 10 հունվարի:

գլխարկ է ձեռք բերել Կալմուկացի ցուլ, դրա համար անհրա-
ժեշտ է կազմակերպել արտել, անասնապահական ընկերու-
թյուն:

Այսպիսով, թերթերը ձգտում էին բոլոր միջոցներով պրո-
պագանդել տնտեսությունը վարելու առաջավոր եղանակները,
դրանք դարձնելու աշխատավոր գյուղացիների սեփականու-
թյունը:

* * *

Սովետական կարգերի հաղթանակից հետո վ. Ի. Լենինը
հերթական խնդիր էր համարում անհատ տնտեսությունների
չքավոր և միջակ գյուղացիների կոոպերացումը ընկերություն-
ների, արտելների միջոցով: Մամուլը սկսում է մասսայակա-
նացնել կոոպերացման լենինյան դադափարները և դրանց
կենսագործման առաջին քայլերը: Գյուղատնտեսության կո-
ոպերացման գործում Սովետական Ռուսաստանի օրինակը
անգնահատելի նշանակություն ունեցավ սովետական բոլոր
ժողովուրդների համար: Մեր ռեսպուբլիկայի թերթերը սկսե-
ցին մասսայականացնել այդ փորձը:

«Կարմիր Ռաշադար» թերթը «Համառուսական գյուղատն-
տեսական ցուցահանդես» առաջնորդողում²³ նշում է, որ այն-
տեղ ցուցադրվելու է Ռուսաստանի և մյուս խորհրդային հան-
րապետությունների վեց տարվա աշխատանքի արդյունքը
տնտեսական ֆրոնտում: Մյուս կողմից՝ գծվելու է այն մեծ
ուղին, որով ընթանալու է մեր շինարարական-տնտեսական
կյանքի անիվը: Իսկ «Բանվոր»-ը կարողացել է դորձն այն-
պես կազմակերպել, որ Մոսկվայի գյուղատնտեսական ցու-
ցահանդեսը թերթում լուսաբանվի նամակների միջոցով: «Նո-
մակ Մոսկվայից» մշտական վերնագրի տակ թերթը հրապա-
րակել է նյութեր, որոնք նկարագրում են ցուցահանդեսի հան-
դիսավոր բացումը, այն անմոռանալի, անջնջելի տպավորու-
թյունը, որ ստանում է յուրաքանչյուր այցելու: Թերթը ըն-
թերցողներին պատմում է ցուցահանդեսի մասնակից Սմո-
լենսկի նահանգի գյուղացի Ստեպանկովի տնտեսության մա-

²³ «Կարմիր Ռաշադար», 1923, 29 հուլիսի:

սին՝ նկարագրելով վարսակի, կարտոֆիլի, ճակնդեղի բարձրերը ստացած այդ վարայետի հաջողությունները: Առանձին նյութ է նվիրված ցուցահանդեսի մեքենայական տաղավարին, ուր մանրամասն նկարագրվում է, թե ինչպես ջրի ուժով շարժվող զինամո մեքենան լույս է տալիս, աշխատեցնում է աղացը, հնձող մեքենան և այլն: Գյուղացու ծանր աշխատանքը պետք է մեքենայացնել. այս է մեքենայական տաղավարի նշանաբանը: Գյուղացիները ժամերով կանգնած մեքենաների առաջ, նայում, դիտում են, բայց երբ լսում են զները, թողնում հեռանում են, ասելով՝ «Թանկ է, մեր դրուպանի խարջ չէ»: Սակայն պատահում են նաև գյուղացիների խմբեր, որոնց համար գինը նշանակութուն չունի. զրանք կադմակերպված արտելներն են, որոնք համայնորեն գնում են մեքենաներ: Մեկ ուրիշ նամակ նվիրված է Նոր գյուղի մոտ, Մոսկվա գետի ափին գտնվող ցուցադրական սովխոզին: Այնուհետև թերթը հրապարակել է մի քանի ուրիշ նամակներ, թղթակցություններ, թարգմանական նյութեր, որոնք բացատրում են գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի մասնակիցների նվաճումները, պրոպագանդում են առաջավորների փորձը: Ակնհայտ է «Բանվոր»-ի մտածված, պլանաչափ աշխատանքը: Նամակները գրված են որոշակի թեմաներով, հեղինակը բաղմաթիվ օրինակներից ընտրել է ամենատիպականը, բնորոշը, հասկանալին: Այստեղ չկան ընդհանուր դատողություններ, ալյատեղ կենդանի մարդն է իր լավ դորժերով, հիանալի արդյունքներով:

Հայաստանում, վերջապես, ևս առաջին քայլերն են կատարվում գյուղատնտեսական ցուցահանդես և բեքքի տոն կադմակերպելու ուղղությամբ: Տեղական մամուլը լայն կամպանիա է ծավալում, որպեսզի ցուցահանդեսն ու բեքքի տոնը համաժողովրդական բնույթ ստանան: Անդրադառնալով հրնօրյա ժողովրդական տոներին, թերթերը ցույց էին տալիս նրանց էությունը, բնույթը: «Բանվոր» թերթը²⁴ նշում է, որ բեքքի տոնը մեր ժամանակներում ունի նոր բովանդակություն: Նրա նպատակն է ամփոփել նախընթաց գյուղատնտես-

24 «Բանվոր», 1923, 12 սեպտեմբերի:

տեսական տարվա արդյունքները, ցուցահանդեսն այնպես կազմակերպել, որ գյուղացիները սովորեն տնտեսությունը վարելու նոր, կատարելագործված եղանակները»

Մեր պարտիայի XIV կոնֆերենցիան ծրագրային որոշումներ ընդունեց, որոնց նպատակն էր ապահովել գյուղատնտեսության վերելքը: Լիճագանքելով պարտիայի գերեկ-տիվներին, գյուղում սկսվեց ծավալվել սոցիալիստական մրցույթներ: Հենց սկզբից մամուլը նախաձեռնեց մրցության լուսաբանումը: «Գյուղատնտեսությունը բարձրացնելու համար» առաջնորդողում «Կարմիր Ռաշպարը»²⁵ գրում է, թե խնդիրը նրանումն է, որ մրցությամբ ավելի շատ գյուղական տնտեսություններ հետաքրքրվեն, ավելի տարածվի մրցման գաղափարը: Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին և մրցությանը լայն տեղ է տալիս «Բանվոր» թերթը: Նշելով ցուցահանդեսի գործնական օգուտները, նրա դաստիարակչական նշանակությունը, թերթը մանրամասնորեն պատմում է Օջախկուլի, Օրթաքիլիսա, Թոմարդաշ գյուղերի, ինչպես նաև առաջին, երկրորդ, երրորդ գավառամասերի ցուցադաշտերում ստացված բարձր բերքի մասին²⁶:

1925 թվականին Զանգեզուրում բերքի տոներ նշվեց երկրորդ անգամ: «Կարմիր Ռաշպար»-ը այսպիսի ճակատ էր տվել²⁷ «Բերքի տոնին բաց ճակատով ու պարզերես մրցության կգա այն աշխատավոր գյուղացին, ով իր տնտեսությունը թեկուզ մի քայլ առաջ է տարել»: Անցյալ տարի կերի ճակնդեղ ոչ մի տնտեսություն չէր մշակել,—նշում է թերթը,—այս տարի ցուցահանդեսին մասնակցում են մի շարք տնտեսություններ, որոնք աճեցրել են կերի ճակնդեղ, անցյալ տարի գյուղացին չէր տեսել թե ինչ է սերմադտիչ մեքենան, իսկ այս տարի այդ մեքենաները աշխատել են և գյուղացին տեսել է այդ մեքենայի օգուտը: Նույնը կարելի է ասել և մյուս մեքենաների մասին:

Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսն, այսպիսով, դառնում է մի դպրոց, որտեղ գյուղացին առաջավորների փորձով

25 «Կարմիր Ռաշպար», № 19, 1925, 21 հունիսի:

26 «Բանվոր» № 339, 1925, 11 հոկտեմբերի:

27 «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 11 հոկտեմբերի:

սովորում է անտեսությունը վարել, բարձր բերք ստանալ։ Տեղական մամուլը մասսայականացնում էր գյուղատնտեսության առաջավորների փորձը, օժանդակում սոցիալիստական մրցության ծավալմանը։

ԵՐԱՋ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Ի. Լենինը Կովկասի կոմունիստներին ուղղված նամակում գրում էր. «Իսկույն աշխատել բարելավել գյուղացիների դրությունը և սկսել էլեկտրիֆիկացիայի, ոռոգման խոշոր աշխատանքներ։ Ոռոգումն ամենից ավելի է պետք և ամենից ավելի կվերաստեղծի երկիրը, կվերածնի նրան, կթաղի անցյալը, կամրապնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ»։ Հայաստանի կոմունիստական պարտիան անհապաղ պայքարի ելավ կենսագործելու էլեկտրիֆիկացման և ոռոգման լենինյան գաղափարը։ Այդ պայքարն իր վառ արտահայտությունը գտավ Շիրակի ջրանցքի կառուցման համաժողովրդական մեծ գործում։ Ժողովուրդը համոզված էր, որ սովետական իշխանությունը իրականություն կդարձնի գյուղացու դարավոր երազանքները։ Եվ ինչպե՞ս շահմուղներ, երբ արդեն շինարարական հրապարակ էին դուրս եկել կառուցողների առաջին խմբերը, Նովորոսիյսկից արդեն ստացվել էր առաջին տասը հազար տակառ ցեմենտը, Ալավերդին ուղարկել էր անհրաժեշտ պայթուցիկ նյութեր, մետաղ և ալյն։

Ալեքսանդրապոլի, Ջանգեղուրի թերթերը նույնմբերին հրապարակել են գավառի ոռոգման և էլեկտրիֆիկացիայի կոմիտեի կոշը ուղղված Հայաստանի աշխատավորներին²⁸։

28 Դրանից առաջ Շիրակի գյուղացիներին, բանվորներին, բաղաբացիներին ուղղված կոշում Ալեքսանդրապոլի գավառիկոմը 1922 թվականի փետրվարին գրում էր, որ գավառի խորհուրդների առաջին համագումարի որոշմամբ արդեն սկսվել է ջրանցքի կառուցման նախնական աշխատանքը և համոզված է, որ բոլոր գյուղացիների, բանվորների, քաղաքացիների միահամուռ ջանքերով և օգնությամբ գործը առաջ կտարվի։ Նույն տարվա հուլիսին Ալեքսանդրապոլի գավառիկոմի նախագահ Ա. Շահգեղյանը մի նամակով դիմել է ռեսպուբլիկայի բոլոր գավառային գործադիր կոմիտեներին և խնդրել նրանց օգնությունը ջրանցքի շինարարությանը։

Հայկական ՍՍՏՀ ՀՌՍՀ ՊԿԿ ֆ. 131, ց. 1, գ. 97, թ. 5։

կառուցվող ջրանցքն ունի Շիրակի դաշտի համար հսկայական տնտեսական նշանակություն,—տաված է կոշում,—նա ջրելու է 15.000 դեսյատին վարելահող և տալու է 5.000 ձիու ուժի գործության էլեկտրական էներգիա: Շնորհիվ ջրանցքի Շիրակի հողագործը հնարավորություն է ստանալու ապահովել իր շաքառ աշխատանքի արդյունքը, նա կունենա կրկնակի և ապահովված բերք, նա կաղատվի սովի ուրվականից: Ինչպես հաղորդում է «Կարմիր Շիրակ»-ին փոխարինած «Շիրակի ունչպար» թերթը, կառուցողներին եղբայրական օգնության ձևը մեկնեցին ոչ միայն մեր ուսպուրիկայի, այլև Ռուսաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի աշխատավորները:

Ջրանցքի շինարարության հարցերը լուսաբանում է նաև Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային «Կարմիր ուղի» թերթը²⁹: Նա հաղորդում է, որ երկաթուղու ամբողջ հարավային գծում հայտարարվեց Շիրակի ջրանցքի շաքառ: Դարաբրիլիսայի երկաթուղայինները որոշեցին շինարարության ֆոնդը մուծել տասն օրվա աշխատավարձ: Այդ որոշմանը միացան նաև նալբանդ, փամբակ, Շահալի կայարանների բանվորները³⁰:

Ամբողջ ուսպուրիկայում շիրակեցիները օրինակով սկսում են կառուցել ջրանցքներ, ջրամբարներ, առուներ, աղբյուրներ: Զանգեզուրի «Կարմիր Ռաշպար»-ը գրում է³¹, թե մենք տնտեսապես կապահովվենք այն դեպքում, երբ փոխենք գյուղատնտեսության հին ձևը, հիմք դնենք նոր, կուլտուրական տնտեսության: Որպես գործնական քայլ թերթը նշում է Բազարաջ գետից ջրանցք կառուցելու նախապատրաստությունը: Ջրանցքների շինարարության և ընդհանրապես ոռոգման ուղղությամբ գործնական քայլեր էին կատարվում նաև էջմիածնում, Սարգարաբադում և մյուս վայրերում:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունները հանգիստ չէին տալիս մեր թշնամիներին: Արտասահման փախած դաշնակ պարագլուխները կաշվից դուրս էին գալիս ապացուցելու, որ իբր թե բոլշևիկները ոչ ավելի, ոչ պակաս, իրենց՝ դաշնակների պլաններն են իրագործում՝ կառուցելով ջրանցք-

29 «Կարմիր ուղի», 1922, 4 նոյեմբերի:

30 Նույն տեղում, 1922, 11 նոյեմբերի:

31 «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 24 մարտի:

ներս Հանդես գալով նման բարբառանքների դեմ, «Շիրակի Ռանչպար»-ին փոխարինած «Բանվոր»-ի առաջնորդողի հեղինակ Ա. Կարինյանը ոչ առանց հեղինակի այն վերնագրելով «Սիմոն Վրացյանը որպես ջրանցքների շինարար»³² նշում է, որ «Ծիծաղելի է դա, զուցե անհավատալի, բայց ինչ արած: Այդպես է գրված Վրացյանի գրքում»:

Դաշնակցականները պարծենում էին, որ իբր թե էջմիածնի ջրանցքի շինարարությունը նույնպես իրենց կառավարությունն է ձեռնարկել: Ա. Կարինյանը հիշեցնում է.

«Զե՛» որ այդ առուն կիսատ էր դաշնակցականներից շատ առաջ, ցարական միապետության ժամանակ: Այդ առուն եղել է հինավուրց այն էպոխայում, երբ Հայաստանում իշխում էին դաշնակցականներից ավելի խելոք նախահայրերը, ուրարտացիները»:

1924 թվականի օգոստոսի 20-ին ավարտվեց Շիրակի ջրանցքի փորման աշխատանքը: Թունելները միացան: Աշխատանքային ճակատի մեծ հաղթանակի առթիվ «Բանվոր»-ը նշում է³³, որ Շիրակի աշխատավորներն ուրախացել են ոչ միայն նրա համար, որ հաղթել են Կապսի ժայռո՛ւ ձորերին, այլ այն բանի խորը գիտակցությամբ, որ նրանք կենսագործում են Լենինի պատգամները:

Լինելով վիթխարի շինարարության ականատեսները, կոռուցողների հետ բաժանելով բոլոր դժվարություններն ու ուրախությունը, «Բանվոր»-ի աշխատակիցները, նրա շուրջը համախմբված հեղինակային կոլեկտիվը փայլուն էջեր գրեցին սովետահայ լրագրության պատմության մեջ: Այդ ամենի հանդուցակետը դարձավ հսկա ջրանցքի գործարկմանը նվիրված «Բանվոր»-ի հատուկ համարը³⁴, որ անսովոր էր ոչ միայն իր ծավալով (նա բաղկացած էր 10 էջից)՝ ոչ միայն ձևավորմամբ (ջրեղ էր, պատկերազարդ), այլ նաև անսովոր էր իր ջերմությամբ: Խմբագրության բոլոր աշխատակիցները, շարքային թղթակցից մինչև խմբագիրը, գրաշարն ու տպագրիչը, տվել են թերթի մի համար, որ շնչում է այն բուռն օրե-

³² «Բանվոր», 1924, 14 հունիսի:

³³ Նույն տեղում, 1924, 27 օգոստոսի:

³⁴ Նույն տեղում, 1925, 21 հունիսի:

րի շնչով, ուր խտացված գուլներով կենտրոնացված է այն լավագույնը, որ սովետահայ մամուլը ստեղծել է սովետական հինգ գծվարին տարիներին:

Թերթի ճակատին շողշողում էին հետեյալ խոսքերը. «Այսօր սկսվում է կենինի անվան ջրանցքի ոռոգման աշխատանքը և հիմք է դրվում հիդրոէլեկտրակայանին: Ջրանցքի ավարտումով կատարեցինք կենինի խոշոր պատգամներից մեկը: Շիրջրանցքը բանվորների և գյուղացիների միության հզոր երաշխիքն է»:

Ամեն ինչ հանդիսավոր ու վեհ է:

Առաջին էջի կենտրոնում, ասես պատվո պատվանդանի վրա, բազմել են ջրանցքի կառուցողների նկարները: Այստեղ են թունելի բանվորներ Աղասի Դարբինյանը, Սմբաթ Թադեւոսյանը, Լադո Մանջալաձեն, Սաղաթել Ղարիբյանը, ինժեներներ՝ Նատալիա Մարտիրոսյանը և Ալեքսեյ Յակիմովը, ղլխավոր ինժեներ Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը, որմնադիր-քարտաշներ՝ Համո Մելիքյանը, Տիգրան Ավագյանը, թունելագործներ՝ Դմիտրի Խրիստաֆորիդին, կամուրջների կառուցման ղեկավար Վիտալի Սախարնիկովը, բանվորներ Սաղաթել Աթոյանը, Մացակ Թամրազյանը և ուրիշներ:

Համառ, քրտնաջան աշխատանքից, վաստակից հետո պայծառորեն ժպտում են նրանք գավառային թերթի արդեն խունացած էջերից: Այդ մարդկանց կոշտացած ձեռքերով կառուցած ջրանցքը կենդանություն է տվել չորացած դաշտերին, լույս՝ խավար խրճիթներին: Դրա մասին է երազել հայ աշխատավորը դարեր ի վեր: Սովետական իշխանությունն այդ երազն իրականություն դարձրեց: Ահա թե ինչու այսօր այնքան հարադատ են հնչում ականավոր պարտիական-պետական դործիչ Ասքանազ Մուսվաթի խոսքերը, որ նա գրել է «Բանվոր»-ի առաջնորդողում:

«Շիրակի հոյակապ լենինյան ջրանցքը անխորտակելի արձան է խորհրդային շինարար կյանքի և անվիճելի ապացույց խորհրդային Հայաստանի արագասլաց զարգացման, որ կատարվում է կուլտուրական գյուղատնտեսության ու էլեկտրիֆիկացիայի լենինյան հաստատուն ռելսերի վրա»:

«Բանվոր»-ի երկու էջը ուռեսերեն է: Այդ էջերը պատ-
րաստված են Լենինականի ուսւ բնակչութեան, ջրանցքի շի-
նարարութեան ու աշխատող ուսւ բանվորներին, ինժեներա-
տեխնիկական անձնակազմի համար: Ընդհանրապէս «Բան-
վոր»-ը դրան դիմում է նաեւ հետազայում, երկրի կայանքում
կարեւորագույն իրադարձութեանները լուսաբանելու: Այս ան-
գամ նա ուռեսերեն հրապարակել է սովետական խոշոր հիդ-
րոէլեկտրաշինարար, համբավաւոր ինժեներ Հովսեփ Տեր-
Աստվածատրեանի³⁵ «Վ. Ի. Լենինի անվան Շիրակի ջրանցքի
սարքաւորումը» հոդաւոր: Այդ խորը մասնագիտական տե-
սութեան է ժողովրդական տնտեսութեան երեք կարեւորագույն
խնդիրներին՝ ոռոգման, էլեկտրիֆիկացիայի եւ առողջապահու-
թեան բարեկարգման գործում Շիրակի ջրանցքի նշանակու-
թեան մասին: Հետաքրքրութեամբ է կարդացւում ուսուցիչ-

35 Հովսեփ Տեր-Աստվածատրեանը դեռ 1912 թվականին ավարտելով
Պետերբուրգի հաղորդակցութեան ճանապարհների ինժեներական ինստի-
տուտը, մասնակցել է երկրի մի շարք երկաթուղիների կառուցման նախա-
գծերի կազմմանն ու շինարարութեանը: 1921 թվականից Տեր-Աստվածա-
տրեանն աշխատանքի է փոխադրւում Անգրկովկաս: Նա Շիրակի Լենինի
անվան ջրանցքի կառուցման գլխաւոր ինժեներն էր: Զբաղեցրած գործարկու-
մից հետո Տեր-Աստվածատրեանը 1925 թվականին նշանակւում է Հայքա-
տնտեսութեան գլխաւոր ինժեներ եւ Ժողատխարհի նախագահի տեղակալ:
Տաղանդաւոր ինժեները եւ հայրենասերը իր ուժերն էր լարում Հայաստանի
հիդրոտնտեսների հայտնաբերման եւ օգտագործման համար: Նրա մտահո-
ցումն էր երկանի հարաւում ընկած խոպան հողերի ոռոգման կազմակեր-
պումը: Այս ամենն իրենց արտացոլումը գտան Սեան-Հրազդան կասկադի
մեծ պլանումը: 1928 թվականից Հ. Տեր-Աստվածատրեանը Ջորադէսի շի-
նարարութեան պետն էր եւ գլխաւոր ինժեները: Այստեղ մի նոր ուժով
դրսեւորւեց հիդրոէլեկտրաշինարարի ստեղծագործական եռանդը: Երբ ստեղծ-
վեց Անգրկովկասյան Ժողովախորհի Սեանի կոմիտե, նրա բոլորի ղեկա-
ւար նշանակվեց ինժեներ Տեր-Աստվածատրեանը: Քանաքեռի հանդի-
սանում էր Սեան-Հրազդան կասկադի առաջին աստիճանը, որի բոլոր կա-
ռուցումների նախագծերը կազմվել է Տեր-Աստվածատրեանի ղեկաւարու-
թեամբ:

Հովսեփ Տեր-Աստվածատրեանը հասարակական-պետական խոշոր գոր-
ծիչ էր: Նա էլ ՍՍՌՄ Կենտրոնական, ՀՍՍՌ Կենտրոնական, Երեւանի քաղ-
սովետի գործկոմի անգամ: Իր բեղմնաւոր, անձնազոհ աշխատանքի հա-
մար Հովսեփ Տեր-Աստվածատրեանը պարգևատրվել է Լենինի եւ Աշխա-
տանքային կարմիր դրոշի շքանշաններով:

կայի առաջին կին մասնագետներից մեկի՝ ինժեներ Նասալիա Մարտիրոսյանի հանդամանայի նկարագրությունը՝ Շիրակի ոռոգիչ ջրանցքի մասին:

Թերթի էջերից մեկում գետեղված նկարներից ուշագրավ են երկուսը: Դրանցից մեկը «Խաթաբալա» շաբաթաթերթից³⁶ արտասույված մի ծաղրանկար է, ուր պատկերված է քարքարոտ, ամայի մի տարածություն՝ երաշտից չորացած հող: Մարդը, որ կանգնած է գատարկ դուլի կողքին, փչում է խողովակից և ջրի շիթեր են ցայտում: Օսլայած օծիքով երկու պարոններ հեղնանքով նայում են ուռած-փքած «հերոսին»: Նկարը ունի հետևյալ քառատող մակագրությունը.

«Ոռոգիր դաշտը չորացած Շիրակի:

Շիրակն էլ անշուշտ քեզ մի բան կանե

Քար կամ պղնձից քո հիշատակին

Արձան կկանգնե, ձույլ ոսկուց շանե»:

Մյուս նկարը՝ տեսարան է Շիրակի ջրանցքից, որի մակագրությունն է. «Ինչպես է ոռոգվում այժմ»: Այս երկու պատկերները բնորոշում են երկու հակադիր վերաբերմունքը աշխատավոր գյուղացիության շահերի նկատմամբ:

Թերթը լայն տեղ է տվել «Շիրակի ջրանցքը գեղարվեստական դրականության մեջ» բաժնին: Ամենաաչքի բնկնող տեղում, տպագրված են հատվածներ հայ պրոլետարական դրականության հիմնադիր Հակոբ Հակոբյանի «Բուլշևիկ է Շիրականալը» պոեմից, Գեղամ Սարյանի՝ «Դեպի ջրանցքը» տպավորությունները, Սողոմոն Տարենցու՝ «Հուկաշին» պոեմը, Գ. Աբովի՝ «Իմպրովիզացիան»: Թերթի իներորդ էջում տպագրված է Գուրգեն Մահարու «Շիրջրանցք» բանաստեղծությունը և Դանիել Ղազարյանի երաժշտության նոտագրության կլիշեն:

«Բանվոր»-ը պատմում է, որ դեռևս «Մուրճ» պարբերականում³⁷ առաջին անգամ ջրանցքի մասին լույս են տեսել նախ-

³⁶ «Խաթաբալա», երգիծական-սատիրական շաբաթաթերթ, № 10, 1909, Թիֆլիս:

³⁷ «Մուրճ», գրական գեղարվեստական, քննադատական պարբերական Երևան:

րի Զարյանի և Գուրգեն Մահարու բանաստեղծությունները, Թրֆլիսում տպագրվել է Հակոբ Հակոբյանի «Բուլշևիկ է Շիրկանալը» պոեմը: Բանվորա-գյուղացիական գրողների «Հոկտեմբեր» միություն հրատարակությամբ լույս են տեսել Գուրգեն Մահարու «Շիրակի ջրանցքը», Մկրտիչ Արմենի՝ «Շիրկանալը», Գեղամ Սարյանի՝ «Շիրակի հարսանիքը», Սարմենի՝ «Դաշտերը ժպտում են», և, Զուբարի՝ «Ջրանցքները» ստեղծագործությունները:

«Արվաշալը Շիրակի դաշտերում». այս ճակատն է տվել «Բանվոր»-ը 1925 թվականի հունիսի 28-ին: Թերթը հաղորդում է, որ Հայաստանի բանվորն ու գյուղացին մեծ հաղթանակ ձեռք բերեցին՝ 1925 թվականի հունիսի 21-ից սոսովում են Շիրակի դաշտերը: Հիդրոկայանի հիմնադրման պատմական օրը կենդանական են ժամանել Անդրկովկասյան Կենտրոնական խախտապահ Ս. Խանոյանը, վրաստանի Կենտրոնական խախտապահ Ֆ. Մախարաձեն, Ս. Համբարձումյանը, Լուկաշինը, Ա. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Կենդանական էր ժամանել նաև աշխարհահռչակ բեռախույզ Ֆ. Նանսենը, որը հանդես է եկել ողջունել խոսքով³⁸: Հին բուլշևիկ Սերգո Մարտիկյանը դնելով հիդրոէլեկտրակայանի հիմքի առաջին քարը, կրկնեց Վ. Ի. Կենինի խոսքերը: «Կոմունիզմը—դա խորհրդային իշխանությունն է պլյուս ամբողջ երկրի էլեկտրիֆիկացիան»:

Միանգամայն ճիշտ է այն տարածված կարծիքը, որ քառանկյան թվականներին ոչ մի կառույց, արտագրական ոչ մի ձեռնարկություն այնքան չի երգվել պոետների կողմից, որքան կենինի անվան Շիրակի ջրանցքը: Սովետահայ գրականության պատմության մեջ հատուկ տեղ ունի «Շիրկանալյան պոեմի»:

38 «Ես ինձ բախտավոր եմ զգում,—ասել է նա,—որ ներկա եմ այսօր մեծ հանդեսին: Հալ ժողովուրդն ամենից շատ է տառապել համաշխարհային պատերազմից: Այն բազմաթիվ ավերածությունների հետքերը, որ նկատելի է ձեր երկրում, ապացույց են դրան: Սակայն հայ ժողովրդի ջանասիրությունը և հուսովան աշխատանքը պայմանավորում են՝ մեծ գործեր կարող են կատարել: Ես հավատացած եմ, որ այս ջրանցքին պիտի հետևեն ուրիշ ջրանցքեր և շինարարության ուրիշ օբյեկտներ: Կեցցե հայ ժողովուրդը: Կեցցե Շիրկանալը»:

ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՌԵՎՈՅՈՅԻՈՆ ՏՐԱԴԻՑԻԱՆԵՐՈՎ

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո սոցիալիստական արդյունաբերության զարգացման հիմքը դրվեց: Տեղական թերթերը ցույց էին տալիս, թե ի՞նչ է կատարվում, ի՞նչ արտադրական ձեռնարկություններ են վերականգնվում, որտե՞ղ են կառուցվում նորերը:

Եթե չհաշվենք Ղափանի և Ալավերդու հանքերը, որ ավերվել էին դաշնակների և մենշևիկների տիրապետության ժամանակ, սովետական իշխանության առաջին շրջանում, մեր ռեսպուբլիկայի գավառներում չկային քիչ թե շատ նշանակություն ունեցող արտադրական ձեռնարկություններ: Այլքսանդրապոլը բացառություն էր կազմում: Նա հանդիսանում էր երկաթուղային հանգույց, ուր աշխատում էին զգալի թվով բանվորներ: Այդ բանվորներն ունեին ռևոլյուցիոն տրագիցիա: Նրանք էին Հայաստանի աշխատավորների ռևոլյուցիոն պայքարի պատմության մեջ հերոսական Մալխոյան ապստամբության զորշակակիրները: Հենց այդ ռևոլյուցիոն տրագիցիաներով էր պարտիան դաստիարակում նոր դարաշրջանի մարդկանց, ծավալում սոցիալիստական մրցությունը: Հասկանալի է, ուրեմն, թե ինչու թերթերը հաճախ են անդրադարձել և շարունակում են անդրադառնալ Մալխոյան ապստամբության հերոսական զրվագներին: Ապստամբության մասնակիցների ռևոլյուցիոն օրինակը աշխատանքային սխրանքների է ոգեշնչում սոցիալիստական արդյունաբերությունը ստեղծող բանվորներին, կարմիր մասնագետներին, ռեսպուբլիկայի ամբողջ աշխատավորներին:

«Կարմիր Շիրակ», «Շիրակի Ռանչպար», «Կարմիր ուղի», «Բանվոր» թերթերը, «Կարմիր երիտասարդ», «Հեղափոխություն ուղի», «Երիտասարդ բանվոր», մյուս թերթիկներն ու էջերը լայնորեն պրոպագանդել են բանվորների ռևոլյուցիոն տրագիցիաները, ցույց են տվել այն ահտիվ դերը, որ խաղացել է երկաթուղային պրոլետարիատը Մալխոյան ապստամբության և սովետական կարգերի հաստատման գիրքերում: «Շիրակի Ռանչպար»-ը հրապարակել է³⁹ ահտիվ ռևոլյուցիո-

³⁹ «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 17 փետրվարի:

ներ Թ. Մանդալյանի ծախսերն հոգւածը դաշնակցությանը դեմ դեպոյի բանվորների մղած պայքարի մասին: Ինչպես այս, այնպես էլ Ս. Սուրենյանի հոգւածներում հանգամանորեն ցույց է տրւում, որ երկաթուղային պրոլետարիատը կոմունիստների գլխավորութեամբ է բարձրացրել Մայիսյան ապստամբութեան դրոշմը, այդ նա է կարմիր բանակի հետ սուս-ուսի մարտնչել հանուն սովետական կարգերի: 1920 թվականի մայիսյան օրերին Ալեքսանդրապոլում, Սարիզամիշում, Ղարսում, Ղարաքիլիսայում և մյուս վայրերում ամենաակտիվ դեր խաղացողները երկաթուղայիններն էին: Ս. Մուսաեւյանի ապստամբ դրահագնացքի գլխավոր նեցուկը երկաթուղու բանվորներից կազմված կարմիր գվարդիականներն էին, որոնք ոգի ու շունչ էին տալիս ապստամբութեանը: Այստեղ էր, որ դաշնակցական դահիճների ձեռքով ընկավ աննկուն բուլշեիկ Նզոր Սեյանը:

Թե ինչպես է մամուլը զբաղվում մեր ժողովրդի հերոսական պայքարի պատմութեամբ, ինչպես է բանվորների տրադիցիայով դաստիարակում նոր սերնդին, կարելի է ցույց տալ «Բանվոր» թերթի օրինակով⁴⁰: Ահա նրա ծանուցումը.

«Խմբագրութունս գիմում է սրանով բոլոր ընկերներին, որոնք մասնակցել են 1920 թ. մայիսյան դեպքերին և ունեն նշութեր, ուղարկեն մեզ. միաժամանակ գրեն նաև իրենց լրացուցիչ տեղեկութեաններն այս համարում տեղավորված նշութերի մասին»:

Թերթի այդ համարում Ա. Մուսաեւյանն իր «Դաշնակցականները 1920 թվին» հոգւածում նշում է, որ դաշնակցականները եվրոպական և ամերիկյան խմբերալիստներից սպասում էին ամեն բարիք, սկսած ալյուրից ու ռազմամթերքներից, մինչև «Մովից-ծով Հայաստան»: Դաշնակների տխրահոշակ կառավարութեան ժամանակ Ալեքսանդրապոլի, Ղարսի, նոր Բաջազետի բանվորա-գյուղացիական ապստամբութեանները խեղդվեցին արյան մեջ, Զանգեզուրը ենթարկվեց արյունալի ավանտյուրաների: Նկարագրելով Մայիսյան ապստամբութեանը, հին բուլշեիկ-ժուռնալիստ Թադևոս Մանդալյանը

⁴⁰ «Բանվոր», 1924, 10 մայիսի:

դրում է, որ մայիսի դասը զուր չանցավ: «Արշունահղ, բայց լավ դաս էր, հարցրեք մեր երկաթուղու բանվորներին», — հղ-րակացնում է հեղինակը: Իրենց հուշերով թերթում հանդե-կն եկել Մայիսյան ապստամբության մասնակիցներ Նահապետ Կուրդինյանը, Եղիշե և Սողոմոն Գալսյանները, Վարոս Խաչիկ-օղլյանը, Սուրեն Սուրենյանը և շատ ուրիշներ: Թերթը զետե-ղել է նաև Ավիս Նուրիջանյանի, Եգոր Սեյանի, Ալավերդյանի, Արշալույս Փանյանի, Բ. Ղարիբջանյանի, Ս. Մուսաելյանի նկարները:

«1920» ոտանավորում Ալազանի թերթի այս համարում գրել է.

«Գյումրի—

Հրավառ ուռմբի նման

Օրերի խաժամուժ խուժանում—

Պայթեց,

Որպես պայքարի ազդանիշ»:

Այլ Մյաննիկյանը հանդես գալով Երևանի Ստ. Շահում-յանի անվան բանվորական տանը, Մայիսյան ապստամբու-թյան առաջին տարեդարձին նվիրված նիստին ասել է.

«Խորհրդային իշխանության սկիզբը անցյալ տար-վա Մայիսյան ապստամբությունն է: Դեռ այն ժամա-նակ կարող էինք ասել, որ Խորհրդային իշխանության հաղթանակը ապահովված է, քանի կա աշխատավորու-թյուն, որի վրա Խորհրդային իշխանությունը կարող էր հենվել երկու ոտքով... Այսօր մենք ծունկ չոքենք Ալեք-սանդրապուլի հերոսների առաջ, նրանք արին այն, ինչ որ պիտի անեին: Դասեր պիտի առնենք Ալեքսանդրա-պուլի ապստամբությունից: Ամենագլխավոր դասը դա այն գիտակցությունն է, որ Հայաստանի աշխատավո-րության համար չկա փրկություն առանց Խորհրդային իշխանության... Լինենք անձնվեր, ինչպես անցյալ տար-վա ապստամբության ժամանակ էինք»⁴¹:

Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարության մեջ Հայաս-տանի աշխատավորները Մայիսյան ապստամբության և հա-

նուն սովետական կարգերի մղած մեծ պայքարի հերոսների տրագիկաներով անօրինակ սխրանքներ կատարեցին երիտասարդ սովետական ռեսպուբլիկան ամրապնդելու, ժողովրդական տնտեսությունը վերականգնելու մեծ ճանապարհին: Այդ սխրանքների մասին էր գրում մամուլը և խանդավառում նոր սերնդին:

Պատերազմների հետևանքով քայքայված երկաթուղու վերականգնման համար բանվորների հերոսական աշխատանքն իր արտացոլումն է գտել «Հեղափոխության ուղի» էջում⁴², որ երկաթուղային տրանսպորտի Ալեքսանդրապոլի միության օրգանն էր և տպագրվում էր «Կարմիր Շիրակ»-ում: Նրա առաջին համարը նկարագրում է երկաթուղում տիրող ծանր վիճակը: Թղթակից Արփիարը⁴³ պատմում է երկաթուղայինների կազմակերպած շաբաթօրյակի մասին: Հաջորդ՝ 1922 թվականին սկսեց լույս տեսնել «Կարմիր ուղի» թերթը⁴⁴: Նա նկարագրում է բանվորների անձնազոհ աշխատանքը երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնման գործում: Թերթը հատուկ ուշադրություն է դարձնում աշխատանքի հերոսների մե-

⁴² «Հեղափոխության ուղի», 1921, 19 հունիսի:

⁴³ «Կարմիր Շիրակ», «Շիրակի ռանչպար», «Բանվոր» թերթերի մրջտական աշխատակից Արփիար Մկրտչյան:

⁴⁴ «Կարմիր ուղի» թերթը սկսել է լույս տեսնել 1922 թվականի մարտի 12-ից: Նրա խմբագիրն է եղել Բադեոս Մանդալյանը: Դեռ աշակերտական տարիներին, Ներսիսյան դպրոցում նա սիրեց զիբքն ու դրականությունը, սկսեց կարգալ գասական դրականությունը: Տակավին տասնվեց տարեկան էր, երբ «Երգ ու ներկ» հանդեսում տպագրվեց նրա առաջին հոդվածը՝ նվիրված Զենկ Լոնգոնի ստեղծագործությանը: Հաջորդ տարին՝ 1917 թվականին «Նոր սերունդ» շաբաթաթերթում տպագրվեցին Մանդալյանի արձակ ու շափածո ստեղծագործությունները: Տասնչորս տարեկան հասակում նա Թիֆլիսում մտնում է բոլշևիկյան պարտիայի շարքերը: 1918 թվականին Հյուսիսային Կովկասում Մանդալյանը մասնակցել է Դենիկինյան բանդաների դեմ մղվող պայքարին, 1919—1920 թվականներին պայքարել է մենշևիկների դեմ Վրաստանում, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել 1920 թվականի Մայիսյան ապստամբությանը Հայաստանում: Մանդալյանը 1926—1927 թվականներին Զինատանում մասնակցել է Շանհայի հայտնի ապստամբությանը, 1936—1938 թվականներին Իսպանիայում մասնակցել է աշխատավորների ազատագրական պայքարին: Սովետական Հայաստանում նա 1928 թվականին ռեսպուբլիկայի Արհեստակցական Միությունների կոորդի-

ծարմանը: Երկաթուղայինների ժողովները քննարկում էին, թե ո՞ւմ կարելի է շնորհել աշխատանքի հերոսի կոչում և գր-
րացնել կարմիր տախտակին: Այսպես, մի ժողովում⁴⁵ ներկա-
յացված 12 թեկնածուներից որոշվեց այդ պատվին արժա-
նացնել միայն երկուսին՝ Գ. Ավագյանին և Ա. Սարգսյանին: Թերթը ինքն է շատ դիպքում վահանի վրա բարձրացնում ա-
ռաջավորներին և հերոսի կոչման առաջադրում նրանց: Այս-
պես է նա բարձրացրել մեքենավարի օգնական Գենջեցյանին: Թերթը բերում է նաև մասսայական հերոսության շատ դիպ-
քեր:

«Բանվոր» թերթը 1923—1925 թվականներին իր էջերը
տրամադրում է աշխատանքային մարդկանց, մեր ժամանա-
կի այն բազմաթիվ շարքային հերոսներին, որոնք ուժ ու եռանդ
չէին խնայում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման
գործին: Այդ կարգի նյութերի մեջ աչքի են ընկնում «Մեքե-
նավարների մրցությունը» մշտական բաժինը, հատկապես
առաջին ակնարկները: Ինչո՞ւ է տարբերվում «Մեքենավարնե-
րի մրցությունը» բաժինը արտադրական թեմաներին նվիրված
մյուս նյութերից: Այստեղ, ակնարկներում առաջին պլանի
վրա է կենդանի մարդը, երևում են ոչ միայն նրա արտա-
դրական ցուցանիշները, այլ ամբողջ կյանքը, անցած ուղին:
Փուլջ չէ, թե բանվորների կենսագրությունը շարադրված են
երբեմն նույն ձևով, երբեմն միօրինակ, երբեմն ավելորդ
մանրամասնություններով, բայց այդ ակնարկների մեջ երևում

նախագահն էր, 1929—1931 թվականներին՝ բանգյուղտեսչության ժողովրդ-
դական կոմիտեի, Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտրոնական վերստուգիչ
հանձնաժողովի նախագահ և Հայաստանի Ժողկոմիտեի նախագահի տե-
ղակալ: 1923 թվականին «Կարմիր ուղի» թերթի հրատարակությունը փոխա-
դրվեց Թրիլիսի: Հետագայում այն ձուլվեց Անդրկովկասյան երկաթուղու
օրգան «Գուղուկ» թերթին, որի խմբագիրը 1923—1924 թվականներին հան-
դիսանում էր Մանգալյանը: Այնուհետև նա պրոֆինտերնի «Տեղեկագրի»
խմբագիրն էր, իսկ 1928 թվականին «Սովետական Հայաստան» թերթի խմբ-
ագիրը: Մինչև իր կյանքի վերջը՝ (1939) Թադևոս Մանգալյանը պարտիա-
կան-պետական պատասխանատու աշխատանքներ տանելու հետ դրել է
մի շարք գիտահետազոտական աշխատություններ՝ նվիրված արեմուտքի
բանվորական և արևելքի աղյուսակին-ազատագրական շարժումներին:

⁴⁵ «Կարմիր ուղի» № 3, 1922, 30 մարտի:

է մարդրէ թերթերում ակնարկները երեան դալը ցույց է տալիս նաեւ լրագրային ժանրերի դարդացման յուրահատուկ էվոլյուցիան: Տեղական մամուլն ավելի խորն էր թափանցում կյանքի մեջ, փորձում էր արտացոլել նոր հարաբերությունները: Ահա «Բանվոր» աչգ ակնարկներից մեկը, որ նվիրված է մեքենավար խորեն թաիրյանին: Նա ծնվել է 1887 թվականին, Ղարսում, աղքատ բնտանիքում: Ինը տարեկան հասակում մտել է Ղարսի քաղաքային դպրոցը, որն ավարտել է 1902 թվականին: Ծնողների չքավորութան պատճառով թաիրյանը ուսումը չի շարունակում, այլ մտնում է Ղարսի դեպոն՝ որպէս փականագործի աշակերտ: Հետեյալ տարին նա փոխադրվում է Ալեքսանդրապոլի դեպո, ուր հինգ տարի փականագործի օգնական աշխատելուց հետո դառնում է մեքենավարի օգնական, իսկ 1915 թվականից՝ մեքենավար: Այնուհետև հեղինակը պատմում է զրվագներ անվանի մեքենավարի աշխատանքային սխրագործություններից: Թաիրյանը լավ մեքենավար է, լավ վարպետ: 1921—1923 թվականներին նա նորոգել է դրեթե շարքից գուրս եկած շոգեմեքենաներ: Այդպիսի 4 մեքենա է նա կարգի բերել, որոնք այժմ երթևեկում են հարավային գծում⁴⁶:

Մեքենավարների սոցիալիստական մրցության բաժնում սիստեմատիկ հանդես է գալիս հին բանթղթակից Միրզաջան Հովհաննիսյանը: «Ամենալավ մեքենավարներից է Միխայիլ Թրիկը» ակնարկում⁴⁷ նա հանգամանորեն պատմում է երկրի անվանի մեքենավարի մասին, որին լավ են ճանաչում հայրենի Սևաստոպոլում, Հեռավոր Արեւելքում, Վլադիվատոսկոտում, Սախալինում, Անդրկովկասում, վերջապէս Լենինականում: Հեղինակը հետաքրքրական զրվագներ է պատմում նրա աշխատանքային գործունեութունից: Մեկ ուրիշ ակնարկում⁴⁸ Միրզաջանը գրում է մեքենավար Ն. Լոպատկոյի մասին: Մոտավորապէս այսպիսի բնույթ է կառուցվածք ունեն «Մեքենավարների մրցությունը» բաժնի մյուս ակնարկները:

46 «Բանվոր», 1924, 13 փետրվարի:

47 Նույն տեղում, 1924, 27 փետրվարի:

48 Նույն տեղում, 1924, 28 փետրվարի:

Բայց դրա հետ միասին նրանցից յուրաքանչյուրն ունի մի ինչ որ առանձնահատկություն, ընդգծված կողմ։ Այսպես օրինակ. մեքենավար Պերշինի աշխատանքային վաստակի մասին գրելուց բացի «Բանվորը»⁴⁹ բարձրացնում է նրա ռեուլյուցիոն գործունեությունը. Պերշինը 1903 թվականին մասնակցել է Բաքվի առաջին գործադուլին և թուրքիկներ է ցրել բանվորության մեջ։ Այդ գործադուլին ակտիվ մասնակցելու համար նա դուրս է շարտվում զեպոյից և բանտարկվում։ Ցարական կառավարությունը հետադաշում Պերշինին աքսորում է Անդրկովկաս։ Այնուհետև Պերշինը ակտիվ գործունեություն է ծավալում Ռյադան-Ուրալյան երկաթուղում, մասնակցում է քաղաքացիական կռիվներին, կովի է Դենիկինի և Կուլակի դեմ։ Անդրկովկասում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Պերշինը վերադառնում է աշատիկ և անձնազոհ աշխատանքով արժանանում երկաթուղայինների համակրանքին։

Մեքենավար Միքայելյանին նվիրված ակնարկը հասկապես ընդգծում է այն փաստը, որ նա մայիսյան ապրտամբություն հերոս Ս. Մուսայելյանի զրահապատ զնացքն ազատել է խորտակումից։ «Մեքենավարների մրցություն» բաժնում ջերմ շնչով խոսք է ասված նաև Պ. Ուստինովի, Սահակյանի, Թոքմաջյանի և մյուս մեքենավարների մասին։

Երկաթուղային բանվորների ազնիվ աշխատանքի մասին «Բանվոր» թերթը բազմաթիվ նյութեր է զետեղել «Դեպոյի բանվորները», «Փաստեր և դիտողություններ», «Բանվորական» և այլ բաժիններում։ Հետադաշում՝ 1924—1925 թվականներին «Բանվոր»-ը հաջորդաբար էջեր ու բաժիններ է տալիս «Պողպատե ուղիներում» ընդհանուր ճակատով, ուր հանդես են գալիս բանվորականները, տրանսպորտի մասնագետները։

Շարքային մարդկանց հերոսական աշխատանքը բոտարժանվույն զնահատելու ցայտուն մի օրինակ է բանվոր Կամսար Սարգսյանի հոբելյանը, որը հանդիսավորությամբ նշվեց Լենինականում։ Հոբելյանի առթիվ «Բանվոր»-ում⁵⁰ հրատարակվեց հետևյալ հուռգիրը.

49 «Բանվոր», 1924, 29 փետրվարի։

50 Նույն տեղում, 1924, 18 գեկտեմբերի։

«Բնկ. Կամսար Սարգսյանի տոնը պետք է ոգևորի բոլոր հայ պրոլետարներին: 25 տարի, երկար ու ձիգ ժամանակ, նա շարշարվել, աշխատել ու գործել է հօգուտ պրոլետարական գործի և այսօր նա տեսնում է իր ջանքերի արդյունքը, իր նմանների մեծ հաղթանակը: Խորհրդային իշխանությունն այսօր այլևս իրականություն է: Առանց բանվորների, առանց բաջամարտիկ պրոլետարների, առանց հեղափոխական ու կոմունիստների մենք չէինք ունենա այն, ինչ կա այսօր: Գլուխ ենք խոնարհում պրոլետարիատի առաջապահ զնդի առաջ: Նրա անցած կյանքը, նրա գործերը թող օրինակ ծառայեն մեր ապագա սերունդներին:

Կեցցե ընկեր Սարգսյանը:

13 դեկտեմբերի, 1924 թ.

Թիֆլիզ»

Ալ. Մարտունի:

Մյասնիկյանի տված բնութագիրը օգնեց խորիմաստ և բազմակողմանի է, որ կարոտ չէ մեկնաբանությունների: Ինչպես մամուլում, այնպես էլ հոբելյարի մեծարմանը նվիրված հանդիսաձևոր ժողովին նրա աշխատանքի ընկերներ Վարուհաչիկօղլյանը, բանվորներ Օգսենը, Մկոն, Մալին, զպրոցի վարիչ Մարութեն ջերմորեն ողջունել են աշխատանքի հերոսին և ցանկություն հայտնել, որ երիտասարդությունը օրինակ վերցնի նրանից:

Սահմանափակվելով այս օրինակներով, այնուամենայնիվ չի կարելի չնկատել, որ արդյունաբերության և տրանսպորտի կյանքին նվիրված նյութերի զգալի մասը սխեմատիկ է, դեռևս չկա առաջավոր բանվորների, աշխատանքային հերոսների հարուստ փորձի բազմակողմանի վերլուծություն, արտադրական շատ հարցեր դուրս են մնացել մամուլի տեսագաշախից: Անհրաժեշտ փորձ չունենալով խմբագրությունները երբեմն չափից ավելի էին տարվում ընդհանուր դատողություններով, քննադատությունը երբեմն չունի կոնկրետ հասցե:

«Շիրակի Ռանչպար»-ի լրատուն հաղորդում էր⁵¹, որ գերագույն տնտեսական խորհրդի որոշմամբ Իվանովո Վազնե-սենսկուց Հայաստան՝ Ալեքսանդրապոլ է տեղափոխվում տեքստիլ գործարանը։ Դրանից երկու շաբաթ անց հրապարակվեց թերթի խմբագիր Հովհաննես Բաննահյանի «Խոշոր նվեր խորհրդային Հայաստանին» վերտառությամբ առաջնորդողը⁵², նա գրում է, որ Հայաստանի աշխատավորությանը նվիրված մանուֆակտուրայի գործարանի մի մասը 23 վագոններով հասավ Ալեքպոլ։ Այդ գործարանը, որը աշխատելու է Ալեքպոլում, նվիրել են խորհրդային Ռուսաստանի բանվորները։

«Շիրակի բանվորները և գյուղացիները, — հզրակացնում է առաջնորդողը, — սրտի անկեղծ ցնծությամբ և մեծ երախտագիտությամբ կընդունեն այդ խոշոր նվերը, որը կուժեղացնի, կամրացնի մեր քայքայված տնտեսությունը, կխորացնի և էլ ավելի կամրացնի մեր բարեկամությունը, հզրալությունը խորհրդային Ռուսաստանի հերոս աշխատավորության հետ»։

«Բոլորի՛ն... բոլորի՛ն... բոլորի՛ն...». այս խոսքերն էին շողշողում «Շիրակի Ռանչպար»-ին փոխարինած «Բանվոր»-ի ճակատին⁵³։ Մեծ ոգևորությամբ էր թերթը հաղորդում, որ կիրակի օրը Լենինականում տեղի կունենա գործարանի հիմնադրումը, որը մի խոշոր հաղթանակ է տնտեսական ճակատում։ Գյուղատնտեսական Հայաստանում սկիզբ է առնում մի այնպիսի հաստատություն, որ կոչված է լինելու արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման, բանվորների ու աշխատավոր գյուղացիության կապի ամրապնդման միջոց։ Այսօր առաջին գործն է այդ ասպարեկում, — Էզրակացնում է «Բանվոր»-ը վաղը նույնպիսի հոյակապ աշխատանքների սկիզբը կգրվի Ղափանի պղնձահանքերում։ Նախապատրաստական աշխատանքներն արդեն կատարվում են և հեռու չէ այն օրը, երբ Ղափանի պղնձահանքերի շշակը կհնչի Զանգե-

51 «Շիրակի Ռանչպար», 1922, 19 սեպտեմբերի։

52 Նույն տեղում, 1922, 4 հոկտեմբերի։

53 «Բանվոր», 1924, 18 հուլիսի։

դուրի լեռներում, միախառնվելով Հայաստանում առաջին տեքստիլ գործարանի շշակների աղմուկին:

Տեքստիլ գործարանի հիմնադրման պատմական օրվանից սկսած «Բանվոր»-ը բացել է «Տեքստիլ գործարանում» հրեմեն՝ «Տեքստիլ գործարանի անկյուն» մշտական բաժինը: Այս վերնագրի տակ թերթը տպագրում է բաղմաղան ժանրերով նյութեր, սկսած լրատուից՝ վերջացրած հրապարակախոսական հոդվածով ու ակնարկով: Այս նյութերն արտացոլում են ռեսպուբլիկայի տեքստիլ արդյունաբերության առաջնեկի ծնունդը: Այդ գործարանի շինարարության և սարքավորման տեղագրման շրջանում աշխուժանում է Լենինականի արդյունաբերական և կուլտուրական կյանքը, այստեղ աշխուժ ստեղծվում են վանազան արտագրական ձևնարկություններ, վերականգնվում են հները:

Թերթը հետաքրքրական հոդված է հրապարակել «Լենինականը գործարանային քաղաք» վերնագրով⁵⁴: Հայաստանի, Անդրկովկասյան և Համամիութենական պետական պլաններում արդեն հաստատված էին առաջիկա հինգ տարվա գործարանային կառուցման հուանկարները: Թերթը պատմում է, որ համաձայն այդ պլանի Լենինականում պետք է կառուցվի 4 տեքստիլ գործարան:

Հոդվածներում, թղթակցություններում, ինֆորմացիաներում, լուրերում «Բանվոր»-ը ընդհանուր գաղափար է տալիս վերականգնման տարիների արդյունաբերության և շինարարության մասին, այն մարդկանց մասին, որոնք հաղթահարելով դժվարությունները զարբնում էին Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության հիմքը: Ահա թե ինչու այսօր աշխարհն մոտիկ ու հարազատ են հնչում Լենինականի բանվորներին ուղղված Ալեքսանդր Մյասնիկյանի խոսքերը.

«Ողջույն Ձեզ, որ առաջիններից առաջինը եղաք, ապստամբելով բռնակալ ու դավաճան դաշնակցական Հայաստանի դեմ: Ողջույն ձեզ, որ այսօր կազմում եք Հայաստանի պրոլետարական դիկտատուրայի պահակը: Այս տոնը ձերն է: Նա հիշեցնում է Ձեր հերոսական

⁵⁴ «Բանվոր», 1925, 22 նոյեմբերի:

պայքարը մայիսյան օրերին, զրահապատի խրոխտ հնչյունների և գոռ շաչյունների առմկալից վայրկյանները, ձեր հեղափոխական թափն ու համարձակությունը: Դուք վերջի վերջո հաղթեցիք: Հայաստանն այսօր կարմիր է, աշխատավորական է: Նա շինում է և զարգանում: Նա հարստանում է: Նա սոցիալիստականանում է:

Աշխատավոր դյուլագիություն հետ ձեռք-ձեռքի տրված դուք հայ պրոլետարներդ, անցնելու եք փշոտ ճանապարհը և հանդչելու կոմունիզմին: Այդ այգակա կլինի: Լավ պահեցեք զեկը ձեր ձեռքում. ամուր ու հաստատ քայլերով դնացիք առաջից, իսկ ընդհանուր աշխատավորությունը կգա ձեր հետևից և կօգնի ձեզ...»⁵⁵:

* * *

«Կարմիր Ռաշպար»-ը հրապարակել է բերկրալի սյն լուրը⁵⁶, թե կառավարությունը վերջնականապես որոշել է մոտ ժամանակներում գործի դցել Ղափանի հանքերը: Հենց որ սկսվեցին հանքերի վերականգնման աշխատանքները, թերթը բացեց «Ղափանի հանքերում: Յոթը տարուց հետո» մշտական բաժինը: Նորից լսվում են մեր բանվորների ամուր հարվածները Ղափանի պղնձյա կրժքին, նորից թափվում են պսպղուն ջուհարի կտորները հանքերի անսպառ երակներից.— գրում է թերթը, ոգևորում բանվոր և դյուլացի ընթերցողներին, նա պատմում է, որ շուտով ծուխը կբարձրանա նաև Ղափանի պղնձաքարը ձուլող Ալավեղու գործարանից:

Պղնձի առաջին ձուլման առթիվ թերթը առանձին հանդիսավորությամբ գրում է⁵⁷.

«Կարմիր նոյեմբեր» հանքերում աշխատող մոտ 600 բանվորների հաղթանակի ուրախ և անկեղծ ժպիտը ամբողջ յոթը տարվա լուսն ու պապանձված գործարան-

55 «Բանվոր», 1924, 29 նոյեմբերի:

56 «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 30 հունիսի:

57 Նույն տեղում, 1924, 9 դեկտեմբերի:

ների աղմկարար շառաշը-ծխնելույզներից պալան-պալան բարձրացող ծուխը, քլունգների և մուրճերի ներդաշնակ զարկերը, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հորհրդային Հայաստանի բանվորի և գյուղացու ամենախոշոր հաղթանակներից մեկը»։

Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտկոմին, Կենտգործկոմին, ժողկոմխորհին և տնախորհին ուղղված զեկուլցում, հանրաշխարհի բանվորներին ուղղված ողջույնի բազմաթիվ հեռագրերում նշվում են, որ Մեծ Հոկտեմբերի 7-րդ տարեդարձի օրը Ղափանի բանվորները սե պղնձից ստացան կարմիրը, իսկ այսօր հանքաքարը ձուլում, ստանում են սե պղինձ։

Այսպես սկսվեց հանքերի երկրորդ կյանքը։

1925 թվականին «Կարմիր Ռաշպար»-ը թևակոխեց իր գոյություն հինգերորդ տարին։ Ամփոփելով իր քառամյա գործունեությունը, նա հաշիվ է տալիս իր ընթերցողներին, թե ինչ է արել դավառի վերականգնման գործում, ո՞րն են եղել նրա մշտական մտահոգությունների խնդիրները։ Թերթի էջերում առաջնակարգ տեղ են գրավել հետևյալ բաժինները՝ «Զանգեզուրում», «Մեր գյուղերում», «Պարտիական», «Գյուղատնտեսական», «Առողջապահական», «Ղափանի հանքերում», «Դպրոցական», «Կոոպերացիա»։ Անցած ժամանակամիջոցում թերթը դարձել է ընթերցողների սիրելին, լավագույն խորհրդատուն։ Դրա ապացույցներից է նաև այն, որ թերթի տպարանակր 500-ից բարձրացավ 1000 օրինակի, աճեց թղթակիցների թիվը, խմբագրության շուրջը համախմբեցին 40 մշտական թղթակիցներ։ Թերթն սկսում է բազմակողմանիորեն լուսաբանել հանքաշխարհի մարդկանց կյանքը։ «Բանվոր»-ի նման «Կարմիր Ռաշպար»-ը սկսում է ավելի հաճախ գրել մեր նոր ժամանակի այն շարքային հերոսների մասին, որոնք ցույց են տալիս դեպի աշխատանքը կոմունիստական վերաբերմունք։ Ահա այդպիսի բանվոր էր իր ժամանակին աչքի ընկած Արզուման բիձան։ Ինչպես հաղորդում է թերթը⁵⁸ «Կարմիր Նոյեմբեր» հանքերում բանվորական առաջին

58 «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 18 մարտի։

կոնֆերանսը կատարեց բանվոր Արզուման բիծու հորեկյանը: Նա 35 տարվա բանվոր է: Կոնֆերանսում, նա մի հակիրճ ելույթ ունեցավ և ասաց. «Նա դեռ չեմ ծերացել, նոր ուժեր եմ հավաքում, որ օգտակար լինեմ մեր սկսած գործին»: Բանվորները միաձայն նրան ընտրեցին Մոսկվայում կայանալիք հանքագործ բանվորների առաջին կոնֆերանսի պատգամավոր:

Զանգեզուրի հանքաշխարհի մարդկանց հերոսական պորժերի մասին իր ընթերցողներին տեղյակ է պահում «Բանվոր» թերթը: Բացի սեփական հոդվածներից, Արմենտայի (Հայաստանի հեռագրական գործակալություն) ինֆորմացիաներից, նա հրապարակում է նաև ռեսպուբլիկական թերթերի համապատասխան նյութերը, կամ նրանց համառոտագրությունները: Այսպես, օրինակ, Բաքվի «Կոմունիստ»-ից⁵⁹ նա արտատպել է «Զանգեզուրն ու Զուլֆա-Բաքու երկաթուղին» հոդվածը⁶⁰, Անգրկովկասի անտեսություն մեջ նախնից ու մարգանցից հետո, շեշտում է թերթը, խոշոր նշանակություն ունի պղնձի արդյունաբերությունը: Իսկ առանց երկաթուղու Անգրկովկասի յուրահատուկ պայմաններում պղնձի արդյունաբերության զարգացումն անհնարին է: Զանգեզուրի պղնձի հանքերը Հայաստանի ամենախոշոր ֆոնդն են, եզրակացնում է թերթը, ուստի Զանգեզուր տանող երկաթուղին պետք է շահագործման հանձնել շուտափույթ: Երկաթուղու կարևորություն մասին է գրում նաև լեռնային ճարտարապետ Ս. Ստեփանյանը: Այսպիսով, տեղական թերթերը առանձին փաստերի արձանագրությունից անցնում են արդյունաբերության, երկաթուղային տրանսպորտի, շինարարության հանգույցային հարցերին, ընթերցողներին ծանոթացնում հարադատ քաղաքի, գյուղի, գավառի, ռեսպուբլիկայի և ամբողջ երկրի զարգացման հեռանկարներին, ծանոթացնում նյութական բարիքներ ստեղծող մարդու աշխատանքի հետ:

59 «Կոմունիստ», օրգան Ադրբեյջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի և Բաքվի Կոմիտեի, Բաքու:

60 «Բանվոր», 1924, 5 հունիսի:

Ջերմորեն ողջունելով Կովկասի սովետական ռեսպուբլիկաները Վ. Ի. Լենինը Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների ռեսպուբլիկայի կոմունիստների՝ ուղղած ծրագրային նամակում հույս էր հայտնում, որ նրանց սերտ դաշինքը կստեղծի ազգային խաղաղության մի այնպիսի օրինակ, որը չի տեսնված բուրժուազիայի ժամանակ և անհնար է բուրժուական հասարակարգում:

Կատարելով Լենինի պատգամները, Կովկասի կոմունիստները ձեռնամուխ հղան ժողովուրդների եղբայրական դաշինքի ամրապնդմանը, ստեղծեցին ազգային խաղաղության իրոք մինչև այդ շտանված օրինակ: Հոկտեմբերյան ռեոլյուցիայի հաղթանակի, պրոլետարիատի դիկտատուրայի շնորհիվ հնարավոր եղավ լուծել ազգային հարցը, վերացնել ազգային թշնամանքը և արմատավորել լենինյան ինտերնացիոնալիզմը: Տեղական թերթերն իրենց առաջին իսկ համարներից բազմակողմանիորեն լուսաբանում են ռեսպուբլիկայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների՝ ադրբեջանցիների, քրդերի և մյուսների կյանքը: Հիշենք, որ Հայաստանի ռեոլյուցիոն կոմիտեի առաջին ղեկավարացիայում դրված էր.

«Հաղթական ինտերնացիոնալի առաջին հնչյունների տակ ընդմիշտ կանհետանա Հայաստանում գոյություն ունեցող ազգային պառակտումների ուրվականը և տեղի կտա ժողովուրդների եղբայրության՝ նրանց առօրյա կյանքում»⁶¹:

Թերթերը նախ և առաջ ցույց են տալիս այն ուրախալի երևույթը, որ ազգամիջյան, եղբայրասպան կոիվների մեղանից հեռացած ադրբեջանցիները սովետական կարգեր հաստատվելուն պես, կրկին վերագառնում են իրենց տունն ու տեղը, իրենց օջախը: Քոչվոր քրդերն ընտելանում են նրստակյաց կյանքին: Տարիների չարբաշ, տատանդական կյանքը, քայքայել է նրանց տնտեսապես, ֆիզիկապես: «Կարմիր Շիրակ»-ը թափանցում է ադրբեջանական դյուղերը, ցույց է

61 ՀՍԽՀ ղեկրեանների և հրամանների ժողովածու, պրակ. 1, էջ 3, էջմիածին, 1921:

տալիս այն դժվարությունները, որ կան խավարի մեջ խար-
խափող մարդկանց բարձրացնելու, դաստիարակելու ճանա-
պարհին: «Լավ է ուշ, քան երբեք» հոգվածում թերթը գրում է⁶²,
որ Ալեքսանդրապոլի գավառամասերից հինգերորդը Աղբա-
բան է, որտեղ ապրում են ադրբեջանականներ: Աղբաբան գըտ-
նելում է մթության ու խավարի մեջ, իր նահապետական սո-
վորություններով: Ադրբեջանական ժողովուրդը, հայերի նման
ազգամիջյան կռիվների ժամանակ, ենթարկվել են թալանի,
զաղթի: Գլխավորապես տուժողը եղել է չքավոր գյուղացիու-
թյունը: Նկարագրելով այս վիճակը, թերթը քննադատում է
գավառի համապատասխան կազմակերպություններին, որոնք
դեռևս անհրաժեշտ օգնություն ցույց չեն տալիս Աղբաբային,
առանձնապես վատ վիճակում է լուսավորության գործը:

Զանդեզուրի «Կարմիր Ռաշպար»-ը⁶³ գրում է, որ մինչսո-
վետական շրջանում ադրբեջանցիները կուլտուրայի, լուսա-
վորության տեսակետից ամենահետին տեղն էին բռնում:
Ադրբեջանցիների 90 տոկոսն անգրագետ էր: Կրթություն ստա-
նում էին միայն խաների ու բեգերի զավակները: Այսօր աղբը-
բեջանցու զավակը սովորում է իր մայրենի լեզվով, կրթու-
թյուն է ստանում:

Պարտիան, կառավարությունը հատուկ ուշադրություն
էին դարձնում ազգային փոքրամասնությունների շրջանում
բազմապեղծ դաստիարակության ուժեղացմանը: Այսպես,
էջմիածնի «Կարմիր գյուղացի» թերթը⁶⁴ «Կյանքը գավառում»
վերնագրով նյութ է տպագրել Թալինի շրջանում անցկացված
ազիտացիայի շաբաթի մասին: Այդ շրջանը էջմիածնի գա-
վառի ամենահետամնացներից է: Բայց կոմունիստների շնոր-
հիվ այնտեղ ամբապնդվում է սովետական աշխատանքը: Մա-
նավանդ ազիտացիայի շաբաթը ցույց տվեց, որ Թալինի
գյուղացիությունը ամենալայն հետաքրքրություն է ցույց տա-
լիս սովետական հասարակարգին և երկրի վերաշինության
գործին: Նույն համարում թերթը տպագրել է Թալինում կա-
յացած անպարտիական գյուղացիների համագումարի մասին,

62 «Կարմիր Շիրակ», 1921, 31 գեկտեմբերի:

63 Նույն տեղում, 1924, 8 ապրիլի:

64 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 19 հուլիսի:

որին մասնակցում էին հայեր, ադրբեջանցիներ, քրդեր, եղ-
դիներ, Հաճեկի ու գեղեցիկ էր տեսնել, թե ինչպես բուրժուա-
զիայի շովինիստական զաղափարներով առաջնորդում մոլոր-
ված մարդիկ մտան կոմունիստական կուսակցության դրոշի-
տակ,—գրում է թերթը: Լսելով զեկուցում տնտեսական վերա-
շինության մասին, համադրումարն իր բնդունած բանաձևում
գրեց.

«...հմբապետ, ավագակապետ դաշնակների և բեկ
ու փաշաների հարձակումներից փրկված, այժմ մենք
մեր եռանդուն աշխատանքով դուրս կգանք այս ծանր
տնտեսական դրությունից: Հալալ աշխատանք, ահա այն
նշանաբանը, որով մենք առաջնորդվելու ենք այսու-
հետև Զեզ հետ միասին»:

Թերթերը պայքարում են հետամնացության, համատու-
րած անդրագիտության, կրոնական ծիսակատարությունների
դեմ: «Շիրակի Ռանչպար»-ը⁶⁵ գրել է, որ 7-րդ պալառամասի
Ղոնդաղսազ, Մեծ Գամուշի, Փոքր Գամուշի և Մանդառ պու-
ղերի եղդիները գերի են մնացել հոգևորականության ձեռքին:
Տարվա որոշ օրերին, օրինակ, Սարգսի տունին և պասին, պու-
ղացիությունը ծոմ է պահում, դուլերով յուզ, պարկերով
ալյուր է տալիս շեյխերին և դավադներին: Մի վատ սովո-
րություն էլ կա եղդիների մեջ, գրում է թերթը, այդ աղջիկ
ծախելն է: Ով շատ «ղալան» տա, նա էլ աղջիկը կտանի:
Թերթը չի սահմանափակվել միայն այս նամակի հրապարա-
կումով, նա հանդես է եկել հատուկ առաջնորդողով՝ բնդդեմ
կրոնի, սնտոխապաշտության:

Դեպի աշխատավոր քուրդ ժողովուրդն ունեցած սիրո և
համակրանքի վառ ապացույցն է և այն, որ Լենինականի
«Բանվոր» թերթը 1924 թվականի հոկտեմբերին⁶⁶ հայերենից

65 «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 11 փետրվարի:

66 «Բանվոր», 298, 1924, 12 հոկտեմբերի:

Նույն թերթը տվել է հետևյալ ծանոթագրությունը. հայերենից քրդ-
երեն թարգմանված «Ինտերնացիոնալ»-ը հարմարեցված է իր բուն եզա-
նակին և հանձնարարվում է եղդիների և քրդերի մեջ աշխատող բնկերնե-
րին օգտագործել: Այն «ա»-երը, որոնց վրա դրված է շեշտ, պետք է կար-
դալ թրքական էլիֆի նման: «կ» և «դ» միասին «կզ» և տակը բնդդված,
պետք է կարդալ միասին, հնչել կոկորդում:

քրդերին թարգմանել և հրապարակել է «Խնտերնայիոնալ»-ը։
Ահա առաջին գլուխը.

Ռաբն ա՛մրե քե բը նըֆրոտ
Քի բեմըլք, բեմալա ու տաղի:
Ժուխու գլեմա՛ դը շաուտա՛,
Ժուխու մահրաբա՛ ա՛մ դըխուդըն:
Վի դունյայե կյափն, ա՛մ դըրքըն:
Դըքըլըն հա՛տանի, բնի, հեժա՛:
Դունյայե նու ա՛մ չէ դըկին:
Լըու թունա՛ հեսիր, բեկդա՛րուլ:

Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազգային քաղաքականության խոշոր հաղթանակն էր Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը։ Դեռևս Անդրֆեդերացիա կազմակերպելու նախապծում⁶⁷ Լենինը գրում էր, որ Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիան համարել սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման իրագործման ենթակա։ Դրա համար մեծ առաջնորդը պահանջում էր ֆեդերացիայի հարցն ափսիս լայնորեն դնել պարտիայի և բանվորական ու գյուղացիական մասսաների քննարկմանը, եռանդուն պրոպագանդա մղել ֆեդերացիայի օգտին և այն անցկացնել յուրաքանչյուր ռեսպուբլիկայի սովետների համագումարների միջոցով։

Անդրկովկասյան երեք հղբայրական ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի լենինյան պաղափարները ջերմ պաշտպանություն գտավ մեր ռեսպուբլիկայի բոլոր վայրերում։ Աշխատավորները իրենց հաստատ պատրաստակամություն էին հայտնում համախմբվելու և զրանով արագացնելու անտեսություն վերականգնումը։

Տեղական թերթերը լծվեցին Անդրֆեդերացիա ստեղծելու լենինյան պաղափարների պրոպագանդմանը։

«Գյուղացի բնկերներ, ֆեդերացիան նշանակում է իրար հետ միացած տերություն,—գրուցում է բնթերցողների հետ «Կարմիր Լուի»-ն⁶⁸։ Այ, օրինակ, հմի մեր

67 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 136։

68 «Կարմիր Լուի», 1921, 24 նոյեմբերի։

Կովկասում երեք սովետական պետություն կա... դե, դիտեք, որ միությունը ուժ է»:

Այնուհետև թերթը պարզ, հանրամատչելի լեզվով բացատրում է ֆեդերացիայի առավելությունները:

«Այժմ, երբ մեզ մոտ հաստատվել է Սովետական իշխանություն, — գրում է «Կարմիր գյուղացին»⁶⁹, — երբ մենք մտել ենք ազգերի լայն միություն մեջ, որտեղ իշխում է պրոլետարիատը, հարկավոր է մենք թե-թիկունքի տված լինենք այն երկրների հետ, որտեղ արդեն Սովետներ են հաստատված: Այսօր, եթե արտաքին աշխարհի գալիքը մեզ առանձին տեսնեն, իսկույն կուկտան: Բայց ուրիշ բան է, եթե մենք հղբայրական դաշինք ունենանք Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ»:

Նոր Բաշադեաի «Ռանչպար»-ը շրջանակի մեջ մեծատառ հրապարակել է հետևյալ խոսքերը. «Եթե միանանք Ադրբեջանի և Վրաստանի հղբայրական խորհրդային հանրապետությունների հետ, կունենանք մի ընդհանուր փող, կունենանք նավթ, ձուք կրեկներ էժան ապրանքներ, կունենանք մեծ ուժ և ապահով կլինենք մեր ներսի ու դրսի թշնամիներից»: Անդրֆեդերացիային նվիրված առաջնորդողում «Ռանչպար»-ը նշում է⁷⁰, որ Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի տնտեսական, քաղաքական պայմաններն այնպիսին են, որ ժողովուրդներն անջատ ապրել չեն կարող: Առանց երեք ուսպուրիկաների սերտ միության հնարավոր չէ վերականգնել քայքայված տնտեսությունը, առաջ գնալ սոցիալիստական ուղիով:

Ուշադրության արժանի է, որ «Շիրակի Ռանչպար»-ը հաստատվածներ է հրապարակել Անդրկովկասյան կոմունիստական պարտիայի երկրորդ համագումարում Օրջոնիկիձեի ճառից:

«Միայն մեր պարտիային հաջողվեց Անդրկովկասի ազգերի մեջ ապահովել կատարյալ խաղաղություն, միայն մեր պարտիային հաջողվեց ապահովել գյուղացու»

69 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 26 նոյեմբերի:

70 «Ռանչպար», 1921, 11 դեկտեմբերի:

և բանվորի խաղաղ աշխատանքը, այն օրվանից, երբ Անդրկովկասը դարձավ սովետական,—եզրակացնում է Սրջոնիկիձեն,—և անդարձ կերպով իր բախտը կապեց սովետական աշխարհի հետ, ահա այն օրվանից էլ ըսկըսվում է իրականանալ մեր ներքին կյանքի, մայրենի լեզվի, մայրենի գրականության, մայրենի կուլտուրայի, մշակութային և բարգավաճման կատարելագույն անկախությունը, կատարյալ անկախությունը կոնտրոլույուցիայից, տնտեսական ու քաղաքական անխզելի կապը բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաների հետ»⁷¹:

Այս ամենը պրոպագանդելով, մասսայականացնելով, սեղական մամուլը միաժամանակ լայնորեն հրապարակում էր պարտիայի դիրեկտիվների արձագանքը աշխատավորության մեջ, ցույց էր տալիս, թե բանվորներն ու գյուղացիները ինչպիսի խանդավառությամբ էին միանում Անդրֆեդերացիա ստեղծելու լենինյան գաղափարներին: Մանրամասն նկարագրելով Անդրկովկասյան խորհուրդների առաջին համագումարի բացումը, տալով զեկուցումների համառոտագրությունը, Դիլիջանի «Մուրճ ու մաճ»-ը Անդրֆեդերացիային նվիրված հակիրճ մի հոդվածում գրում է⁷², որ Անդրկովկասի գյուղացիությունը հասավ իր նպատակին, խորհրդային իշխանությունն է, որ առաջին անգամ մի հարկի տակ հավաքեց Անդրկովկասի բաժան-բաժան ժողովուրդներին և այսօր նրանք մեկը մյուսին թե ու թիկունք դարձած սկսում են վերականգնել պատերազմներից քայքայված երկիրը:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԻՒԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ ԵՎ ԷՋԵՐ

Վերականգնման շրջանում ծնվեց երիտասարդական տեղական մամուլը: 1921 թվականի կեսերից տեղական պարտիական թերթերում կամ առանձին, մեկը մյուսի հետևից սկսեցին լույս տեսնել կոմերիտական էջեր և թերթեր: Դրանց մի մասը կրել է «Կարմիր երիտասարդ» անունը: Այդպես են

71 «Շիրակի ռանչպար», 1923, 24 մարտի և 1923, 27 մարտի:

72 «Մուրճ ու մաճ», 1923, 8 հունվարի:

կոչվել էջմիածնի, Լոռու, Նոր Բայազետի թերթերը, իսկ Զանգեզուրինը՝ «Երիտասարդ Ռաշպար», Դիլիջանինը՝ «Երիտասարդ մաճկալ» և այլն: Բացի «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» բնաբանից, կոմերիտական թերթերն ու էջերը իրենց ճակատի վերևում պրում էին նաև «Մերն է ապագան», երբեմն «Պատանի պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» խոսքերը: Այդ թերթերն ու էջերը իրենց բնթերցողներին պատմում էին, թե ինչպես կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ երիտասարդները լծվել են ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման դժվարին գործին, ինչպես կոմերիտականներն ամենուրեք հանդես են գալիս որպես պարտիայի օգնականներ: Կոմերիտական մամուլը առանձնակի ուշադրութեան էր դարձնում երիտասարդութեան անդրագիտութեան վերացմանը, նրա քաղաքական դաստիարակութեանը, դրսևորում կատարվող աշխատանքին:

1921 թվականի հունիսի 10-ին էջմիածնում լույս տեսավ ռեսպուբլիկայի դավառային առաջին կոմերիտական թերթը, ավելի ճիշտ՝ էջը, որ կոչվում էր «Կարմիր երիտասարդի թերթիկ» և զբաղեցնում էր պարտիական թերթի մի էջը⁷³:

«Վերջապես հասել է այն ժամանակը, — նշում է խմբագրականը, — երբ մեր կոմունիստական երիտասարդութունը ամրացնելով իր շարքերը ձեռք-ձեռքի տված մեր բնակիչների հետ, պետք է նորոգի տնտեսական քայքայված մեր երկիրը»:

Թերթիկը կոչ է անում պողպատի պես ամրացնել կոմերիտական կազմակերպութունը, անդուլ աշխատանքով հասնել դրած նպատակին: Նույն մտքով է տողորված նաև «Կարմիր երիտասարդ» էջը, որ սկսել է լույս տեսնել 1921 թվականի հոկտեմբերից: Հենց առաջին իսկ համարներից երիտասարդական էջը ահազանդում է կոմերիտական կազմակերպութունների աշխատանքում զոյութուն ունեցող թերութունների մասին:

Ուշադրութեան արժանի է Հայաստանի կոմերիտիստութեան մյուս ջոկատի՝ Ալեքսանդրապոլի «Կարմիր երիտասարդ»

⁷³ «Կարմիր դաշտագի», 1921, 12 հունիսի:

թերթի կատարած աշխատանքը: Իր անդրանիկ համարում⁷⁴ նա նշում է, որ մինչև այսօր Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեն չուներ իր օգնականը, իր «խոսող բերանը»: Այսօրվանից նա արդեն ունի, հանձինս իր թերթի, նա ձեռք է բերում մի ուժեղ զենք, որ կոչված է մեծ գեր խաղալու միության աշխատանքում: Ընդգծելով մամուլի դերն ու նշանակությունը, թերթը խոստանում է ծառայել բանվորա-գյուղացիական երիտասարդության լայն խավերին, հոգեկան սնունդ տալ, զանազան նրանց սրտի ցանկությունների արտահայտիչը, լայն բացելով թերթի էջերը նրանց առաջ:

«Դիսցիպլինան մեզ մոտ» հոդվածում Ե. Հրանտը⁷⁵ առաջ է քաշում Ալեքսանդրապոլի կոմերիտական կազմակերպության շարքերի ամրապնդման, առանձնապես կարգապահության բարձրացման և երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության կարևոր հարցերը:

Կոմերիտական թերթը ցույց էր տալիս, որ երիտասարդության լավագույն մասը չի նահանջում տնտեսական դրժվարություններից:

Եթե 1921 թվականին էջմիածնի «Կարմիր երիտասարդ» թերթիկը միայն մի էջ էր գավառային պարտիական թերթում, ապա 1922 թվականի հունվարի 14-ից արդեն լույս տեսավ ՀԿԵՄ գավկոմի օրգան «Կարմիր երիտասարդ» ամսանիշին թերթ՝ երկու էջով: Թերթի այդ համարը նվիրված է երիտասարդական մամուլի օրվան և ճակատին ունի լողուն՝ «Կեցցե երիտասարդական կարմիր մամուլը, որով երիտասարդությունը կրթվում է կոմունիզմի ոգով»: Խմբագրական հոդվածում թերթն ընդգծում է, որ մամուլը զենք է՝ պաշտպանելու բանվորների և գյուղացիների շահերը: «Եթե մենք մեր մամուլի միջոցով կարողանանք երիտասարդ աշխատավորությանը տալ քաղաքական կրթություն,— եզրակացնում է «Կարմիր երիտասարդ»-ը,— եթե բանանք նրանց առջև լուսավորության դոներ, եթե նրանց սովորեցնենք աշխարհի շարժ

⁷⁴ «Կարմիր երիտասարդ»-ի առաջին համարը լույս տեսավ 1921 թվականի նոյեմբերի 19-ին:

⁷⁵ ՀԿԵՄ Ալեքսանդրապոլի գավկոմի քարտուղար Հրանտ Եկավյան: Նա հանգես է եկել նաև Հ. Կավյան ծածկանունով:

ու բարին և եթե նրանց սերտ կապով կապենք գյուղատըն-տեսական աշխատանքների հետ, այն ժամանակ թե՛ մեր կազմակերպությունը կուժեղանա և երիտասարդ աշխատավորությունը կդաստիարակվի և թե՛ խորհրդային իշխանությունը կազատվի տնտեսական այս ծանր քայքայումից»:

1922 թվականի հունվարին լույս տեսավ նաև ՀԿԵՄ Իջևիլանի գավկոմի օրգան «Երիտասարդ մաճկալ» շաբաթաթերթը: «Մամուլը և երիտասարդությունը» առաջնորդողում թերթը հունվարի 31-ին գրում է, որ հին ժամանակ երիտասարդությանը զիտում էին որպես թնդանոթային մսի, կամ շահավետ աշխատավորական ուժի, իսկ մենք նրան՝ երիտասարդությանը համարում ենք նոր առաջադեմ և հեղափոխական գաղափարների կրող ու ապագայի ստեղծող: Մամուլը, որ հանդիսանում է հասարակական մտքի հայելին ու հասարակական կյանքի փոթորիկների ցայտուն արտահայտիչը, պարզ է, որ մեր օրերում պետք է մեծ տեղ տա երիտասարդությանը՝ որպես մեր հերոսական կյանքի հսկա փոթորիկի իներտդ ալիքը:

«Կարմիր ուղի», «Բանվոր» թերթերի էջերում, երբեմն առանձին լույս է տեսել «Երիտասարդ բանվոր»-ը: Ինչպես «Կարմիր երիտասարդ»-ը, այնպես էլ «Երիտասարդ բանվոր»-ը հանդիսանում էին կոմերիտմիության գավկոմի օրգանը: Նրանց ակտիվ աշխատակցում էին Հրանտ Եկավյանը, Հենրի Գաբրիելյանը, Թ. Խաչատրյանը, Հրաչ Աիրպոյանը, Այսպես, Հ. Գաբրիելյանը «Բանվոր»-ում հանդես է դալիս կոմերիտմիության պատմությանը նվիրված ընդարձակ հոդվածներով: Առանձնապես նշանակալից է «Կոմերիտմիության շարժումը Հայաստանում» ընդհանուր վերնագրով հոդվածաշարքը: Առաջին հոդվածը, որ վերնագրված է «Ինչու ուժեղացավ կոմունիստական շարժումը Հայաստանում»⁷⁶, նկարագրում է Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից մտաջ ցարական և դաշնակցական տիրապետության ժամանակ դոյություն ունեցող տնտեսական-քաղաքական ծանր կացությունը: Երկրորդ հոդվածը կոչվում է «Առաջին մարքսիստական խմբերը և նրանց զարգացումը»: Հեղինակը պատմու-

⁷⁶ «Բանվոր», 1923, 26-ին և 28-ին հսկաների:

կան ակնարկ է նետում 1904—1905 թվականներից մինչև 1920 թվականն ընկած ժամանակաշրջանում Երիտասարդության պայքարի վրա, խոսում է Նրևանի, Էջմիածնի, Ղաֆարլիի, Օշականի, Զանգեզուրի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի Երիտասարդական կազմակերպությունների, «Սպարտակ» Երիտասարդական կոմունիստական կադմոկեբեպուլյան և նրա թերթի գործունեության մասին:

Կոմերիտական թերթերը թեև անկանոն էին լույս տեսնում, այնուամենայնիվ նրանք մեծ գործ կատարեցին Երիտասարդության դաստիարակության գործում:

* * *

ՌԿՊ VIII Համագումարի պատմական որոշումից հետո, Կենտկոմը բաղմիցս անդրադարձել է սովետական մամուլի հարցերին, ժամանակի ոգուն Համապատասխան Նոր խնդիրներ գնելով մամուլի առաջ: Պարտիայի XIII Համագումարը կրկին ընդգծեց, որ անհրաժեշտ է ուժեղացնել մամուլի կապը մասսաների հետ, գլխավոր ջանքերը կենտրոնացնել միլիոնավոր բանվորների ու դուղացիների կյանքի ու կենցաղի հիմնական հարցերը պարզաբանելու վրա: Ելնելով պարտիայի դիրեկտիվներից, Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեն քրոնոթյան առավ գյուղացիական թերթերի հարցը⁷⁷, միջոցներ նշեց որպեսզի դրանք ստեղծվեն ամենամասսայական ընթերցողների՝ գրագետ, կիսագրագետ, անգրագետ (բարձր ընթերցանության խմբակների) համար, իրենց բովանդակությամբ և լեզվով նրանք պիտի հարմարվեն այդ ընթերցողներին: Անդրերկոմը այդ որոշմամբ պահանջեց ուժեղացնել աշխատանքը գյուղթղթակիցների հետ, որոնք պիտի հանդիսանան գյուղացիական թերթերի հիմնական աշխատակիցները: Գործնական բաժինների սպասարկման համար, գրված է որոշման մեջ, խմբագրական աշխատանքում ներգրավել տեղական մասնագետներին՝ բժիշկներին, գյուղատնտեսներին և ուրիշներին: Այդպիսի մասնագետներից էր նաև հետագա-

⁷⁷ Партархив ЦК КП Армении, ф 1, л. 303, св. 18, оп. 4, лл. 32—33.

յում մեծ ճանաչում գտած սովետահայ տաղանդավոր գրող Ակսել Բակունցը⁷⁸։ Ուշագրավ է, որ գյուղացիներին լուսավորելու, նրանց ազրոտեխնիկական գիտելիքներով զինելու և առաջավոր տնտեսությունների փորձը բոլորի սեփականությունը վարձնելու համար Բակունցն օգտագործում էր մասնակալան աշխարհի մի ամբիոն, ինչպիսին թերթն է։ Եթե «Մարտակոչ»-ին, «Խորհրդային Հայաստան»-ին, գրական-գեղարվեստական հանդեսներին նա գրում էր ակնարկներ, ապա «Կարմիր Ռաշադար»-ին աշխատակցում էր որպես թղթակից, առաջավոր փորձի պրոպագանդիստ։ Արմենտայի թղթակցի հետ ունեցած դրույցում⁷⁹ Ա. Բակունցը հաղորդել է, որ գավառի բնապատմական և գյուղատնտեսական ուսումնասիրության հետ ծրագրված է ունենալ վիճակագրական տեղեկություններ գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերի մասին. կաղմել ախպիկ բույսերի և բնդհանրապես միջին բերքի ստույգ թիվը, աջակցել գյուղական աշխատողներին, որոնք անցնում են մշակույթի նոր ձևի, նոր գործիքներ են ձևաք բերում։ Հիմք է դրվելու ցուցադրական երկու հողամասի։ Գրանից մեկն արդեն Գորիսում մշակված է, մյուսը կստեղծվի Սիսիանում։ Անասնապահությանը վարկ տալու համար, գյուղացիների մեջ մատչելի գներով պետք է տանել ցանովի խոտաբույսերի սերմ, հիմնել կաթնատնտեսական արտել՝ Հին Գորիսում։ Ձեռք են բերվելու բանջարանոցային սերմեր։ Այնուհետև անհրաժեշտ է գյուղատնտեսական փորձակետը կա-

78 Ահա թե ինչ է գրում «Բանվոր» թերթը «Գյուղատնտես Զանգեզուրի համար» ինֆորմացիայում, որը հրատարակվել է 1924 թվականի նոյեմբերի 16-ին։ «Գորիս—6—11 Նրեանից գավառի համար գյուղատնտես է նշանակվել գյուղատնտես ընկ. Բակունցը. ընկեր Բակունցը արդեն անցել է իր անմիջական աշխատանքներին։ Այժմ ձմեռվա ընթացքում նրան առաջադրված են հետևյալ խնդիրները. 1. Ինչ գնով ուզում է լինի ուսումնասիրել գավառի գյուղատնտեսությունը. 2. Տարածել գավառում կենտրոնից ստացած 500 փութ խոտաբույսերը և գյուղատնտեսական մի շարք գործիքները և 3. Կաղմակերպել սերմադուր խալաշարք։ Գավառը վաղուց է երազել հմուտ գյուղատնտեսի և այսօր արդեն հնարավոր է, ինչպես և այդ անցել է գործկամի որոշումով, խոսքից անցնել գործնականի, հաստատելով գավառում գյուղատնտեսական նոր ձևեր»։

79 «Կարմիր Ռաշադար», 1924, 15 դեկտեմբերի

նոնավորել և մեքենաների գործածութիւնը ընդհանրացնել
բոլոր գյուղերում, լայն աշակցութիւն ցույց տալ վար-
կային ընկերութիւններին, կոոպերատիւններին, մասնավանդ
գյուղատնտեսական կոոպերացիային, գյուղացիներին ծանո-
թացնել վնասատուների դեմ կռիւիւ գործնական միջոցների
հետ: Մեծ գրողի գանգեզուրյան շրջանի գործունեութեան ու-
սումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, թե նա ինչպէս խորն էր
ճանաչում կյանքը, անձամբ մասնակցում նոր գյուղի վերա-
կանդնմանը: 1924—1925 թվականներին «Կարմիր Ռաշ-
պար»-ում կան բազմաթիւ անստորագիր, կամ՝ «Բ» և «Ա»
ստորագրութեամբ հոգւածներ, առաջնորդներ, որոնց լեզուն
և ոճը ցույց են տալիս, որ դրանք պատկանում են ժողովու-
րիստ Ակսել Բակունցի գրչին: Ինչպէս գյուղացիները նրանից
սովորում էին հողը մշակելու, տնտեսութիւնը վարելու առա-
ջավոր եղանակները, այնպէս էլ թերթի աշխատակիցները,
գյուղական թղթակիցները գրել էին սովորում:

Գյուղատնտեսութեան գիտութիւնն աշխատավոր գյուղա-
ցու սեփականութիւնը դարձնելու համար տեղական մամու-
լում բեղմնավոր գործունեութիւն է ծավալել նաև Անդրը-
կովկասում ճանաչված գյուղատնտես-գրող Կոստանտին Մե-
լիք-Շահնազարյանը: Օրինակ, նրա «Խոտի ուշ հնձելու վնաս-
ները» հոգւածը, որ հրապարակվել է տեղական մամուլում,
հանրամատչելի շարադրում է, թե ինչու է վնաս ուշացած
խոտահունձը: «Նրբեմն գյուղացիները թողնում են, որ խոտը
սերմակալի և չորանա, որ շատ խոտ ստանան մշուս տարի,—
դրում է նա,—սերմակալելուց հետո խոտը հնձելով՝ քանակը
շատ կլինի, բայց որակը՝ նրա միջի սննդարար նյութերը քիչ,
ավելի դժվարամարս կդառնա անասունի համար»⁸⁰: Բացա-
տրելով այդ երևույթի պատճառները, հեղինակը գյուղացինե-
րին արժեքավոր խորհուրդներ է տալիս թե ինչպէս բարելավել
մարգագետինների խնամքը: Մելիք-Շահնազարյանը ունի շատ
ուրիշ հոգւածներ ու գրքուկներ նվիրված գյուղատնտեսական
բազմաթիւ կուսուրանների մշակմանը: 1924 թվականին նըշ-
վեց նրա բեղմնավոր գործունեութեան հիսունամյակը: Թեր-

⁸⁰ «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 8 մարտի:

թերը լայնորեն լուսաբանեցին այդ հոբելյանը: «Բանվոր»-ը
 այն նշեց որպես կուլտուրական մեծ տոն, իսկ հոբելյարին ան-
 վանեց Անդրկովկասի ավագագույն գյուղատնտես և հասարա-
 կական ագրոնոմիայի պիոներ⁸¹: Կ. Մելիք-Շահնազարյանը
 պատվավոր տեղ ունի նաև հայ գրականության մեջ: Տմբլաշի
 հաշան ծածկանունով 1880—1910 թվականներին Ղարաբաղի
 բարբառով նրա գրած ֆելիետոնները խարազանում էին
 բուրժուա-քաղբհնիական բարքերը: Մեծ գյուղատնտեսի և եր-
 գիծաբանի կեսդարյան գործունեության հոբելյանին թերթը
 գրում է, որ Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի աշխատա-
 վորությունը յուր արժանի գնահատականն է տալիս այն մար-
 դուն, որը շնայած իր սլատկառելի տարիքին, ցած չի դրել յուր
 գրիչն ու բրիչը, այլ լի երիտասարդական ավյունով լծված է
 բանվորա-գյուղացիական իշխանության շինարար և ստեղ-
 ծագործ սայլին, յուր օրինակով ողևորում, խրախուսում է
 երիտասարդ ուժերին: Ժուռնալիստ-երգիծաբան Ա. Աթանես-
 յանը «Կարմիր Ռաշպար»-ում «Գյուղատնտեսության մեր
 հալիկը» վերնագրով հոգովածում⁸² Կ. Մելիք-Շահնազարյանի
 մասին նշում է, որ նա է գյուղատնտեսության զանազան
 ճյուղերից գրել առաջին հայերեն գրքերը, մշակել է հայերեն
 գյուղատնտեսական լեզու, ժողովելով այն հենց հայ ժողո-
 վրդից, հաճախ հնարելով շատ անուններ:

Վաստակավոր գյուղատնտեսի և գրականագետի հոբել-
 յանի հանդիսավոր տոնակատարությունը մեծ շուքով անցավ
 Գորիսում: Ինչպես հաղորդում է «Կարմիր Ռաշպար»-ը⁸³, նրա
 գյուղատնտեսական գործունեության մասին ղեկուցել է Ա.
 Բակունցը, իսկ գրական գործունեության մասին՝ Մ. Սոսյանը:
 Վերջում հանդիսավոր նիստում կարդացվել է բնօրհ հատ-
 վածներ «Զուռնա-Տմբլա» գրքից:

Իջևանի «Մուրճ ու մաճ» թերթը 1922 թվականի սկզբնե-
 րին⁸⁴ հրապարակել է գյուղատնտես Ա. Տեր-Նդիազարյանի

⁸¹ «Բանվոր», 1924, 4 գեկտեմբերի:

⁸² «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 15 գեկտեմբերի:

⁸³ Նույն թերթ, 1924, 22 գեկտեմբերի:

⁸⁴ «Մուրճ ու մաճ», Իջևան, 1922, 27 փետրվարի:

«Խնձորենիներին վնասող թրթուր և նրա դեմ կռվելու միջոցները» հոգւածը: Նույն հեղինակը ծավալուն հոգւածով հանդես է եկել «Մուրճ ու մաճ»-ում, երբ թերթն արդեն հրատարակվում էր Դիլիջանում: Այն նվիրված է կարտոֆիլի մշակությանը: Երկու ամիս հետո Ա. Տեր-Նղիազարյանը թերթում հանդես է եկել «Շերամի սերմը բաց անելը և որդանուցում տեղավորելը»⁸⁵ հոգւածով:

Սովետահայ տեղական մամուլում հանդես էին գալիս Ժուռնալիստների նոր կադրեր: Դրանք նոր տիպի թերթերի այն գործիչներն էին, որոնք խիզախորեն գնալով կյանքին ընդառաջ, իրենց գործով ու զրշով պայքարում էին պարտիայի դժի հաղթանակի համար: Այդպիսի թղթակիցներից էր հին բոլշևիկ Եգոր Վահրադյանը: Հայրենի կեջան գյուղից նա «Կարմիր Լոռի» թերթին գրած նամակներով օգնեց նորաստեղծ կոմբջիջին՝ ամրապնդելու սովետական իշխանութունը, պայքարելու կուլակների և նոր կարգերից դժգոհ գանազան տարրերի դեմ, վերականգնելու ավերված գյուղը:

«Կոմունիստական կուսակցությունն ամենաուժեղն է աշխարհում» — այս լողունգն էր արվել «Կարմիր Լոռի»-ն 1921 թվականին⁸⁶: Թերթի առաջնորդողներից մեկում, որի հեղինակն է Մաճկալ Շմավոնը, ինչպես նաև մյուս նյութերը՝ «Կուսակցական շիստկայի մասին», «Քիչ ու լավ», «Հասցե դաչս նամակն ի գյուղն Զալալ Օղլի, Չատանց Շմավոնին» նվիրված են պարտիական շարքերի գտմանը: Պարզ է, որ սկտիվ թղթակից, գրաշար Եգորը չէր կարող շարձագանքել պարտիայի միասնության, նրա շարքերի ամրապնդման համար կարևոր նշանակութուն ունեցող այս իրադարձությանը, իր խոսքը չասել: Եվ նա կեջան գյուղից ուղարկեց մի նամակ, որը վերնագրեց. «Պետք է մաքրել կեղծավորներին»:

«էս երկրիս երեսին կան էնպիսի կոմունիստներ, որ կուսակցության շահերն են պաշտպանում ու անկեղծ են, կան և էն տեսակները, որ կուսակցության անվան տակ իրենց շահերն են պաշտպանում: Մեզ շահագոր-

85 «Մուրճ և մաճ», Դիլիջան, 1923, 8 հունվարի:

86 «Կարմիր Լոռի», 1921, 13 հոկտեմբերի:

ծող, անպետք ընկերները հարկաւոր չեն, ինտելիգենտներ լինեն նրանք, թե պատասխանատու, էդ միեւնոյն է: Հասել է ժամանակը, որ մենք մեր սխալն ուղղենք, մեր մեջ ընդունւած վնասակար մարդկանց հեռացնենք... պետք է մաքրենք մենք մեզ՝ կեղծաւոր կոմունիստներից...»⁸⁷:

Հողային հարցին է նվիրւած Եգորի նամակներից մեկը⁸⁸: Գյուղացուն հուզող հարցերի մասին գրաշար Եգորի նամակներն աչքի են ընկնում իրենց նպատակասլացութեամբ և հետեւողականութեամբ: Օրինակ, հողային հարցի մասին ահազանգումից հետո Եգորը մյուս նամակում արդյունքների մասին գրում է.

«Այժմ մենք պետք է ուրախ լինենք, որովհետեւ եկել է պետական հողաշափը—գեմլեմերը, որ պետք է չափի մեր հողերը և արդարութեամբ բաժանի: Այ, հիմի կտեսնենք, ընկերներ, որ Խորհրդային իշխանութեւնն է, որ աղբատ գյուղացիներին պաշտպանն է, որ ճշմարտութեան հիմքը գյուղում հողի արդար բաժանումն է... Թույլ չպետք է տանք, որ էս անգամ էլ գյուղի «զոռբաները» լավ ու շատ հողն իրենք վերցնեն ու կտոր, մտոր, չափի-մափի հողերը քյասիր-քյուսուրի ջանք կանեն...»:

Գրաշար Եգորը ուրիշ շատ նամակներ է գրել: Բայց բերւած օրինակներն էլ բավական են ցույց տալու համար, թե ինչպիսի կենսական նշանակութեւն ունեն դրանք վերականգնվող գյուղի աշխատավորութեան համար: Գրում է նա պարզ ոճով, գրական-գավառաբարբառով, օգտագործում է բուլղարիկյան հրապարակախոսութեան ձևեր: Ամենից կարևորն այն է, որ Եգորը կարողանում է տեղական մի փաստից ընդհանրացումներ անել, համոզիչ խոսք տալ ընթերցողներին, ապա ցույց տալ թերթի քննադատական ելույթների արդյունքները:

⁸⁷ «Կարմիր Լուսն», 1921, 18 նոյեմբերի:

⁸⁸ Նույն տեղում, 1921, 20 նոյեմբերի:

Լոռուց շատ հեռու, Զանգեզուրում մեծ անուն հանեց մեկ
 ուրիշ թղթակից։ Այդ Արմեն Սահակյանն էր։ Նա շուներ լո-
 սեցի Եզորի տարիքն ու կյանքի փորձը, շատ երիտասարդ էր,
 կոմերիտական, բայց իր ավագ զրշակցի նման ամենատես
 և խորաթափանց թղթակից էր։ «Կարմիր Ռաշպար»-ը 1923
 թվականին Հրաքայտ ստորագրությամբ տպագրեց Սահակ-
 յանի «Գյուլի ցավերից» թղթակցությունը։ Այդ ցավը հոգա-
 չին հարցն էր։ Նկարագրելով այն նեղությունները, որ քաշում
 են Նորաշենիկ գյուլի հոգալուրկ աշխատավորները, թըղ-
 թակիցը գրում է, որ եթե հոգը աշխատավոր գյուղացիու-
 թյանն է պատկանում, ուրեմն ըստ շնչի պետք է բաժանվի, և
 յուրաքանչյուրը պետք է օգտվի իր բաժնից, և ոչ թե 20 հա-
 բուստ գյուղացիներ յուրացնելով 170 տան հող, խորհրդային
 իրավակարգում նոր հողատերեր, շահագործողներ դառնան։
 Շուտով Արմենը հանգես է դալիս իր իսկական ազգանունով։
 Նրա շատ հողվածների, թղթակցությունների վերնագրերի
 տակ, փակադեբում նշվում է «Ղափանի մեր սեփական թըղ-
 թակից»։ Նրան արդեն ճանաչում են Զանգեզուրում։ Փամա-
 նակին և ճիշտ է ընկալում նա ամեն մի նոր բան իր շրջա-
 պատում և կարևորները հաղորդակից անում ընթերցողներին։
 Այսպես, օրինակ, Առաջաձորում գյուղսովետի ու փոխօգնու-
 թյան կոմիտեի նախաձեռնությամբ գյուղացիները մեծ եռան-
 դով նորոգում են փողոցները և գյուղամիջյան ճանապարհ-
 ները։ Այս չի վրիպում սեփական թղթակցի ուշադրությունից։
 «Մենք հավատում ենք, որ Առաջաձորի գյուղացիները շինա-
 րարական ֆրոնտում էլ գովելի հաղթանակ կտանեն», — ոգե-
 վորված գրում է Արմենը։ Մեկ համարում թերթը տպագրել է
 Արմենի երկու հողվածները⁸⁹։ Դրանցից մեկը կոչվում է «Յոթը
 տարուց հետո», իսկ երկրորդը՝ «Ղափանը 1924 թվին»։ 1917
 թվականից ի վեր դադարեցրած Ղափանի պղնձահանքերը նո-
 րից սկսեցին աշխատել, գրում է նա, միայն այս անգամ ոչ թե
 կապիտալիստների, այլ խորհրդային իշխանության սեփական
 միջոցներով։ Այնուհետև Արմեն Սահակյանը գրում է, որ հա-
 ցիվ մի ամիս է, ինչ աշխատանքները վերսկսվել են հանքե-

89 «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 10 օգոստոսի։

րում, բայց արդեն համախմբվել են 150—200 բանվորներ, եկել են աշտուղի ինժեներներ Զարապովը, Պարոնյանը, Քոչարյանը և ուրիշներ:

«Մարդ մի տոանձին հաճույքով և զգացմունքով է դիտում աշխատասեր, ժրաջան բանվորներին, որոնց մուրճերի հարվածների տակ բացվում են հանքուղիները,—գրում է Արմենը,—կեսօրվա աշխատանքի դադարի սուլոցը արձագանք է տալիս հեռո՛ւ, հեռո՛ւ խոր ձորերում ու ամեն աշխատավոր գյուղացու սրտում արձագանքում է մի խոսք. «Հիմա որ կապրենք»:

«Առաջաձորի նախկին «Հառաջ» կոոպերատիվ վարչության հաշվետվությունը», «Մեղվապահությունը և Ղափանի կոոպերացիան» և մյուս թղթակցություններում Արմենը բացահայտում է կոոպերատիվ առևտրի լուրջ սխալները: Սակաճ սեփական թղթակիցը չի սահմանափակվում միայն քննադատությամբ: Նա ուշի-ուշով հետևում է, թե ի՞նչ արդյունքներ են տալիս թերթի քննադատական ելույթները: Ինչպես ահագանդում են թղթակիցները, ոչ բոլոր տեղերում են լսում թերթի ու թղթակցի ձայնը: Հենց դրանց, լռողների և քողարկվողների դեմ է ձայնը բարձրացնում Արմենը «Մեր թերություններից» հոդվածում: Վերջին ժամանակներս, գրում է նա, գյուղթղթակիցները շատ են ակտիվացել: Գյուղերում նրանց աչքից ոչինչ չի փախչում: Գյուղթղթակցի գրչի տակով անցնում են մեր գյուղերի լավ ու վատ կողմերը: Թվարկելով «Ի՞նչ է պահանջում գյուղացին», «Մի կարևոր խնդիր», «Հեռու գյուղերն աչքաթող չպիտի անել», «Նախկին սպեկուլյանտը փօկի նախագահ», «Քյոխվաները ճնշում են գյուղացիներին» քննադատական թղթակցությունները, Ա. Սահակյանն ընդդժում է, որ դրանք գրվել են, որ գյուղն օգուտ ստանա: Բայց թղթակիցների գրածները անհետևանք են մնում, նրանց կանչերին համարյա ոչ ոք արձագանք չի տալիս և քյոխվաները շարունակում են ճնշել գյուղացիներին, նախկին սպեկուլյանտը նորից մնում է փօկի նախագահ: Սեփական թղթակից Արմեն Սահակյանի այս ահագանդումը զառնում է թերթի առաջնորդողի նյութ:

Արմեն Սահակյանի գրիչը երբեք կանգ չառավ, նա գրեց, պայքարեց մինչև իր գեղեցիկ կյանքի վերջը: «Կարմիր Ռաշ-պար» թերթը 1925 թվականի դեկտեմբերի 15-ի մահախոսա-կանում նշում է, որ Ղափանում վախճանվեց «Կարմիր Ռաշ-պար»-ի սիրելի թղթակից Արմենակ Սահակյանը (Արմեն-Հրացայտ):

Ահա ռեսպուբլիկայի հնագույն տպագրական բանվոր վարոս խաշիկօղյանը: Գրաշարի գլուխացի, տպագրական մեքենայից մինչև Հայաստանի աշխատանքի ժողկոմի փա-ռավոր մի ուղի է անցել նա: Որտեղ էլ գտնվելիս է եղել, երբեք վայր չի դրել իր գրիչը: Պամֆլետներով, պրոպագան-դիստական հոդվածներով, նա հանդես է եկել Ալեքսանդրա-պոլում սովետական կարգեր հաստատվելուց առաջ լույս տես-նող «Կոմունիստ», «Պրոլետար», «Բանվորի խոսք» թերթե-րում:

Ալեքսանդրապոլը թուրքական դավթիչներից ազատա-դրվելուց հետո բանվոր խաշիկօղյանը հրապարակախոսական ելույթներ է ունենում «Կարմիր Շիրակ», «Շիրակի Ռանչպար», «Կարմիր ուլի», «Բանվոր» թերթերում: Այս անգամ նա գրչի սուր ծայրն ուղղում է դասակարգային թշնամու դեմ: «Պետք է գիտակցության բերել» հուլիսի 1909⁹⁰ նա գրում է, որ նախկին զորքաները Փոքր Քափանակի դյուղացիների անունից կեղծ համախոսական են գրել, որով փորձել են ամբողջ դյուղի ցանքսի արդյունքի կեսը լծաքցնել սովետականից: Չրախի դյուղում կարծես մուտք չեն գործել սովետական կարգերը: Բռնությունը, ծեծը սովորական երևույթ է այստեղ, իսկ գյու-ղական հեղկոմը զորքաներին է պաշտպանում, որովհետև այնտեղ նստածները կուլակների բարեկամներն են: Գյուղ-սովետի ընտրություններից հետո կուլակները պարտվեցին: Կարելի է ասել, եզրակացնում է հեղինակը, որ Սովետների ընտրությունը մեծ ազդեցություն թողեց աշխատավորության վրա: Անհրաժեշտ է չքավոր գյուղացիներին դասակարգային գիտակցության բերել, առաջ քաշել, ակտիվացնել: «Հասկա-նալ, հետո խոսել», «Պետք է եռանդուն աշխատանք» և մյուս

⁹⁰ «Կարմիր Շիրակ», 1922, 11 հունվարի:

հոգվածներում բանվոր հրապարակախոսը մերկացնում է դասակարգային թշնամու ոտնձգությունները և կոչ է անում բանվորներին ու գյուղացիներին՝ կտրել շարամիա թշնամու ձևերը և միացյալ ուժերով ամրապնդել սովետական կարգերը։ Ուշի-ուշով հետևելով պատմական այն իրադարձություններին, որոնք տեղի էին ունենում սովետական գյուղում, Խաչիկ-օղլյանը մամուլում համարձակորեն առաջ է քաշում կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրներ։ Նա գրում է.

«Պետք է զգուշությամբ, բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել գյուղը, չքավոր և միջակ գյուղացիներին հետ պահել կուլակային ազդեցությունից։ Գյուղացիական լայն մասսաներն ունեն առողջ բմբռնում, միայն նրանց հարկավոր է ասպարեզ քաշել, դեկավարել, դաստիարակել»⁹¹։

Հետագայում Վ. Խաչիկ-օղլյանը մամուլում հանդես է գալիս բազմաթիվ նյութերով։ Թափանցելով վերականգնվող արդյունաբերությունյան և գյուղատնտեսությունյան մեջ, նա խրախուսում է առաջավորներին և խիզախորեն քննադատում կյանքի ստվերոտ կողմերը։

* * *

Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտկոմը նոր միջոցառումներ է նշում բանգյուղթղթակցական շարժումն ավելի լայնորեն ծավալելու համար։ Այդ տեսակետից ուշադրություն արժանի է Կենտկոմի 1925 թվականի հունվարի 14-ի շրջաբերականը։ «Կարմիր Ռաշպար» և «Բանվոր» թերթերը գտնվում են Կենտկոմի ուշադրության կենտրոնում։ Այդ են ապացուցում այն բազմաթիվ տեսությունները, նամակները, որոնք ուղարկում է նա խմբագրություններին։ Զանգեզուրի թերթին ուղղված մի նամակում Կենտկոմը նշում է, որ նա իր բովանդակությամբ և լիզվով պետք է լինի մատչելի՝ կիսապրագետ և անգրագետ գյուղացիություն համար։ Անհրաժեշտ է լայն աշխատանք տանել, որ թերթը դառնա մասսաների սեփական-

91 «Բանվոր», 1924, 4 նոյեմբերի։

նություն, լայնացնել թղթակիցների ցանցը թե դյուզերում և թե մանավանդ հանքերի բանվորների մեջ⁹²։ Կենտրոնական կոմիտեի այս դիտողությունից հետո Զանգեզուրի գավկոմը 1925 թվականի փետրվարի 12-ին քննության առավ «Կարմիր Ռաշադար» թերթի աշխատանքի հարցը, միջոցներ ձեռք առավ բարելավելու նրա որակը։

Դասակարգային սուր պայքարի պայմաններում, անան-ձին տեղերում սկսում են հալածել թղթակիցներին, գյուղթղթակցի դեմ կատաղի արշավանք են սկսում կուլակները և սովետական իշխանությունից դժգոհ մյուս տարրերը։ Վարանցովկայի կուլակները սպանեցին ակտիվ գյուղթղթակից Սաչկովին։ Հանցագործների դատավարության ժամանակ սովետական կարգերի դեմ պայքարի շատ փաստեր հայտնաբերվեցին, որոնց մասին գրեց Անդրկովկասյան և ռեսպուբլիկական մամուլը։ Պարտիան կտրուկ միջոցների է դիմում բանգյուղթղթակիցների հալածանքների դեմ։ Ահա թե ինչ է գրում Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտկոմը դավկոմներին ուղղված իր 1925 թվականի հունվարի 3-ի շրջաբերականում⁹³։

«Վերջերս՝ դիտավորապես խորհ. Ռուսաստանում, իսկ մասամբ Կովկասում և մեզ մոտ Հայաստանում բանվ. և գյուղ. թղթակիցներին հալածելը սկսել է սիստեմատիկ բնույթ կրել և տեղ-տեղ մեծ չափերի է հասնում։

Գյուղի կուլակը, ստորին տնտեսական և խորհրդրդային ապարատներում թաքնված հակահեղափոխական և վտանգավոր տարրերը թղթակիցների մերկացումներից խուսափելու համար սկսել են մեծ արշավանք, մանավանդ գյուղթղթակցի դեմ։ Դեռ թարմ է վարանցովկայի կուլակների կողմից կազմակերպված գյուղթղթակից Սաչկովի սպանությունը»։

Կենտկոմը ղգուշացնում է, որ այդ արշավանքը հաճախ չի լինում բացահայտ՝ այլ բողարկված, բանվորի ու չքավոր

⁹² Մաքսիմ-գլանիկովի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի պարտաբով, ֆ. 1, գ. 204։

⁹³ Նույն տեղում, ֆ. 1, գ. 649, 1925, էջ 1։

գյուղացու շահերի պաշտպանության դիմադիր տակ: Կենտ-
կոմը պահանջում է պարտիական, խորհրդային և արհմիու-
թենական կազմակերպություններից, մամուլից ամենախիստ
պայքար մղել թղթակիցների պաշտպանության համար, բան-
գյուղթղթակցի դեմ կատարված ամեն մի հալածանք, պետք
է քննել ամենակարճ ժամանակամիջոցում:

Ռկ(բ)Պ Կենտկոմի 1925 թվականի հունիսի 1-ի որոշման
մեջ բանգյուղթղթակցական շարժմանը տրվում է կարևորա-
դույն հասարակական-քաղաքական նշանակություն՝ թղթակ-
ցին համարելով բանվորա-գյուղացիական լայն մոտսաների
հետ մեր մամուլի, իսկ նրա միջոցով նաև ամբողջ պարտիայի
կապի միջոց: Կենտկոմը պարտիայի հիմնական խնդիրը հա-
մարեց քաղաքականապես զաստիարակել բանվորական և
գյուղական թղթակիցներին, ապահովել բանգյուղթղթակցա-
կան շարժման մշտական ղեկավարությունը⁹⁴: Այդ որոշումը
հսկայական նշանակություն ունեցավ բանգյուղթղթակցական
շարժումը նոր ուժով ծավալելու համար: Պարտիական կազ-
մակերպություններն ավելի մոտիկից սկսեցին զբաղվել թղ-
թակիցներով: Ելնելով պարտիայի դիրեկտիվներից, գավառա-
յին կոմիտեները օգնում էին խմբագրություններին ավելի
շատ թղթակիցներ համախմբելու թերթերի շուրջը: «Բան-
վոր»-ը հրապարակում է բազմաթիվ նամակներ թղթակիցների
նկատմամբ անհոգի վերաբերմունքի մասին: 1925 թվականի
նոյեմբերի 19-ի թերթը հանդամանորեն լուսաբանում է Հա-
րավային դժի բանթղթակիցների առաջին շրջանային կոնֆե-
րանսի արգյունքները: Կոնֆերանսը լսեց և քննության առարկ
«Բանվոր» թերթի ներկայացուցիչի հաշվետվությունը արդ-
յունաբերության մեջ թղթակիցների անելիքների մասին: Ամ-
փոփելով բանթղթակիցների կատարած աշխատանքը, կոնֆե-
րանսը բացահայտեց մամուլի և թղթակիցների աշխատան-
քում գոյություն ունեցող թերությունները և միջոցներ նշեց
թղթակցական շարժման հետագա ծավալման համար:

94 «Պարտիական և սովետական մամուլի մասին», փաստաթղթերի մե-
ղովածու, էջ 471—474:

Այսպիսով, ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման շրջանում, սովետահայ տեղական մամուլը ակտիվ դեր կատարեց պարտիայի քաղաքականութեան հաղթանակի համար: Ավելի մոտ գտնվելով տեղական կյանքին, շարքային մարդկանց՝ բանվորին, գյուղացուն, թերթերը բացատրում էին նոր տնտեսական քաղաքականությունը, օգնում պարտիական կազմակերպություններին՝ մոբիլիզացնելու աշխատավորության ուժերը, վերականգնելու գյուղատնտեսութեան ու արդյունաբերությունը, ստեղծելու էկոնոմիկայի սոցիալիստական վերակառուցման հիմքերը:

Օգտագործելով բոլշևիկյան, ապա սովետական կենտրոնական և ռեսպուբլիկական մամուլի փորձը, տեղական թերթերն ստաջին քայլերն էին անում արտացոլելու տեղական կյանքը, սերտ կապ ստեղծելու մասսաների հետ, դառնալու աշխատավորների իղձերի, զգացմունքների արտահայտիչը, նրանց ընկերն ու խորհրդատուն:

Առաջին քայլերն էին դրանք: Տեղական թերթերից բերած օրինակները ցույց են տալիս մեր մամուլի տեղեկեցը՝ ծառայելու սոցիալիստական վերափոխումների մեծ գործին: Բայց այդ օրինակներից չպետք է հետևություն անել, թե տեղական մամուլը միշտ կարողանում էր բազմակողմանիորեն լուսաբանել ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման հարցերը: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսութեան մասին դրելիս թերթերը հաճախ սահմանափակվել են վերացական դատողություններով: Ինչ վերաբերում է հին աշխարհից ժառանգություն մնացած այնպիսի երևույթների քննադատութեանը, ինչպիսիք են բյուրոկրատիզմը, կաշառակերությունը, հափշտակությունները, ապա դրանք ևս չէին փայլում կոնկրետութեամբ: Քննադատությունը հասցե ունենալու դեպքում էլ մեծամասամբ մնում էր անարդյունք: Տեղական մամուլի նման լուրջ թերությունները վերացնելու համար պարտիան հետազայում դիմեց մի շարք վճռական միջոցառումների:

ՊԱՅԾԱՌ ԼՈՒՅՍ ԽԱՎԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Վ. Ի. Լենինն իր վերջին նամակներում, որ նրա քաղաքական կտակն էր պարտիային, ուրվագծեց մեր երկրում կուլտուրական ուղղության ճիշտությունը: Քաղաքական և սոցիալական հեղաշրջումը, ընդգծեց նա, նախակարապետ հանդիսացավ այն կուլտուրական հեղաշրջման, այն կուլտուրական ուղղության, որի հանդեպ մենք կանգնած ենք երեսուր երես:

«Ժողովրդական մասսաները ոչ մի տեղ այնպես չահագրդված չեն իսկական կուլտուրայով, ինչպես մեզանում,—ասում էր Լենինը «էջեր օրագրից» հոգւածում,—այդ կուլտուրայի խնդիրները ո՛չ մի տեղ այնպես խոր ու այնպես հետևողական կերպով չեն դրվում, ինչպես մեզանում, ո՛չ մի տեղ, ո՛չ մի երկրում պետական իշխանությունը չի գտնվում բանվոր դասակարգի ձեռքին, որը մասսայորեն վերցրած, շատ լավ է ըմբռնում իր, չեմ ասի կուլտուրականության, այլ կասեմ՝ գրագիտության պատկանները, ո՛չ մի տեղ նա պատրաստ չէ այս տեսակետից իր գրությունը բարելավելու համար անելու և չի անում այնպիսի գոհաբերություններ, ինչպես մեզանում»¹:

Կենսագործելով լենինյան ուսմունքը, կոմունիստական պարտիան, սովետական իշխանությունը ձեռնամուխ եղան մեր երկրում կուլտուրական շինարարությանը: Այդ գործի համար պայքարի ելավ նաև տեղական մամուլը: «Կարմիր

¹ Վ. Ի. Լենին, երկեր, հատ. 33, էջ 550:

դյուզացի», «Կարմիր Լոռի», «Կարմիր Շիրակ», «Կարմիր Ռաշպար», «Ռանչպար», «Շիրակի ունչպար», «Քանվոր» թերթերը, երիտասարդական թերթերն ու էջերը համաժողովրդական պայքարի էին կոչում հին կարգերից ժառանգություն մնացած անգրագիտության դեմ:

«Ընկերներ, կովեցեք անգրագիտության դեմ, տարածեցեք դյուզում լույս և գիտություն».² այս լոզունգն է հրապարակել «Կարմիր դյուզացի»-ն²: Այնուհետև թերթն ընդգծում է, որ էջմիածնի գավառի հեղկոմների համագումարը մի անգամ ևս շեշտեց, որ դյուզը զուրկ է դպրոցից, կրթական և լուսավորական աշխատանք չի տարվում, հայ դյուզացին շարունակում է խարխափել տգիտության, խավարի մեջ: Այժմ սովետական իշխանություն նրանց համար ստեղծել է լայն հնարավորություններ: Աշխատավորներն ամենուրեք խավարից դեպի լույս էին ձգում³, որը և արտացոլում էին թերթերը: Մի առանձին հետևողականությամբ, կրթությամբ էին նրանք բարձրացնում ժողովրդական լուսավորության հարցերը: Դրան էին նվիրված այն վեց առաջնորդողները⁴, որոնք հրապարակված են «Կարմիր Լոռի»-ում: «Մարդուս կյանքը» վերնագիրը կրող առաջին առաջնորդողում կարդում ենք.

«Գյուղացի ընկեր, միտքը բաց անելու, մտքի աչքին լույս տալու համար, հարկավոր է ուսում, գիտություն, հարկավոր է, որ մարդս իմանա, թե ինչ է կա-

2 «Կարմիր դյուզացի», 1921, 5 հունիսի:

3 Քննարկելով լուսավորության վիճակը, Ապարանի շրջանի գյուղհեղկոմների նախագահների 111 համագումարը 1921 թվականի հուլիսին արձանագրեց, որ բնակչության 98 տոկոսն անգրագիտ է: Դպրոցներում նախատեսված 40-ի փոխարեն առայժմ կան 3 ուսուցիչներ: Ահադանդելով, որ դպրոցի և կրթության դործում զրուկությունն անմխիթարական է, իսկ գավհեղկոմը դեռ չի բավարարել մեր պահանջը, համագումարը արձանագրեց.

«Հույս ունենք, որ շուտով կլինի աշխատանքի դորահաձևը և շրջանիս կտան անհրաժեշտ թվով ուսուցիչներ»: Հայկական ՍՍՌ ՀԽՍՀ ՊԿՍ, ֆ. 143, ց. 1, գ. 21, թ. 13—14:

4 «Կարմիր Լոռի» № № 14, 15, 16, 18, 19, 20, 1921 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

տարվել աշխարհում և ինչ է կատարվում հիմի: Իսկ դրա համար հարկավոր է ուսում...»:

Թերթը մատչելի լեզվով աշխատավորներին բացատրում է պարտիայի քաղաքականությունը կրթության, լուսավորության գործում, հակադրում հին ու նոր կյանքը: Այս առաջնորդողները գրված են համոզիչ, կոնկրետ փաստերով: Իհարկե, դավառարարբառը շատ է ընդգծված: Առաջնորդողների առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրանք կուռ են, հակիրճ, չեն անցնում լրագրական 40—50 տողից:

«Կարմիր գյուղացի» թերթը 1921 թվականին⁵ հրապարակել է դավառային ռեկոմի և լուսբաժնի հետևյալ հրամանաշրջաբերականը:

«Պատերազմ է հայտարարված ագիտության դեմ, բացված է կրթական ֆրոնտը: Այն ժամանակ մենք հաղթանակ կտանենք ֆրոնտում, երբ ունենանք կուլտուր-կրթական աշխատավորների ուժեղ հեղափոխական բանակ»:

Գյուղի և քաղաքի բնակչության անգրագիտության վերացման գործում պարտիային օգնում էին կոմերիտականները: Արձագանքելով պարտիայի կոչին, երիտասարդական ջանասիրությամբ նրանք համառ պայքար ծավալեցին առաջին հերթին վերացնելու իրենց անգրագիտությունը: Այդ իրարտացույցումը գտավ կոմերիտական թերթերում և էջերում:

«Մեր հերթական խնդիրները» առաջնորդում է ջմիածնի «Կարմիր երիտասարդ»-ը նշում է⁶, որ երիտասարդների հարվածային գործն է առաջին հերթին վերացնել կոմերիտականների անգրագիտությունը, ամեն մի գյուղում ստեղծել խրճիթ-ընթերցարան: Անգրագիտության վերացման մի կոչ է Իջևանի «Երիտասարդ մաճկալ» թերթի հետևյալ ռտանավորը.

«Աշխատելուն՝ սովոր եր.

Չարշարվելուն՝ սովոր եր.

Երբ որ վարը վերջացնեք,

Ու երբ ձեր կալը հանեք՝

⁵ «Կարմիր գյուղացի», 1921, 7 նոյեմբերի:

⁶ «Կարմիր երիտասարդ», 1922, 24 հունվարի:

Իրարու շուրջ բախումներ,
Գրել-կարդալ սովորեք»⁷:

«Կարմիր Ռաշպար»-ը⁸ հրապարակել է ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1921 թվականի սեպտեմբերի 21-ի դեկրետը՝ անդրագիտության վերացման մասին: Հետագայում նա լայնորեն լուսաբանում է անդրագիտության վերացման համար մղվող պայքարը, բոլոր միջոցները մոբիլիզացնում գործի հաջողութունն ապահովելու: Կրթության ժանրերից թերթն ավելի շատ դիմում է նամակների, թղթակցությունների, ինֆորմացիաների օգնությանը: Հետաքրքրական են «Թե ինչպես սովորեցի գրել ու կարդալ»: «Իմ էս նամակս ալ ջահելների մասին», «Հալա շատ պան հնք տրանալու» նամակները: Նրանք պատմում են խափարից լույս աշխարհ դուրս եկող աշխատավոր մարդու ցնծությունը:

Նոր Բայազետի «Ռանշպար»-ի «Այբբենական անդրագիտության վերացման ճակատում» մշտական բաժնում հետաքրքրական նամակներ կան: Վերջապես մենք էլ օր ու արև տեսանք,—գրում է գյուղթղթակիցը Դալիդարդաշից,—մենք էլ սրանից հետո կարող ենք սեր սպիտակից ջոկել և գրել, կարդալ, սովորել: Այնուհետև նա նշում է, որ հիսունից ավելի կոմունիստներ և անպարտիակառններ սովորում են անդրագիտության վերացման դպրոցում:

Թերթը այս բնույթի նամակներ, ինֆորմացիաներ է հրապարակել նաև Այրիվանքից, Փաշաբյանդից, Ղուլալիից, Ելենովկայից, Մարտունուց, Բասարգեշարից:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթն այդ շրջանում ուշի-ուշով հետևում է տեղական թերթերին, անմիջապես արձագանքում անդրագիտության վերացման մասին գաղառային մամուլում հրապարակված ամեն մի հաջող ելույթի և խրախուսանքի իր խոսքն առնում: «Մուրճ ու մաճ» թերթի⁹ հինգ-

7 «Երիտասարդ մաճկալ», 1922, 13 մայիսի:

8 «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 10 փետրվարի:

9 «Մուրճ ու մաճ» թերթը սկսել է լույս տեսնել Իջևանում 1922 թվականի կեսերից: 1923 թվականից գաղառի կենտրոնը Գիլիջան փոխադրվելուց հետո թերթը շարունակել է լույս տեսնել այստեղ:

երսրդ համարից «Խորհրդային Հայաստան»-ը արտատպել է չորսն Սամսոնի նամակը.

«Ես Շամշադինի շրջանի Կարմիր Դուռլի գյուղացի մի չորսն եմ: Սրանից մի քանի տարի առաջ հայրս ինձ ուղարկում էր ուսումնարան և ես էլ շատ սիրով կարգում էի: Բայց էն ժամանակվա իշխանությունը գրեթե փող էր առնում: Հայրս չկարողացավ առաջ, դուրս հանեց ինձ չորսն շինեց ու ես գիտեցա՞մ մոռացա... Իրիկունը, ոչխարը հենց տուն եմ բշում, ափալ-թափալ վազում եմ մեր գեղի անգրագիտության շկոլը ու շատ չի բաշի, որ ես կարգին կարգալ կսովորեմ: Նորից սկսել եմ տպած բաները քիչ ու միչ կարդալ: Անգրագետ հրե-գերտանցա էլ եմ առնում, որ գիր սովորեն: Նրանք իրենց անբո՛ր անշախ են գրում: Հենց, առավոտի ծեղը մեր սարին ա տալիս, թեխ տալն եմ գնում «Մաճկալն» ու «Մուրճ ու մաճը» ու հայգա՞, ոչխարս առաջս առած. գնում եմ հանդը ու ընդեղ էդ կաղեթնին կարդում»¹⁰:

Թերթերը սկսեցին լուսաբանել «Անգրագիտության վերացմանը նպաստող ընկերության» գործունեությունը, ցույց տալ այդ ընկերության կատարած աշխատանքը: Ինչպես ցույց տվեց կյանքը անգրագիտության վերացումը չավարտվեց կարճատև կամպանիաներով, հայտարարված շաբաթներով, միամսյակներով, վեցամսյակներով: Կամպանիաներն, ինչ խոսք, խոշոր դեր խաղացին այդ գործում: Պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ տեղական թերթերը վերականգնման շրջանում խոշոր աշխատանք տարան լուսավորության հաղթանակի համար, զբաղվեցին նրանք օժանդակելին ստեղծելու բոլոր նախագրյալները՝ մեր ռեսպուբլիկան հետապնդում համատարած գրագիտության երկիր դարձնելու:

* * *

Դպրոցի զանգը սովետական կարգերի առաջին տարում ուշ հնչեց: Անհրաժեշտ էր նախ անտուն, անտեր մանուկներին փրկել սովի ճիրաններից, հոգալ նրանց ֆիզիկական գո-

¹⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 1923, 1 մարտի:

յության մասին: Սովետական իշխանությունը որքան ուժ ունի՞ր օգնում էր երեխաներին: Բայց այդ քիչ էր: Եվ ահա ռեսպուբլիկայում սկսվում է համաժողովրդական մի շարժում՝ «Մանկան օգնելու շաբաթը»: Մամուլն իր ձայնն է բարձրացնում, մանուկներին օգնության ձեռք մեկնելու ձայնը: Էջմիածնի թերթում¹¹ «Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և մանուկները» հոդվածում Սերիկը¹² գրում է, որ ռեպուցիան ազատագրեց կնոջը, որ դարեր շարունակ ստրկուհի էր, ազատագրեց նաև երեխաներին: Նա նշում է, որ մատաղ սերնդի անձնվեր պաշտպանն է պրոլետարիատը: Անդրադառնալով մանկական շաբաթին, Սերիկը թերթի միջոցով հարց է բարձրացնում կարգի գցել դպրոցական շենքերը, մանկատները: «Անենք այնպես, որ ժպիտները փայլեն մանկանց դեմքին ու աշխատանքի ուրախ երգը հնչի»,—գրում է նա: Երեխաներին անհրաժեշտ է տալ՝ մաքուր, տաք, լուսավոր բնակարան, տաք հագուստ, սնունդ, բժշկական օգնություն: Ամեն մի քաղաքացի պարտավոր է օգնության դալ մանուկներին, բարեկամելու նրանց կյանքը: «Կարմիր Շիրակ»-ը¹³ կոչ է անում «Օգնեցեք ինչով կարող եք»: Նա գրում է, որ Հայաստանում շատ են անհայր, անմայր մնացած երեխաները, բայց ոչ մի տեղ այնքան շատ չեն, որքան Ալեքսանդրապոլում: Ո՞վ չի լսել այն մերկ ու քաղցած երեխաների նվվոցը, որոնք մայրերի և փողոցի անկյուններին պառկած՝ հաճախ մեռնում են սովից ու ցրտահարությունից: Ով եղել է երեւիցե դպրոցների մոտ, նա նկատած կլինի, որ երեխաների մեծ մասը կիսամերկ ու կիսաբոբիկ է: Թերթը կոչ է անում օգնել խորհրդային իշխանությանը՝ փրկելու երեխաներին: Խղճուկ վիճակում էին գրտնըվում դպրոցները, կիսաքանդ, ավերված էին դպրոցական շենքերը, շատ գոլղերում պարապմունքներն անց էին կացնում մասնավոր խրճիթներում, գոմերում: Եվ մամուլը լայն կամպանիա ծավալեց հին շենքերը նորոգելու, նորերը կառուցելու համար:

¹¹ «Կարմիր գյուղացի», 1921, 7 նոյեմբերի:

¹² Հին բուլեռիկ Սերիկ Դավթյանը:

¹³ «Կարմիր Շիրակ», 1921, 13 նոյեմբերի:

էջմիածնի դավառային հեղկոմին ուղղված իր շրջաբերականում ժողովրդական լուսավորության բաժինը 1921 թրվականի մայիսին գրում է¹⁴, որ Լուսժողկոմատի հրամանի համաձայն ամսի 9-ից դպրոցական պարապմունքները այլևս դասարանական բնույթ չեն ունենալու, աշակերտներն ուսուցիչների ղեկավարութեամբ պետք է զբաղվեն դաշտային աշխատանքներով: Այս նորությունը կյանքում իրականացնելու նպատակով Լուսբաժինը Վաղարշապատում եղած բոլոր ուսուցիչներին հրավիրել է խորհրդակցության, բացի այդ մտտակա գյուղերի մի քանի դպրոցների հրահանգել է ամառային աշխատանքը կազմակերպելու մասին:

Բայց ո՛չ Լուսժողկոմատի հրամանը, ո՛չ դավհեղկոմի ժողովրդական բաժնի հրահանգը չկատարվեցին: Երեք ամսանց, հուլիսի 4-ին Լուսբաժինն արդեն գրում էր, որ դպրոցական պարապմունքները թե՛ դպրոցում և թե՛ դպրոցից դուրս ձախողվել են, որովհետև երեխաներն աշխատում են գյուղական տնտեսության մեջ:

Դրությունը բարվոք չէր նաև մյուս վայրերում: Նոր Բայազետի Լուսբաժնի Ս. Բոշնաղյանը «Խանչպար»-ի թերթում¹⁵ ամփոփելով 1921 ուսումնական տարվա արդյունքները, գրում է, թե դաշնակցականներն ինչպիսի մեծ վնասներ հասցրեցին դպրոցին, ժողովրդական կրթությանը: Փակվեց դպրոցների մեծ մասը, շատ ուսուցիչներ սպանվեցին: Դաշնակցական ավանտյուրան ջախջախվելուց հետո բացվեցին դպրոցները, վերսկսվեցին պարապմունքները: Բայց այդ դպրոցները դեռևս չեն կարողանում բնագրիկ դպրոցահասակ երեխաների 50 տոկոսն անգամ:

Մամուլը ուշի- ուշով հետևում էր, թե որտեղ ինչ գրական գործ է կատարվում նոր դպրոցի ստեղծման ուղղութեամբ, մասսաներին բացատրում, որ նոր, աշխատանքային դպրոցի հիմնական նպատակն է մատաղ սերունդը դաստիարակել կոմունիստական ոգով: Ահա թե ինչու մանուկների կրթության, դպրոցի գործը համաժողովրդական գործ է:

¹⁴ Հայկական ՍՍԽ ՀՌՍՀ ՊԿԱ ֆ. 143, ց. 1, դ. 231, թ. 4—5:

¹⁵ «Խանչպար», 1922, 1 հունվարի:

«Թե որ ուզում ենք մեր էս բոլոր շարժարանքն ու աշխատանքը ղուր անց չկենա,—գրում է Դիլիջանի «Մուրճ ու մաճ»-ը գավառային պարտիական V համագումարին նվիրված առաջնորդողում,—մեր ազիյ մուրազը կատարվի ու էզուցվա մեր կյանքը ավելի պայծառ ու քաղցր ըլնի, պետք ա մեր բոլոր միջոցներով ղուրս գանք տգիտության, խավարի դեմը կռվելու: Ոնց որ գիտենք, մեր խորհրդային իշխանությունը ձեռքից եկածը միշտ էլ տալիս ա լուսավորության համար»¹⁶:

Սովետական իշխանության, ժողովրդի անտանական ջանքերով բարձրանում էին դպրոցական շինքերը, այստեղ-այնտեղ բացվում էին երկրորդ աստիճանի դպրոցներ, առաջին քաջերն էին կատարվում ուսուցչական կադրերի վերապատրաստության ուղղությամբ: Այսպես. նոր Բայազետի պավգործկոմը 1922 թվականի սեպտեմբերի 2-ին լսելով Լուսբաժնի վարիչի զեկուցումը¹⁷, որոշեց Լուսբաժնին հանձնարարել դավառի մասշտաբով կազմակերպել դպրոցների հաշվառում, ստեղծել երկրորդ աստիճանի դպրոցներ, կատարել ուսուցիչների հաշվառում, տեղական միջոցներից օգնել դրպրոցներին:

Ամփոփելով նախորդ տարվա արդյունքները, «Կարմիր Լոռի»-ն 1923 թվականին¹⁸ գրում է, որ դպրոցները շատացել են և կանոնավորվել, որ ուսուսական իշխանությունը դպրոցներն ապահովում է ուսուցիչներով, որոնք ուսումը կազմակերպում են նոր ձևով:

«Կարմիր գյուղացի»-ն¹⁹ հապորդում է. տասը գյուղերում նորոգվել են դպրոցները, ձեռք են բերվել գրենական պիտույքներ: Գյուղացիները մեծ սիրով հանձն են առել վառելափայտ բերել դպրոցի համար: Նրանք արդեն դպրոցականների օգնության նպատակին նվիրել են 35 փուլի հացահատիկ: Այս-

16 «Մուրճ ու մաճ», 1923, 7 մարտի:

17 Հայկական ՍՍՌ ՀՌՍՀ ՊԿԱ ֆ. 131, ց. 1, գ. 189, ք. 37:

18 «Կարմիր Լոռի», 1923, 1 հունվարի:

19 «Կարմիր գյուղացի», № № 27, 28, 1921, նոյեմբեր:

պիսի գործեր են կատարվում Մամադարի, Ղուրգուղու և մյուս շրջաններում:

Բայց ինչպես պետության, այնպես էլ աշխատավորներից ույց տված օգնությունը անբավարար էին լիովին վերացնելու թերությունները նաև 1922 թվականին: Դպրոցի ղանգր ուշ հնչեց շատ տեղերում, երբեմն էլ շատ չանցած լուեց: Միստեմբերի 10-ին հազիվ վերաբացվեցին Ալեքսանդրապոլի դպրոցները, պրոմ է «Կարմիր Շիրակ»-ը²⁰, բայց մի ամիսը դեռ չբոլորած՝ փակվեցին: Մոտ 5.000 դպրոցականներ դատապարտված են տանը նստելու, որովհետև վառելիք չլինելու պատճառով դատարանները չեն տաքացվում: Նույն տարվա աշնանը «Երրորդ ֆրոնտ» վերնագրով հոգվածում²¹ «Շիրակի ուսնչպար» թերթը նորից է նկարագրում դպրոցների խղճուկ վիճակը: Նա պրոմ է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում դպրոցների մեծ մասը փակված է, գյուղացիությունը չքավոր լինելու պատճառով չի կարողանում պահել դպրոց և ուսուցիչ: Թոփաուլի, Քեթի, Նալբանդ, Օրթաքիլիսա գյուղերում, որտեղ բնակչության կեսը երկաթուղային բանվորներ են, մեծ ցանկություն ունեն իրենց երեխաներին կրթության տալու:

«Շիրակի Ռանչպար»-ը պետեղել է թղթակից Գեղամ Հարությունյանի հոգվածը²² Դանագիրմաղ գյուղից, որտեղ ասվում է, թե դպրոցական շենք չլինելու պատճառով աշակերտները պարապում են ցուրտ, բաց պատուհանով գոմում: Նրստելու տեղ չկա: Աշակերտներից սմանք իրենց ծնողներից պաղտնի սայլերի կոպեր (տախտակներ) են բերել նստարանի փոխարեն օգտագործում, իսկ չքավոր աշակերտները՝ չիմ (չալիրի խոտոր և չորացած հող): Դպրոցի համար բաց թողնված դասադրքերը չեն վաճառվում՝ գները բարձր լինելու պատճառով:

Նոր Բայազետի «Ռանչպար» թերթը հրապարակել է Նորադուղի գյուղական մի ուսուցչի գրած «Պատկեր աշակեր-

20 «Կարմիր Շիրակ», 1922, 5 հունվարի:

21 «Շիրակի ուսնչպար», 1923, 15 նոյեմբերի:

22 «Շիրակի ուսնչպար», 1922, 3 դեկտեմբերի:

տական կյանքից» ակնարկը²³, որը նկարագրում է հնօրյա աղ-
քատ գյուղի ուսման ծառավ մանուկների կյանքը:

«Մանկապարտեզային խմբի աշակերտուհի Աշխեն
Հայրապետյանը իր եղբայր Գեղամի հետ, հենց ուսում-
նական տարվա սկզբից սկսեցին հաճախել դպրոց,—
դրում է ակնարկագիրը,— առաջինը 8, երկրորդը՝ 11 տա-
րեկան, ծայրահեղ չքավոր ընտանիքից: Աշխենը՝ փոք-
րիկ, լղար կազմվածքով, ցնցոտիների մեջ փաթաթված
և ոտաբորիկ էր: Տաք օրերին նրա համար շատ լավ էր.
ամեն առավոտ կանուխ, թռչկոտալով գալիս էր դպրոց,
իսկ դասերից հետո, կարծես դժգոհությամբ էր տուն
գնում: Դասարանում, ընկերների մեջ, կյանքը նրան շատ
դուրեկան էր դառնի: Սկսվեցին ցրտերը: Աշխենը չընկ-
ճրվեց, նա էլի առաջվա պես շարունակում էր դպրոց
հաճախել»:

Հեղինակը պատմում է, որ մի առավոտ, երբ գետինն ար-
դեն ծածկվել էր ձյունով, Աշխենն էլ դասարանում չէր: Գուցե
նա այլևս դպրոց չէր գալու, դուցե... բայց լավեց դուռն
ուցըր, Աշխենն իր եղբայր Գեղամի շալակին ներս մտավ:
Աշակերտները կարեկցարար էին նայում այդ տեսարանին:
Բայց այնուամենայնիվ, ցուրտն ու քաղցը հաղթող հանդիսա-
ցան, երկու շաբաթից հետո Աշխենը դադարեց դպրոց հաճա-
խելուց:

«Իմ հարցին, թե ինչու՞ Աշխենը չկա,— շարունա-
կում է հեղինակը,— Գեղամը պատասխանեց, որ Աշխենը
հիվանդ է: Ես իսկույն հասկացա ինչումն է նրա հիվան-
դությունը, մի քանի խոստումներ տվի, խրախուսանքի
խոսքեր ասացի, համոզված լինելով, որ այս խոսքերը
կհասնեն Աշխենի ականջին և կարող է լավ հետևանք
ունենալ: Ճիշտ այդպես էլ եղավ. մյուս օրը առավոտ-
յան Աշխենը դասարանում վառարանի մոտ նստած ա-
քանում էր: Այս անգամ ոտներին հագած ուներ մի դույզ
հին, ճղրտած կոշիկներ, մեկը շատ մեծ, ոտի հետ չէր
տարվում, մյուսը շատ փոքր, կրունկը չէր մտնում: Եվ

այդպես դեռ մինչև այժմ էլ շարունակում է Աշխենը
դպրոց հաճախելը:

Պարտիական և կոմերիտական կազմակերպությունները
նախաձեռնեցին հասարակական կարգով դպրոցներ կառու-
ցելու, ծայրահեղ չքավոր երեխաներին նյութական օգնու-
թյուն ցույց տալու գործը: Գյուլի աշխատավորները ջերմորեն
արձագանքում են այդ նախաձեռնությունը և մեծ ու մանուկ
դուրս են գալիս դպրոց կառուցելու, հավաքում են հաց, կար-
տոֆիլ և այլ սննդամթերքներ: Թերթերն այդ առթիվ համա-
րից-համար հրապարակում են խրոնիկաներ, ինֆորմացիա-
ներ, թղթակցություններ, ակնարկներ, խրախուսում ուսման
ծարավ գյուղացիների հայրենանվեր աշխատանքը և մասնա-
յականացնելով դրական օրինակը, օժանդակում կրթության
գործին:

Վերին Կարմիր Աղբյուրից թղթակից Փ. Դարբինյանը Դի-
լիջանի «Մուրճ ու մաճ»-ին գրում է²⁴, որ շնայած ձմռան ցր-
տին ու հացի պակասությանը, գյուղացիները շաբաթօրյակի
են դուրս գալիս և կառուցում են 8 դասասենյակից բաղկա-
ցած դպրոցի շենքը: Դպրոցի օգտին գյուղացիներն արդեն
նվիրել են 50 փութ հացահատիկ, քար, տախտակ և այլն:

«Կարմիր Ռաշպար»-ը գողտրիկ ակնարկ է հրապարա-
կել²⁵: Հեղինակը պատմում է, որ Կեմանցը Ղափանի փոքր
գյուղերից է: Ունի 40 ծուխ և 264 շունչ: Գյուղը սեփական
դպրոցից զուրկ է եղել: Կեմանցիք դեռ միապետության ժա-
մանակ դիմել էին Շիկահոդի դպրոցին, որ իրենց երեխաները
դնան աչնտեղ սովորելու: Հետագայում օգնեցին ծավեցիներին՝
աչնտեղ դպրոցական շենք կառուցելու, բայց Շիկահոդն
ու Սավր աչնուամհնայնիվ հեռու էին: Վերջապես Կեմանցիք
որոշեցին կառուցել սեփական դպրոցական շենք: Մեծ ուրա-
խությամբ գյուղացիք մեծից մինչև փոքր հռանդով աշխա-
տում էին դպրոցական շենքի վրա: Մարդիկ քարը շալակով
էին կրում: «Գեղը կանգնի, գերան կկոտրի» առակի փոխա-
րեն, — եղբակացնում է հեղինակը, — պետք է ասել. «գեղը
կանգնի, դպրոց կշինի»:

24 «Մուրճ ու մաճ», 1923, 7 մարտի:

25 «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 26 սեպտեմբերի:

«Ռանշպար»-ը նորագույնի, իսկ «Կարմիր Ռաշպար»-ը փոքրիկ Կեմանցի օրինակով կարողացել են ցույց տալ այն դժվար ուղին, որ անցել է հայ գյուղը և միայն սովետական իշխանության շնորհիվ հասել իր փայփայած երազանքներին։ Նկատելի է, որ թերթերն աստիճանաբար կատարելագործում են իրենց լրագրային կուլտուրան, կարողանում են նյութը մատուցել հետաքրքրական ձևով, 30—35 տողանոց ակնարկով ներգործել ընթերցողի վրա։

Մամուլը պայքարում էր նոր, աշխատանքային դպրոցի ստեղծման համար։ «Հին և նոր դպրոցը» հոգվածում «Կարմիր Ռաշպար»-ը²⁶ գրում է, որ պետք է ստեղծել աշխատանքային դպրոց, որ գիտությունը սերտ կապի մեջ պետք է լինի աշխատանքի հետ, դուրս մղի կրոնը, որպեսզի նրա տեղը բռնեն բնական գիտությունները, աշխատանքը։

Զանգեզուրի Լուսբաժվար Ս. Տեր-Հայրապետյանը գրում է²⁷, որ հին դպրոցը ոչ միայն չէր նպաստում երեխաների բնածին բնգունակությունների զարգացմանը, այլև իր չոր ու ցամաք, վերացական նյութերով ավելի խոր անդունդ էր ստեղծում կյանքի և դպրոցի, աշակերտի և շրջապատող աշխարհի մեջ։ Նոր, աշխատանքային դպրոցի խնդիրն է մատաղ սերնդին դաստիարակել մտավորապես և ֆիզիկապես, աշակերտներին դարձնել ակտիվ քաղաքացիներ։

Երեխաների կրթության, դաստիարակության, ժողովրդական լուսավորության ճակատում ուսուցիչն է հանդես եկել որպես վճռական դեմք։ Նա սովետական կարգերի նեցուկն էր գյուղում և հետագայում, նրա օգնությամբ էր պարտիան գյուղացիությունն ազատում բուրժուազիայի ազդեցությունից և մղում պրոլետարիատի հետ դաշնակցելու։ Ահա թե ինչու Վ. Ի. Լենինն իր վերջին նամակներից մեկում գրում է. «Մեզ մոտ ժողովրդական ուսուցիչը պետք է զրված լինի այնպիսի բարձրության վրա, որի վրա նա հրեմք կանգնած չի եղել, կանգնած չէ և չի էլ կարող կանգնած լինել բուրժուական հասարակության մեջ»²⁸։

26 «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 12 փետրվարի։

27 Նույն տեղում, 1922, 26 մարտի։

28 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 551։

Աշխատանքային դպրոցի հիմնադրման առաջին իսկ օրերից ուսուցիչը գրավել է մամուլի ուշադրությունը: Սոցիալիստական իրավակարգում, գրում է «Կարմիր Շիրակ»-ը²⁹ «Ի դիտություն մեր ուսուցիչներին» հոգվածում, — ինքնին հասկանալի է, որ լուսավորության խնդրում հրահանգողն ու տուն տվողը պիտի լինի պրոլետարիատը՝ առաջնորդվելով իր դասակարգային տեսակետներով: Ժողովրդական լուսավորությունը պրոլետարիատի ձեռքում ամենատեղի զենքերից մեկն է, որը պիտի օգտագործվի կոմունիստական պրոպագանդայի համար:

Տեղական թերթերը հրապարակում էին նյութեր, որոնք ցույց էին տալիս ուսուցչական կադրերի դաստիարակության, նորերի պատրաստման վիճակը, օգնում էին պարտիական, սովետական կազմակերպություններին ավելի բազմակողմանի գրազվելու նրանց հարցով: «Կարմիր Ռաշադար»-ը հրապարակել է «Պետք է որակը լավացնել, այլ ոչ թե քանակը ավելացնել»³⁰ հոգվածը: Խոսքը մանկավարժական կադրերի մասին է: Թերթը գրում է, որ նորեկ ուսուցիչները, շատ քիչ բացառությամբ, չունեն մանկավարժական գիտելիքներ, չկա մանկավարժական գրականություն, որից օգտվին նրանք: Թերթն առաջարկում է ուսուցիչներին օգնել դասախոսություններով, գրույցներով, փորձնական դասերով, կարճատև դասընթացներով:

Տեղական մամուլը առաջ է քաշում այն խնդիրը, որ ուսուցիչը չպետք է սահմանափակվի դպրոցով: Անհրաժեշտ է, որ ուսուցիչը գիտենա, սովորի, ծանոթանա այն հիմնական խնդիրներին, որոնք կանգնած են գյուղի ու գյուղացու առաջ: Արտադպրոցական աշխատանքները, որոնք խոշոր նշանակություն ունեն գյուղացիությանը նոր ուղիներ ցույց տալու տեսակետից, նույնպես մտնում են գյուղական ուսուցչի պարտականությունների մեջ: Նրանք հատկապես խրճիթ-ընթերցարանում պետք է կազմակերպեն կուլտուր-կրթական աշխատանքը՝ ներկայացումներ, երեկույթներ, հողաշինական, անասնապահական, մեղվաբուծական, մի խոսքով տնտեսու-

²⁹ «Կարմիր Շիրակ», 1921, 25 հունիսի: —

³⁰ «Կարմիր Ռաշադար», 1922, 9 ապրիլի:

թյան վերականգնման ու զարգացման հարցերի շուրջը ղրույցներ, գործնական աշխատանքներ:

Աստիճանաբար մամուլն ավելի համարձակորեն է թափանցում դպրոցի ուրույնները: «Բանվոր»-ն, օրինակ, 1924 թվականի նոյեմբերի երկու համարներում թերթոնային հոդվածներ է տպագրել, որոնք վերագրվել են. «Մանկավարժական ամփոփումներ»³¹: խմբագրությունը ծանոթության մեջ քնդգծում է, որ ի նկատի ունենալով մանկավարժական թերթերի բացակայությունը, սիրով տեղ ենք տալիս ուսուցչության այս կուրիկուլում աշխատանքին, առաջիկայում այդ կարգի նյութերը կհրապարակվեն շորեքշաբթի օրերը: Այս երկու թերթոնում «Բանվոր»-ը բարձրացնում է նախ և առաջ ուսուցիչների վերապատրաստման խնդիրը: Նա հանձնարարում է մանկավարժական գրականության հետ ծանոթանալույ բացի մանկավարժական ժողովներում կարդալ ռեֆերատներ, կարծիքներ փոխանակել:

Լենինականում մեծ շուքով տոնվեց շորս մանկավարժների հոբելյանները: «Բանվոր»-ը հրապարակել է այդ ուսուցիչների համառոտ կենսագրությունները և նկարները³²: Սարգիս Ղուլիքիսյանը ծնվել է 1863 թվին, Շուշու գավառի խնձորեստան գյուղում... Այսպես է սկսում թերթը հնագույն ուսուցչի, կուլտուրական գործիչի կենսագրությունը: Ապա շարադրում է, թե ինչպես է նա ավարտում թեմական դպրոցը, ճեմարանը, նշանակվում ուսուցիչ և այժմ շարունակում է մանկավարժական, թարգմանչական իր աշխատանքը:

Արշակ Բրուտյանը ծնվել է 1864 թվականին Լենինականի գավառի Տաշ Դալա գյուղում... 40 տարի հղել է ուսուցիչ հայկական դավառական քաղաքներում: Նա առանձին ընդունակություն և շնորհ է ցույց տվել երաժշտության ասպարեկում, ոչ միայն հղել է ձայնագրության ուսուցիչ, այլև տվել է ժողովրդական երգերի և պարերի արժեքավոր հրապարակություններ, ձայնագրելով երգերը նրանց ոգուն ու

31 «Բանվոր», 1924, 26 նոյեմբերի, 27 նոյեմբերի:

32 Նույն տեղում, 1924, 28 մարտի:

խմաստին համապատասխան, հորինել, ստեղծագործել հղանակներ:

Կարապետ Ափինյանը ծնվել է 1870 թվականին Լենինականում... հղել է հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ: Բայց ուսուցչությունից զբաղվել է նաև հրատարակչության գործով: Լենինականում հիմնել է «Շիրակ» տպարանը, 23 տարի զբաղվել է «Շիրակ» պատի և գրպանի օրացույցների հրատարակությամբ և 7 տարի խմբագրել է «Ախուրյան» լրագիրը:

Օլիմպիադա Անդրեասյանը ծնվել է Լենինականի գավառի Ղշաղ գյուղում... նրա ջանքերի շնորհիվ Պրոգիմնագիտական վերածվեց գիմնադիպի, ունեցավ սեփական շենք, ֆիզիկական և բնագիտական կաբինետներ և դրադարան: Նրա նախաձեռնությամբ է հիմնվել «Կարիքավոր աշակերտների օգնության բնկերությունը»: Նա երկրորդ աստիճանի դպրոցի վարիչ է:

Կանգ չառնելով հոբելյարների կենսագրությունների մանրամասնությունների վրա, չի կարելի առանձին չընդգծել այն սրտառուչ, ջերմ վերաբերմունքը, որ ցույց է տվել հասարակայնությունը երկարամյա մանկավարժների նկատմամբ: Այս գրական օրինակները դաստիարակչական խոշոր նշանակություն ունենին: Բայց մամուլը չէր կարող աչք փակել այն թերությունների առաջ, որ գոյություն ունեին դպրոցական դործում: Ընդգծելով այն ողբալի դրությունը, որի մեջ գտնվում էին Լենինականի դպրոցները սովետական կարգերից առաջ, «Բանվոր»-ը նշում է³³, որ վերջին երեք տարիներին կառուցվել են, կամ ավարտվելուն մոտ են 48 գյուղական դպրոցական շենքեր: Բայց բնդհանուր առմամբ եղած դպրոցական շենքերը չեն բավարարում պահանջը, շատ տեղերում պարավունքները տարվում են երեք հերթի:

Մամուլը բացատրում էր իր բնթերցողներին, որ աշխատավոր մարդը բոլոր հնարավորությունները ունի իր երկխային դպրոց ուղարկելու և բնական է, որ դպրոցաշինարարությունը դարձել է համաժողովրդական գործ:

³³ «Բանվոր», 1925, 29 նոյեմբերի:

Մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին աշխատանքային դպրոցի ստեղծման և մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում ուշադրավ է տեղական պատանեկան մամուլի դերը: Ծիշտ է, նյութական միջոցների, հատկապես թղթի սակավության պատճառով պատանեկան թերթերը, թերթիկներն ու էջերը կանոնավոր լույս չեն տեսել, բայց այն ինչ որ հրապարակի վրա կա, ապացույց է այն քրտնաջան աշխատանքի, որ իր ժամանակին կատարել են նրանք:

Պատանեկան մամուլը նախ և առաջ լայն մասսայական աշխատանք էր կատարում, տղաներին և աղջիկներին բացատրում պատկոմական կազմակերպության նշանակությունը, ապա նրան հակադրում բուրժուական պատանեկան սկսուտական կազմակերպությանը: Հայանի է, որ սովետական կարգերի հաղթանակից հետո սկսուտապետները փորձում էին շարունակել իրենց գործունեությունը: Սովետական Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիտեին ուղղված 1920 թվականի դեկտեմբերի 16-ի ղեկուցում Կ. Պուսի «Սքառտ մարդիչները» գրում են, որ իրենց նպատակն է. «Ֆիզիկական կրթության ճաշակը տարածել նոր սերունդի մեջ և այդ միջոցով նաև բարոյական կրթությունը համընթացորեն սքառտական ձևի տակ»:

Այդ ղեկուցյի վրա այն ժամանակվա Լուսժողկոմ Ա. Հովհաննիսյանը մակագրել է. «Առաջարկում եմ դպրոցական բաժանմունքին լիկվիդացիայի ենթարկել սկսուտական կազմակերպությունը, որպես ազգայնական և հակահեղափոխական մի կազմակերպություն, որ անբարոյականացնող ազդեցություն ունի պատանեկան հասակի վրա»³⁴:

Պարտիայի և կոմերիտմիության ղեկավարությամբ ըստ տեղծվեց ու ամրապնդվեց պատկոմական կազմակերպություն-

³⁴ Հայկական ՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 122, ց. 1, դ. 5. Թ. 4:

նը: Մատաղ սերնդի կոմունիստական դաստիարակության նկատմամբ հոգատարության լավագույն օրինակներից մեկը պատանեկան մամուլի ստեղծումն էր. 1923 թվականին Ալեքսանդրապոլում լույս տեսավ «Պատկոմ» երկշաբաթաթերթը³⁵, որ ուներ բնաբան՝ «Մենք ենք նոր կյանքի հիմքը»: Թերթի ճակատի մի կողմում նկարված էր պատկոմական հագուստով մի տղա, որի առաջ բոցկլտում է խարույկը: Բացի 13 նյութերից (յուրաքանչյուրը 30—40 տողանոց) և ոտանավորից, չորս էջերում ղեկավարած են նկարներ: Դրանք տեղական նկարիչի գործերն են, կլիշաները պատրաստված Ալեքսանդրապոլի տպարանում, որոնք պատկերում են պատկոմական կյանքի տարբեր դրվագներ. մեկում մի պատանի է ամբողջ հասակով, պատկոմական համազգեստով՝ լայնեզր գլխարկ, վզկապ, մինչև ծնկները հասնող դուլպաներ, կարճ շալվար, լայն գոտի, կարճ թևերով բլուզ: Աջ ձեռքին նա ունի նիզակ, որի ծայրին փոքրիկ դրոշակ կա: Մյուսում պատկոմը քայլում է արշավի հանդերձանքով, հրրորդում պատկերված է տղայի թուիչքը ձողափայտի վրայից:

«Մեր գավառի պատկոմական անդրանիկ համագումարը վերջացավ,—նշում է առաջնորդողը,—նա որոշումներ ընդունեց թե կուտուրական և թե ֆիզիկական աշխատանքների կազմակերպման մասին: Համագումարը որոշեց ֆիզիկական դաստիարակությունը տանել կոլեկտիվ կերպով, որը պիտի կապված լինի աշխատանքի հետ, որպեսզի աճող պատանուն օգնի կյանքում»:

«Պատկոմ»-ը առանձին ուշադրություն է դարձնում ուսուցիչների կապատկոմների առաջին հավաքին: Այդ առթիվ կա լուրույ. «Կեցցե Հայաստանի պատանի կոմունիստների առաջին հավաքույթը»: Պատանիները հավաքվել են Երևանում, ընդգծում է թերթը, որ ցույց տան իրենց աշխատանքի արդ-

35 Այս թերթի ակտիվ աշխատակից ընկ. Մ. Արմենը պատմում է, որ «Պատկոմ»-ը բացի այդ համարից լույս է տեսել ձեռագիր: Նրա խմբագիրն էր հետադադում ակտիվ ֆիզիկոս աշխատող Հարություն Գալդալոյանը:

յունքը և ասին՝ իզուր չի անցել այն հատուկ ուշադրությունը, որ դարձրել է բանվորա-գյուղացիական իշխանությունը իր դավականների վրա:

Հետաքրքրական է թերթի «Հայելի» բաժինը, որի նպատակն է խարաղանիկ տղաների ու աղջիկների սխալ քայլերը: «Դե, ընկերներ, ձեզ տեսնենք, զգուշ կացեք, որ մեր հայելու մեջ ուշ-ուշ ընկնեք կամ հեշ չընկնեք»։ Կոչ է անում թերթը, ապա հրապարակում հետախույզի առաջին ելույթը, «Պատկոմ Հակոբը ծխախոտից շատ է զզվում, ցանկալի է, որ մեկ-մեկ ծխի, որովհետև այդպես են պահանջում ծխախոտավաճառները... Ես թարս եմ ասում, դուք շիտակ հասկացեք»։ Չորրորդ էջում տպագրված է Մկրտիչ Արմենի «Պատկոմի հուլիներ» շարքից մի բանաստեղծութուն: «Պատկոմ»-ն առաջին փորձերն էր անում պատանիներին հետաքրքրող նյութերը շարադրել աշխույժ, դրավիշ, նրանց հասկանալի լեզվով³⁶:

Ջանգեղուրի կայտառ, կրակոտ և աշխույժ պատանիները,—նշում է «Կարմիր Ռաշպար»-ը³⁷, որ ցրված, անկազմակերպ էին, այսօր համախմբված, կազմակերպված են: Բոլոր պատանիները համախմբվում են կարմիր դրոշի տակ: Թերթը հրապարակել է «Ջանգեղուրի պատկոմ» էջը, որտեղ կա պատկոմական շարժման հին դործիչ Խալիխ³⁸ պատկոմական կազմակերպության պատմության մասին հետաքրքրական հոդվածը: Նույն էջում նա մի ոտանավա՞ր է նվիրել պատկոմական կազմակերպիչներից մեկին, Ս. Մառուկյանին:

Հաջորդ տարին «Ջանգեղուրի պատկոմ»-ին փոխարինեց «Պատանի Ռաշպար»-ը: Նա նշում է³⁹, որ բանվորներն ու

³⁶ Պատկոմական, ապա պիոներական մամուլի հնագույն դործիչ ընկ. Հր. Միրզոյանը պատմում է, որ այն ժամանակ թերթի աշխատանքն ամբողջապես կազմակերպվում էր հասարակական հիմունքներով: Թերթը ստեղծում էին իրենք՝ պատանիները, որ դասերից հետո վազում էին խմբադրությոն իրենց նյութերով, կամ առաջադրանք ստանալու Հենց որ թերթը լույս էր տեսնում երկխոսները խումբ-խումբ գնում էին տպարան, վերցնում թերթերը և բաժանում հիմնարկ-ձեռնարկություններին, բնակչության մեջ:

³⁷ «Կարմիր Ռաշպար», 1923, 25 օգոստոսի:

³⁸ Այժմ գիտական աշխատող Երվանդ Խալիկյանը:

³⁹ «Պատանի Ռաշպար», 1924, 24 փետրվարի:

գյտագացիները տապալելով բուրժուադիայի իշխանությունը, լայն հնարավորություններ են ստեղծել սովետական պատանիների համար: Դպրոցը, պատկոմական կազմակերպությունը, պատանիներին դաստիարակում են մտավորապես և ֆիզիկապես: Օրեցօր հարստանում է նաև պատանեկան սրահանությունը: Արդեն 1923 թվականի մայիսից Երևանում լույս է տեսնում «Պատկոմ» ամսագիրը, որը դարձել է պատանիների բարեկամը:

1924 թվականի հունիսի 13-ին լույս տեսալ նոր Բայազետի «Պատանի լենինական» միօրյա թերթը: Նա նվիրված էր լենինի անվան պատկոմական կազմակերպության կրթող տարեգարծին: Թերթի առաջին էջում հրապարակված են լուսվունդներ. «Կոմունիստական կուսակցությունն ուժեղ է, որովհետև ունի անսպառ պահեստի զորաբանակ-կոմունիստական երիտասարդություն», «Կոմունիստական երիտասարդությունը անսպառ է, որովհետև իր հետևից ծլում ու ծաղկում է անընդհատ բազմահազար պատանեկությունը»: Անցան աշխատանքի երեք տարիները,—գրում է թերթը,—չնայած դժվարություններին, մենք կանգուն մնացինք մեր հեղափոխական պոստում, համախմբվեցինք և ապացուցեցինք, որ լինելու ենք արժանի փոխարինողը կոմունիստական երիտասարդական միության կուռ շարքերին: Բայց աշխատանքի խոշորագույն մասը դեռ առջևում է: Այնիմ աշխատանքով մենք պիտի արժանի լինենք այն անվան, որը հպարտությամբ և սիրով կրում է պատկոմական կազմակերպությունը, լենինի անվան...

«Պատկեն», աշխինքն պատանի լենինյան միօրյա թերթը Դարաքիլիսայում լույս է տեսել 1924 թվականի օգոստոսի 11-ին: Լոռի-Փամբակի պատկոմական դավառային խորհրդի օրգան հանդիսացող այդ թերթը նվիրված է պատկոմական դավառային համագումարին: Մյուս դավառների պատկոմների նման նրանք նույնպես հավաքվել են հանրագումարի բերելու կատարած աշխատանքը, հաշիվ տալու, թե ինչպես են պատրաստվում ծառայելու բանվոր դասակարգի զործին, խորհրդակցելու իրենց հետագա անելիքների շուրջը:

«Ձմեռ էր, ցուրտ, երբ գավիտրհուրդն անցավ աշխատանքի,—գրում է Ն. Խալեյանը,—մի փոքրիկ սենյակ, որտեղ հագիվ տեղավորվել էին 20 հոգի, այդ միաժամանակ հանդիսանում էր ննջարան, զրասենյակ, ակումբ և գրադարան: Ահա մեր սկզբնական պատկերը: Այդ սենյակում օրական 200 հոգի անց ու դարձ էին կատարում: Երբ երեկոյան երթևեկությունը դադարում էր, հատակի վրա շորս մատ քարձրությունք ցեխ էր հավաքվում»:

Հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Արտո Բրլնունին⁴⁰: Նա ցույց է տալիս թե ինչպես են աճում պատանի կոմունարների շարքերը: Չնայած նյութական դժվարություններին, պատկոմական դավառույթին խորհուրդը գործում էր, ուժեղացնում կապը տեղերի հետ, ամրապնդում կազմակերպության շարքերը: Այդպիսի նվիրված աշխատանքի շնորհիվ էր, որ 1924 թվականին պատկոմական կազմակերպության մեջ արդեն ընդգրկվել էին 8.500 տղաներ և աղջիկներ:

Պատկոմական թերթերն ու թերթիկները գեռես չէին թափանցում դպրոցը, սահմանափակվում էին սկսնակների դեմ պայքարելով, նկարագրում էին պատկոմական հավաքությունները, մարդահանդեսները: Բայց այդ թերթերն ու թերթիկները նախապատրաստեցին ապագա պիոներական մամուլը:

* * *

«Քաղաքացիներ».

Հզոր ու անտանելի թշնամին դանդաղ, բայց հաստատ քայլերով մուտք է գործել մեր քաղաքը: Այդ թրշնամին «խուերան» է: Սույն ամսի 5-ին և 6-ին եղել է խուերայի երեք դեպք. բոլորն էլ վերջացել են մահով:

Քաղաքացիներ».

Այդ զարհուրելի սարսափելի թշնամին, որի դուհերը հալարավորներ են, արդեն մեր քաղաքումն է:

⁴⁰ Ա. Բրլնունին այն ժամանակ Հայաստանի պատկոմական կազմակերպության Կենտրոնական խորհրդի նախագահն էր, այժմ դիտական աշխատող է:

Ի՞նչ պետք է անել, պետք է մնալ բախտի քմահաճույքի՞ն, թե կուլի այդ աղետի առաջն առնելու համար: Քաղաքացիներ՝

Ձեր տներում, բակերում կուտակված է տասնյակ սալերով աղբ, որի բակտերիաները ապականել են ամբողջ քաղաքի օդը և ջրերը»:

Տաղնապալից այս կոչը հրապարակել էր «Կարմիր Շիրակ» թերթը⁴¹: Սովետական իշխանությունն արտակարգ միջոցների էր դիմում Ալեքսանդրապոլի բնակչությանն աղաատելու սովի և համաճարակ հիվանդությունների մազիլներից:

1921 թվականի հուլիսին տեղի ունեցած էջմիածնի գավառի Սամաղարի շրջանի անպարտիական դյուղացիների համագումարը, որին մասնակցում էին 29 գյուղերի 116 ներկայացուցիչներ, լսելով զեկուցում խոլերայի դեմ կուլելու մասին, որոշեց.

«Խիստ կոխվ հայտարարել խոլերայի դեմ՝ պայքարելով անմաքրության, գյուղերում կուտակված աղբի և կեղտի դեմ: Համագումարը հանձնարարում է գյուղերի բնկ. ներկայացուցիչներին կազմակերպելու յուրաքանչյուր գյուղում 2—3-ական օր մաքրության գործին նվիրված և պարտադիր աշխատանքի միջոցով բոլոր գյուղացիներին մասնակից անել այդ կուլին՝ ընդդեմ խոլերայի»⁴²:

Այսպիսի դրություն էր նաև մյուս վայրերում: Սովետական իշխանության ձեռնարկած արտակարգ միջոցների կենսագործման համար իր ձայնը բարձրացրեց նաև մամուլը: Ինչպես «Կարմիր Շիրակ»-ը, այնպես էլ «Կարմիր գյուղացի», «Կարմիր Լոռի», «Ռանչպար», «Մուրճ ու մաճ», «Կարմիր Ռուշպար», «Կարմիր երիտասարդ» թերթերը ողողված էին բնակչության ծանր դրության և առողջապահության ծայրահեղ վատ վիճակի մասին հաղորդումներով:

Նոր Բայազետի «Ռանչպար»-ը գրում է⁴³, որ տնտեսական քայքայումից գավառում առաջացած քոս հիվանդու-

41 «Կարմիր Շիրակ», 1921, 8 հուլիսի:

42 Հայկական ՍՍՌ ՀՌՍԾ ՊԿԱ ֆ. 113, ց. 1, գ. 21, թ. 7—8:

43 «Ռանչպար», 1922, 1 մայիսի:

թյունը տարածվել է գյուղացիության 99 տոկոսի մեջ: Հեղինակը դժգոհում է, որ առողջապահական բաժինը չի կարողանում ծամանակին դեղորայք մատակարարել, որի պատճառով գործի են անցել հեքիմները:

Միայն Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր օգնության և ներքին բոլոր միջոցների մոբիլիզացման շնորհիվ քիչ թե շատ հնարավորություն ստեղծվեց առաջին լուրջ քայլերն անել համաճարակ հիվանդությունները կանխելու, սովի առաջն առնելու:

«Կարմիր գյուղացի»-ն իր հիմնադիր համարում⁴⁴ անդրադարձել է վաղարշապատի բարեկարգմանը: Հրապարակված լրատուն տեղեկացնում է, որ կարմիրբանակայինները կազմակերպելու են կիրականօրյակ, որի նպատակը ձմեռը քաղաքի սանիտարական մաքրության կարգավորելն է: Հաջորդ կիրակի թերթն արդեն խրախուսում է գյուղական աշխատավորությանը: «Թող օրինակ վերցնեն Կարբու գյուղացիներից» հոգվածը⁴⁵ նկարագրում է այն երկու շաբաթօրյակների արդյունքների մասին, որ կազմակերպել է Կարբի գյուղի կոմբեջիքը: Այդ շաբաթօրյակների շնորհիվ գյուղացիները կառուցել են մեկ սուու և երկու ջրամբար: Թերթը հետաքրքրական ինֆորմացիաներ է տպագրել Ղուրգուղուու, Սամաղարի և մյուս շրջաններից, որոնք հաղորդում են այն կիրականօրյակների մասին, որոնց նպատակն է բարելավել գյուղի սանիտարական վիճակը: Բայց կատարվածը շատ քիչ էր, վրանգը մեծ: Ահա թե ինչու, «Կարմիր գյուղացի»-ն չի սահմանափակվում այս կամ այն դրական փաստերի արձանագրությամբ, գրվատանքով, նա նորից է ահազանգում, որ խուրայի վրանգը մեծանում է, իսկ դրա դեմ պայքարի կոչված հատուկ եռյակը քնած է:

Առաջնորդողներում, հոգվածներում, ֆելիետոններում թերթերն ահազանգում էին առողջապահության գործի թերությունները, բնդհանրացումներ էին անում առանձին փաստերից, առաջ էին քաշում հեռանկարային հարցեր:

44 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 24 ապրիլի:

45 Նույն տեղում, 1921, 29 մայիսի:

«Շիրակի Ռանչպար»-ը ամփոփել է Ալեքսանդրապոլի աղատագրելուց հետո ստեղծված առողջապահական բաժնի մեկ տարվա գործունեությունը. ավելի քան կրկնապատկվել է մահճակալների թիվը հիվանդանոցներում, բացված է աչքի հիվանդությունների բաժանմունք, մանկական հիվանդանոց, կանանց և մանկաբարձական հիվանդանոց, կենտրոնական բուժարան, դեղատուն, տեղաշին աշխատանք է կատարել սանիտարական-համաճարակային ենթաբաժինը, գավառամասերում նորոգվել են հին հիվանդանոցները, հիվանդներն աշխատեցված շեն մնում, ստացել են նոր սպիտակեղեն: Թերթը տպագրել է ժուռնալիստ-երգիծաբան Աշոտ Փալանջյանի հետաքրքրական հոդվածը, ուր հաղորդվում է թե Քյաֆթաուլի գյուղում կառուցվել է հիվանդանոց, ունենալով իրեն կից հետևյալ հարմարությունները՝ փուռ, բաղնիք, խոհանոց, ջրատար, լայն բակ, սլարիսպ, բանջարանոց և այլն:

«Գյուղացիները երբեք չէին մտածում, որ կունենան մի աշդպիսի օրինակելի հիվանդանոց, որը մեր խղճուկ երկրի քաղաքներում սակավաթիվ է,— դրում է հեղինակը,— բայց ուրիշ կերպ են նայում այս հիվանդանոցի վրա Քյաֆթաուլի «ժողովրդի հովիվները», հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ հիվանդանոցի շենքը գտնվում է եկեղեցու շրջանում և նրան կից այդ եկեղեցու սպասավորները սուգ ու շիվան են անում և ողբում, թե հավատացյալների վրա բռնություն է գործ դրվում և արգելվում է նրանց աղատ դավանել իրենց կրոնը և այլն, մի շարք եկեղեցականներին հատուկ ասեկոսներ»⁴⁶:

Հեղինակը նշում է, որ նրանք մինչև անգամ բողոք են ներկայացրել Հոռմի պապին հիվանդանոցը կառուցող բժիշկ Տիրոսյանի վրա և աղերսում են, քանի շուտ է, աղատել, հակառակ դեպքում բոլոր հավատացյալները կհեռանան եկեղեցուց և կդառնան սատանի բաժին: Այդ վայնասունը շատ բնական է և հասկանալի: Քյաֆթաուլի տերտերը կորցնում է պաշտօնը աշդին ու բանջարանոցը: Իսկ ժողովուրդը ի պա-

46 «Շիրակի Ռանչպար», 1922, 17 սեպտեմբերի:

առասխան այդ մեղադրանքների տառում է. հիվանդանոցը ոչ թե խանդարում է եկեղեցուն, այլ դալիս է իր բժշկական օգնությունը հասցնելու ժողովրդին, որը հրկար պատերազմներից հշուժված ու տանջված, այժմ անցել է խաղաղ աշխատանքի և հիմնում է հիվանդանոցներ ու դպրոցներ:

Գնալով ամրապնդվում են սովետական կարգերը, բարելավվում բժշկա-սանիտարական պայմանները: Բացվում են նոր հիվանդանոցներ, ընդարձակվում են հները: Հին մասնագետների լավագույն մասը ձեռնամուխ է լինում նաև բժշկական նոր կադրերի ստեղծմանը: Այս ամենը հնարավորություններ են ստեղծում ընդլայնել, մասնագիտացնել առողջապահության գործը: Բժշկա-սանիտարական հիմնարկները, լավագույն մասնագետները սկսում են օգտագործել առողջապահական միջոցառումների պրոպագանդան այնպիսի մասսայական, հզոր ամբիոն, ինչպիսին մամուլն է:

«Բժշկի գրույց». այսպես է վերնագրել բժիշկ Մ. Պարոնյանն իր հոդվածաշարերը, որ տպագրվել է «Կարմիր Ռաշադար»-ում:

«Ձեզ հմ նվիրում, իմ սիրելի հայրենակիցներ, այս փոքրիկ զրույցները և անսահման բախտավոր կղզամ, եթե կարողանամ այդ զրույցներով պարզել հիվանդությունների պատճառը և դրանով սահմանափակել հիվանդությունների թիվը ընդհանրապես և մասնավորապես նրանց ուժը: Առողջապահությունը—դա մի կապիտալ է, որ տալիս է մեզ տոկոսներ: Ով առողջությամբ ամուր է և շատ է աշխատում, նա ավելի է ստանում, իսկ ով որ թույլ է, նա ստանում է պակաս, կամ բոլորովին ոչինչ: Բայց քանիցս անգամ մենք անհասկացողությամբ ենք վերաբերվում այդ կապիտալի հետ, քանիցս մենք ինքներս ենք լինում մեղավորը մեր հիվանդության մեջ և անհասկանալիությամբ կարծում ենք, թե հիվանդությունը աստծու պատիժ է:

Ամեն մեկը մեղանից պիտի լինի գոնե մի քիչ տեղյակ, որպեսզի կարողանա հասկանալ, թե ինչ պատ-

Ճառներից պատահեց այս կամ այն հիվանդությունը և ինչպես զգուշանալ»⁴⁷։

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել ընթերցողներին՝ դիմելու ձեռն, պատկերավոր ոճին, լեզվի մաքրությանը։ Այսպես են գրված բժիշկ Մ. Պարոնյանի բոլոր հոգվածները։ Նա հետաքրքրական օրինակներ է բերում կյանքից, բժշկության պրակտիկայից, համեմատություններ անում, զուգահեռներ անցկացնում և յուրաքանչյուր ընթերցողին հասկանալի ձևով պատմում հիվանդությունից խուսափելու, ապա հիվանդությունը հաղթահարելու միջոցների մասին։

Հետաքրքրական հոգվածներով, զրույցներով, ինֆորմացիաներով «Շիրակի Ռանչպար»-ում հանդես է եկել բժիշկ Հ. Զալլաթյանը։ Ժողովրդական առողջապահության հարցը օրվա հրամայական պահանջն է,—գրում է նա⁴⁸, պատկերազմների, սովի, գաղթականության հետևանքով մեր երկիրը ներկայացնում էր հիվանդությունների մի պանդխտ։ Ո՞վ չէր հիվանդ,—բոլորը։ Սովետական իշխանության պարտքն էր ոչ մի զոհողության առաջ կանգ չառնել և ստեղծել համապատասխան հիվանդանոցներ, բուժական այլ հիմնարկություններ, այդ ահեղի աղետի առաջն առնել։ Հարվածային կարգով մեկ մյուսի հետևից ստեղծվեցին հիվանդանոցներ։ Մի քանի ցատուն օրինակներ բերելով հենց Ալեքսանդրապոլի գավառից⁴⁹, բժիշկ Զալլաթյանը մատնանշում է այն հոգատարությունը, որ հանդես է բերում սովետական իշխանությունը ժողովրդի նկատմամբ։ Մեր լողունգը՝ բժշկությունը մոտեցնել մասսաներին, եզրակացնում է հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք յայն չափերով իրականացվում է այս կարճ ժամանակամիջոցում։

«Կարմիր Լուսի»-ն գրում է⁵⁰, որ գավառում արդեն լավ հիվանդանոցներ են կառուցվել, շատացել են բժշկական կայանները, հիվանդներն այլևս չեն մեռնում սովից, բարելավ-

47 «Կարմիր Ռանչպար», 1922, 26 փետրվարի։

48 «Շիրակի Ռանչպար», 1922, 29 դեկտեմբերի։

49 Նույն տեղում, 1922, 29 դեկտեմբերի։

50 «Կարմիր Լուսի», 1923, 1 հունվարի։

վում է գյուղերի սանիտարական վիճակը: Բայց Հայաստանի պալատներին շատերում դեռ չկային հիվանդանոցներ, եղածներն էլ մեծ պակասություններ ունեին: Վերջապես ժողովրդական առողջապահության նպատակը միայն հիվանդներին բժշկելը չէր, նրա գլխավոր նպատակն էր հիվանդությունների առաջն առնել, թույլ չտալ, որ հիվանդությունները տարածվեն: Դրա համար տարեցտարի, երկրի ամենասկզբից ղեկավարելու և սովորական իշխանությունը հսկայական միջոցներ է ներդնում ժողովրդական առողջապահության և բժշկության գիտության վարձատրման նպատակին: Բժշկա-սանիտարական բնագավառի անխոնջ գործիչների հետ, նրանց ակտիվ աշխատակցությունը ժողովրդական առողջապահության դարձրեց մասնավոր իր առաջատար դերը կատարեց մասնավոր:

* * *

Սովետական իշխանության առաջին իսկ օրերից ժողովրդական առողջապահությունը վարդանում է գիտական հիմունքներով: Բժշկությունը չէր կարող պայքարի մեջ չմտնել տգիտության, սնոտիապաշտության դեմ, որոնք սովորական երևույթներ էին հին գյուղում: Քանի՜ քանի անգիտակից մարդիկ են իրենց մահը գտել բազում սրբերի, ֆալշիների, գրբաքների, հեքիմների, դալլաքների, տատմերների ձեռքով:

Մասնավոր մարտնչում էր ընդդեմ այդ մութ ուժերի: Տեղական թերթերը շատ նյութեր են նվիրել այդ պայքարին: Նախ և առաջ նրանք աշխատավորությանը լայնորեն բացատրել են կրոնի էությունը, ծագումը, պատճառած վնասները, մերկացրել են եկեղեցու, հոգևորականության գործուհեությունը որպես մեր դասակարգային թշնամիների գործակիցների, պայքարել են կրոնական նախապաշարմունքների դեմ: Ուշագրավ է, որ «Կարմիր Լոռի»-ն 1922 թվականին հրապարակած «Կրոնը և կոմունիստական երիտասարդությունը» հոդվածում անդրադառնալով կրոնի ծագմանը, բերում է Բերկի խոսքերը... «Այն մարդը, որ քաղաքակրթության ցածր աստիճանի վրա է կանգնած և չի կարողանում պարզ ըմբռնել բնությունը և բնության երևույթները, որ վնաս են պատճա-

ուում, կամ օգուտ բերում, որ շնչին հասկացողությունն անգամ չունի թե ինքը, մարդը ինչ դիրք է գրավելու, բոլորն ինչ իրեն անհասկանալի է ու տեղի ունի իր շուրջը, վերագրում է գերբնական գոյությունների, որ իրենց կամքով և քմահաճույքով առաջացնում են իրեն անմատչելի երևույթներ և որոնք նա աշխատում է պաշտատանքներով, աղոթքներով, ձևերով ու դոհաբերությամբ իրեն օգտակար դարձնել»⁵¹։

Ալեքսանդրասյուլի «Կարմիր ուղի» թերթը «Վերջ կրոնամոլությանը» հոգվածում⁵² գրում է, որ Սուրբ Նշանի ուխտին շատ հիվանդ մարդիկ հույսերը դրած վանքի քարերին, պաշտվում էին նրանց շուրջը, աղաչում, որ քարերն իրենց դարդին դարձան անեն։ Տերտերները սոված գայլերի պես բերանները բաց որսի էին սպասում։ Նրանցից մեկը սկսեց քարոզել, թե խաչն առանց մատաղի չի ընդունվում և մատաղի մորթին ու էրին (առաջին ոտքերը) պետք է տալ տերտերին, ապա կոշարավ ուխտավորներին՝ հաստատ մնալ հայոց հավատին, ամեն տարի գալ, առատ խաչ-համբույր տալ և մատաղ բերել։ Թերթը դիմում է բանավորներին, թե նրանք իզուր են հավատում տերտերներին, չէ՞ որ հոգևորականները մեր արյունն են ծծում։ «Կարմիր ուղի»-ն ծաղր ու ծանակի է ենթարկում տերտերներին, բացահայտում է սև սքեմի տակ քողարկված նրանց մութ գործերը։ Այդ ոգով է գրված նաև «Տերտերի երգը» ոտանավորը, որ հրապարակված է թերթի նույն համարում։

Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան, ա՛յ կնիկ,
 Խաչիցն եկա, ջան կնիկ,
 Բոլ մատաղ եմ կերել ևս,
 Սալլը լիքը բերել քեզ...
 էրի, մորթի չմնաց,
 Բոլորը ևս հավաքած,
 Տուն եմ բերել սրտաբաց,
 Մի տես, մի տես ա՛յ կնիկ

51 «Կարմիր Լոռի», 1922, 29 հունվարի։

52 «Կարմիր ուղի», 1922, 18 նոյեմբերի։

Թե ինչ բոլ ա, ջա՛ն կնիկ,
 նրանք դատեն, ես ուտեմ,
 Անգործ, անբան ես նստեմ:
 Ես պար խաղամ, ա՛յ կնիկ:
 Դու տաշ արա, ջա՛ն կնիկ,
 Ջանք դուրս գա դատողի,
 Մատաղ մորթող բանվորի»:

Նոր Բայազետի «Կարմիր երիտասարդ» թերթն առաջ-
 նորգողում⁵³ նշում է, որ կրոնը միշտ գործիք է եղել շահա-
 ցործողների ձեռքին, որով մթագնել, ճնշել են աշխատավորու-
 թյանը, նրանք դեռ չեն դադարել իրենց սև գործը տեսնելուց,
 դեռ շարունակում են ծծել գյուղացու արյունն ու քրտինքը:
 Թերթն բնորոշում է, որ կրոնի դեմ պայքարի գործում մեծ է
 ունեցություն երիտասարդության դերը: Ջատկական տոների
 դեմ գրած հոդվածում թերթը նշում է, որ տերտերներն ու տի-
 րացուները հիմա էլ մի ուրիշ ոճիւր են կատարում, հետզհետե
 կորցնելով ազդեցությունը ժողովրդի վրա, աշխատում են
 իրենց ճանկը պցել մատաղ սերնդին. աշակերտներին քաշում
 են եկեղեցի, նրանց մեջ սրսկում կրոնի թույնը: «Կարմիր ե-
 րիտասարդ»-ը ուսուցիչներից ու կոմերիտական կազմակեր-
 պություններից պահանջում է երեխաներին կտրել եկեղեցուց:
 Այդ նպատակով դպրոցը պետք է աշակերտներին տա գիտե-
 լիքներ, տեղեկություններ բնագիտությունից, դրանով ար-
 մատախիլ անի կրոնի ծիլերը:

Այսօր, երբ եկեղեցիներում խաբեբա հոգևորականները
 երկինք են «համբարձում» գոյություն չունեցող Քրիստոսին,—
 գրում է Դիլիջանի «Երիտասարդ մաճկալ»-ը 1923 թվակա-
 ռին,—մենք պալիս ենք ասելու խաբված աշխատավորու-
 թյանը, որ այդ բոլորը սուտ է, ոչ մի Քրիստոս չի ծնվել, չի
 խաչվել և ոչ էլ հարություն առել: Այդ մոլթ հեքիաթները
 ստեղծվել են մարդկանց տգիտության պատճառով շատ դա-
 րեր առաջ և հաստատվել եկեղեցու կողմից ի օգուտ տիրող
 բռնակալների: Թերթը գետնեղել է մի ծաղրանկար. բանվորն

⁵³ «Երիտասարդ մաճկալ», 1923, 8 ապրիլի:

ու գյուղացին քշում են տերտերներին՝ խաչերի հետ: Այն ունի մականգրովյուն.

...էսօր խելոք, ճիշտ խոսքերով
Ձեր դիմակը կը պատռենք.
Սուա սրբերիդ քացի տալով
Յախավելով կմաքրենք...

Ինչպիսի՜ առականեր, հեքիաթներ, շուտասելուկներ ասես, որ չի հորինել աշխատավոր ժողովուրդը տերտերների մասին: Դիլիջանի «Երիտասարդ մաճկալ»-ը տպել է «Տեր Ուսեփի երազը» հետաքրքրական ֆելիետոնը: Ուսեփը «նոր գրաբանով» մրմնջում է քթի տակ:

«Զի տեր-աստված իմ կնկանս ղ որդուս և աղջկանս իմոյ դարձյա հետ ի ճամբեն ծուռոյ որոնք շին հալատայ ղ խոսքն քո մարքարեի: Քցյա ղ մեջն ժողովրդոյ ապստամբության և բաբելոնյան խառնակչություն, որ կհանդգնան շտալ ղ հախն իմոյ կալօխնեքի, տնօխնեքի, պսակաց ծննդելոյ ի թաղման ու թողյալ է ղիս սոված և ամեն: Մատենս քս ձեռն դաշնակաց, կադետաց, կամ միապետականաց կենտ-կենտ բալշեկաց, որոնք հանդրգնալ են մոլորեցնել ղ ժողովուրդին շտալ ղ հախն իմոյ կալօխնեքի և ամեն: Բռնյա բժիշկ Ղազանջյան և քցյա կարասն դժողքոյ կպրի, որ հանդգնեցաւ գանգաւովել ու առեղ ղ հախն բժշկութենն իմոյ թոռնոյ ի միջոցովն իսպալկոմի»⁵⁴:

Տերտերակնկա այն հարցին, թե ի՞նչ ես քթիդ տակը փսփսում, տերտերը պատասխանում է. «Ալոթում եմ, որ մոլորյալ ժողովուրդը հետ դառնա սխալական ու ծուռ ճամփից ու լսի ասածս մարդարեի խոսքը «Ես եմ քո տեր—աստվածը միակ»:

Կրոնի ղեմ պաշտարի ձեերից էին ազիտ-դատերը և Կարմիր կնուռները: Բերթերում բազմաթիվ նյութեր կան, որոնք ցույց են տալիս, թե այդ ազիտ-դատերի և Կարմիր կնուռների միջոցով ինչպես էին պաշտարում կրոնական սնոտիա-

54 «Երիտասարդ մաճկալ», 1923, 8 ապրիլի:

պաշտութունների դեմ: Ուշադրության արժանի է ՀՍԽՀ Քաղ-
լուսվարի մշակած օրինակելի ազիտ դատի տեքստը, որը
1924 թվականի սեպտեմբերի 29-ին ուղարկվել է բոլոր գա-
լառներին⁵⁵: Այդ ազիտ-դատերը, որ կրում էին դաստիա-
րակչական բնույթ և անցնում էին ներկայացման ձևով, իր
ժամանակին մեծ արձագանք են դոտել: Դատավարության բն-
թացքում օրինակներ էին բերվում տեղական կյանքից: Ինչ-
պես ցույց են տալիս ազիտ-դատի տեքստերը, մեղադրական
կզրակացությունը և դատավճիռը չէին հետապնդում ինչ-որ
պատժի, այլ նպատակ ունեին օգնելու գյուղացուն, լուսավո-
րելու, դասակարգային դիտակցության բերելու նրան: Գյուղ-
թղթակից Ա. Թամազյանը⁵⁶ գրում է Ուզունլարում տեղի ու-
նեցած նման մի ազիտ դատի մասին: Հետաքրքրական է մե-
ղադրական կզրակացությունը: Գյուղացի Մեխակ Քիբանյանը
մեղադրվում է «1. գյուղում ջանիքը ցուցադրելիս հրկու հոգի
առել է դրել տվել, 2. հասարակական ժողովներին չի մաս-
նակցում, 3. անզրագետ է և չի գնացել անցյալ ձմեռ անզրա-
դետների դպրոցը»: Այսպիսի ուրիշ օրինակներ կարելի է բե-
րել նաև մյուս թերթերից: Բայց ինչպես երևում է ամեն ան-
գամ, այդ ազիտ-դատերը կոնկրետ չէին: Ավելի շատ էին բնդ-
հանուր, առանց անուն հիշատակելու դատավարությունները:
Հետագայում թերթերում երևում են հակակրոնական հրապա-
րակային մեծ դատավարություններ, որոնք փոտա-աթեհատա-
կան պրոպագանդայի միջոցներ էին դառնում: Ալեքսանդրա-
պոլի թերթում հրապարակված «Աշոտ սրբազանի օինբազու-
թյունները» թղթակցությունը գրում է, որ Աշոտ սրբազանն
ահա մի տարի է ինչ «պաշտոնավարում» է և նրա օինբազու-
թյունները բոլորին էլ հայտնի են եղել: Նա ման է գալիս
գյուղերը և աջ ու ձախ քահանա է ձեռնադրում, լինի ձեռնա-
դրվողը հովիվ, թե հորթարած, դեղերտիր կամ նախկին գա-
րադավոյ, բոլորը սրբազանի համար միևնույն է: Ինչպե՞ս է

55 Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ,
ֆ. 1, գ. 296, թ. 71—77:

56 Արմենակ Թամազյան, այն ժամանակ գյուղթղթակից, այժմ դրող-
ժուռնալիստ. «Բանվոր», 1924, 13 օգոստոսի:

խեղճերի կաշին պոկում, նա ամեն ինչ վերցնում է. էլ հայահատիկ, յուզ ու անասուններ, գինի ու ոչխարներ, մի խոտքով աշխարհի բոլոր բարիքներից սրբազանը ճաշակում է հանուն կենդանյաց և մեռելոց: Վերջում թլթալիցը նշում է, որ ազահ սրբազանը յուր անկուշտ փորը լցնելու համար առաջնորդարանի երեսուն տարվա ծառերը կտրել է տալիս:

Երկու շաբաթ անց «Շիրակի Ռանչպար»-ը տպագրել է եպիսկոպոսի պատասխանը, որն ինքնամերկացման մի վավերագիր է:

«Ես Աշոտ սրբազանս, մի տարուց ավելի պաշտոնավարութեանս ընթացքում ձեռնադրել եմ շատ քահանաներ: Ձեռնադրվածներից ավելի լավերը կրթական պատրաստութեամբ, եթե նույնիսկ մի ամբողջ քսուորդ դար էլ ժամանակ տրվեր գյուղացուց, չէին կարող ոչ պատրաստել և ոչ էլ գտնել: Քաղաքների համար այժմ նույնիսկ կրթական ցենդ ունեցողներից ոչ ոք չի համաձայնվի քահանա լինել, ո՞ւր կմնա գյուղերի համար:

Շատ չի անցնի թերեւ, որ այդ տղետ համարվածներից էլ նույնիսկ չեն համաձայնվի ոչ միայն գյուղերի համար, այլ նույնիսկ քաղաքների համար քահանա լինելու:

Ավելորդ չեմ համարում ասել նաեւ, որ իմ ձեռնադրածներս անհամեմատ ավելի գերազանց են, քան անցյալներում ձեռնադրվածները, որոնցից շատերը նույնիսկ ազգանունն անգամ անկարող են ստորագրել»⁵⁷:

Այս պատասխանի տալիս մեկնաբանութուններում, թերթն իրավացիորեն նշում է, որ այդ մի փաստացի փայլուն խոստովանք է ոչ միայն եպիսկոպոսի, այլև ամբողջ հոգևորականութեան: Ինքը, Աշոտ սրբազանը հավաստիացնում է, որ բացի տղետ, խավար մարդկանցից, ուրիշ ոչ ոք չի համաձայնվում քահանա ձեռնադրվել... ինչպիսի՞ փայլուն ճշմարտութեան և խոստովանութեան հոգևորականութեան այդ ավագ հովիվ բերանից...

57 «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 4 հունվարի

Սակայն շարունակենք կարդալ պատասխանը.

«Գալով այն խնդրին, որ իբր թե ձեռնադրածներուց պլոկել եմ, դա ավելի քան ծայր աստիճան անբարեխղճության հասցրած զրպարտություն է... Եթե իմ ստացածը իր հասկացողութեամբ հողվածագիրը համարում է պլոկել, պլոկել պետք է համարվի նաև քահանաների ստացած վարձատրութիւնը իրենց կատարած օրինակատարութիւնների համար, որոնց մեջ կան նույնիսկ այնպիսիները, որոնք ժամերով սակարկութեան մեջ են մտնում»:

«Շիրակի ռանչպար»-ի խմբագրութիւնը վերջում ասում է.

«Մնում է միայն շնորհակալութիւն հայտնել սրբազանին յուր ուղարկած պատասխանի համար, որը ոչ թե հերքում է ուղղված հողվածի դեմ, այլ մի «սրտաբուխ» խոստովանանք է, նրբացուցիչ դեպք մի հանցանանց ի թողութիւն մեղաց յուրոց»:

Այնուամենայնիվ Աշոտ սրբազանը կանգնեց ժողովրդական դատարանի առաջ: Ինչպես հետագայում հաղորդում է «Բանվոր» թերթը դատարանում հաստատվեց, որ Աշոտ եպիսկոպոսը (նույն ինքը Աշոտ Շխյան), հանդիսանալով հողեորականութեան առաջնորդը, զբաղված է եղել պարզապես թալանով⁵⁸:

Ահա թե ինչ է զրում Ն. Արզումանյանը⁵⁹ «Կարմիր Ռաշպար»-ի «Սուրբ Զավոն» հողվածում⁶⁰: Սիսիանի հետամնաց Ղալանջուղ գյուղում իր բնակութիւնն է հաստատել առասպելական սուրբ հազարափրկիչը՝ Զավոն: Այս սուրբը, ինչպես հավատում է մութ գյուղացիութիւնը, ավելի գործնական մարդ է, քան մյուս սրբերը: Նա հանձն է առնում բարեխոսել ասածու առաջ, որպեսզի ողորմած լինի մարդկանց: Եվ ահա ուխտավորների քարավանները գնում են փրկիչի մոտ իրենց ցավերին դարման անելու... Նկարագրելով այն սարսափելի տեսարանը, որ սկսվում է ուխտավայրում, թերթը գրում է. որ

58 «Բանվոր», 1924, 20 ապրիլի:

59 Նույն տեղում, 1924, 24 ապրիլի:

60 Հին լուշեիկ Նիկոլայ Արզումանյան:

միայն այս տարի Ջալոյին տարած ոչխարների թիվը հասնում է 78-ի:

Այսպես էր սնտախապաշտությունը ավերում հին գյուղը: «Բանվոր»-ը հրապարակել է⁶¹ Արմենտայի հաղորդումը Ստեփանավանում տեղի ունեցած մի բազմամարդ ժողովի մասին, որտեղ Վրեն Տաշրացին⁶² կարգաց դասախոսություն «Կրոնն ու նրա անպետքությունները» թեմայով: Ինչպես հաղորդում է Արմենտան, Տաշրացին (նույն ինքը Ազարակ գյուղի նախկին բահանա Տեր-Հովհաննես Վերանյանը) դասախոսությունից առաջ կարգաց իր դրավոր հրաժարականը, որը 1923 թվականին ուղղված էր Լուու գավառային գործկոմին, ապա հայտնեց այն պատճառները, թե ինչու է մտել սե շորերի մեջ: Անցնելով դասախոսության նյութին, Տաշրացին խոսում է կրոնի, քրիստոնեության ծագման, կղերականության մասին, ներկաների ուշադրությունն է հրավիրում գիտության նվաճումների վրա, կոչ անում նվիրվել կուլտուր-կրթական աշխատանքներին:

Կրոնի պաշտպաններից խոսում է միայն Տեր-Հարությունը՝ իր հաշտությանը: Նա իր նախկին կոլեգային անվանում է Տեր Վերանյան, պատճառաբանելով թե վերջինս դեռ նվաճելի ստացել, թեև եկեղեցուն և կրոնին յուր «հրաժարիմքը սատանայն» վաղուց է ասել: Խոստովանելով, որ ինքը սոցիալ մարդ է, Տեր-Հարությունը հարցնում է, աստված որ չկա, բա ո՞վ է ստեղծել այս երկիրը. ո՞վ է կառավարում նրան: Ինչպես այս, այնպես էլ հավատացյալների և ոչ հավատացյալների բազմաթիվ հարցերին Տաշրացին պատասխանում է մանրամասն, գիտականորեն: Ապա ելույթներ են ունենում ուրիշները: Վերջում հին բուլշևիկ Ա. Թումանյանը ամփոփում է մտքերի փոխանակությունը, բնդվում, որ կրոնն իշխող դասակարգի ձեռքին միշտ էլ մի գեներ է եղել աշխատավորնե-

61 «Կարմիր Ռաշտր», 1923, 30 սեպտեմբերի:

62 Նույն ինքը Տիգրան Վերանյանն է, մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի գասընկերներից: Նրա մասին հիշատակում է բանաստեղծի դուստր Ն. Թումանյանը 1955 թվականին հրատարակած «Թումանյան» աշխատության մեջ (էջ 112—113):

րին հարստահարելու համար: Թերթը նշում է, որ ժողովին ներկա էին 500 մարդ, մեծ հետաքրքրություն ստեղծվեց ունկընդիրների մեջ, շատերը խնդրում էին հաճախ կազմակերպել նման ժողովներ:

Կրոնի դեմ պայքարի առաջին շրջանում թերթերը հիմնականում ճիշտ բացատրելով նրա էությունը, վնասակարությունը, երբեմն տուրք էին տալիս այսպես ասած մտահակալին քննադատության և առանձին դեպքում խրախուսում գեհակությունները: Ահա մի թղթակցություն, որ տպագրել է «Կարմիր Ռաշպարը»⁶³: Նա կոչվում է «Սրբերը զորովում են» և պատմում է, որ Խանածախից Բաջանդուր տանող ճանապարհի վրա գտնվող 300 տարվա «Քմխաշի ծառը» այսօր զորովեց ցած: Հեղինակն ասում է, որ այս «զորավոր» սուրբ ծառը, բացի վնասից, օգուտ չի տվել: Յուրաքանչյուր գյուղացի ֆալչիների խորհրդով այդ ծառի տակ առնվազն 100 աքլոր մորթած կլինի: Տասնյակ մարդիկ մութ գիշերին այդ ծառի մոտից անցնելիս ուշաթափվել են երկյուղից, կարծելով թե խաշը պիտի զխատի իրենց: Այնուհետև թերթը գրում է թե ինչպես կոմերիտականները կտրում են այդ ծառը: Այսպիսով, փոխանակ համապատասխան դատարարական աշխատանք տանելու հավատացյալների մեջ, «կոմսոմոլի կացնով» գետին են փռում հինավուրց ծառը, բնության գեղեցկություններից մեկը:

«Հարություն տոնը և նրա ծագումը» վերնագրով⁶⁴ երկու թերթոն բնագրծակ հոգված է գրել Խ. Սամվելյանը: Մանրամասն նկարագրելով կրոնական հավատալիքների և ծիսակատարությունների ծագումն ու բնույթը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ քրիստոնեական կրոնը հոգևորականության ձևերի դարձավ մի հզոր միջոց, որով նա կարողացավ ազդել մասսաների վրա և կաշկանդել ազատ մտածությունը շինծու լիգեհեղներով, անբնական ու տգետ պատմվածքներով, բորբոքել ուղեղը ֆանտաստիկ առասպելներով ու կամաղուրկ միտիցիզմով:

63 «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 3 մարտի:

64 «Բանվոր», 1925, 19 ապրիլի:

«Հակակրօնական պրոպագանդայի լավ միջոցներից մեկն է բնական գիտելիքների տարածումը գյուղում»⁶⁵, — գրում է «Բանվոր»-ը: Ամփոփելով «Կոմսոմոլի զատիկ»-ի առթիվ կազմակերպված զեկուցումների, զրույցների արգյունքները, թերթը նշում է, որ ամենուրեք աչքի է ընկել մի բան. զեկուցողներին տրված բազմաթիվ հարցերի մեջ ամենամեծ տոկոսը կազմում են բնական երևույթների, մարդու կյանքի, կենդանու, բույսի, երկրի ծագման վերաբերող հարցերը:

Արանից մամուլն անում էր այն հետևությունը, որ հակակրօնական պրոպագանդայի խնդիրն է պարզաբանել բնական դանազան երևույթների էությունը: Մյուս կողմից, հակակրօնական պրոպագանդային շպիտք է կամպանիոն բնույթ տալ: Խրճիթ-ընթերցարաններին կից պետք է բացել բնագիտական խմբակներ, որոնք կարող են հագեցնել գյուղացիության հրակայական ծարավը բնական գիտությունների նկատմամբ, պայքարել տգիտություն, կրօնական մոլորությունների դեմ, բարձր հիմքերի վրա դնել ժողովրդական առողջապահությունը:

* * *

Աշխատավոր կանանց միջավայրին տոնի առթիվ «Պրավդա» թերթի 1921 թվականի մարտի 8-ին Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ բոլշևիկյան, սովետական ռեուլյուցիան կանանց ճնշման ու անհավասարության արմատներն այնպես խորն է կրտսրում, ինչպես չի հանդգնել կտրել և ոչ մի պարտիա, ոչ մի ռեուլյուցիա աշխարհում⁶⁶: Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ մեր երկրում սկսվեց պայքար՝ վերափոխելու տմենից ավելի արմատացած, սովորական, քարացած, կարծրացած «կարգերը», հարթել ճանապարհ դեպի կնոջ կատարյալ ազատությունը: Այդ պայքարի բովը մտավ նաև մամուլը: Բանվորների և զեղչկուհիների շրջանում աշխատանքն ուժեղացնելու մասին պարտիայի XI համագումարի որոշման կապակցությամբ Կենտրոնական կոմիտեն 1922 թվականի հունիսի 10-ին քննարկեց տեղական թերթերում բանվորուհու և

⁶⁵ «Բանվոր», 1924, 20 ապրիլի:

⁶⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 192:

դեղջկուհու էջերի վիճակը⁶⁷։ Կենտկոմը նահանգային և գա-
վառային կոմիտեներին պարտավորեցրեց թերթերում ունե-
նալ վերոհիշյալ էջերը, իսկ որտեղ արդեն կան, ձեռք առնել
բոլոր միջոցները դրանց որակը բարձրացնելու։ Մեր ռեսպուբ-
լիկայի տեղական մամուլում լայնորեն լուսաբանվել է ազա-
տագրվող կանանց կյանքը։ Դրան մեծապես նպաստել են «Աշ-
խատավոր կանանց թերթիկ»-ները, որոնք 1921 թվականից
սկսել են լույս տեսնել զավառային թերթերի էջերում, եր-
բեմն էլ առանձին։

«Կեցցե արթնացող բանվորուհին։ Կեցցե արթնացող
դեղջկուհին»։ Այս լուրերնգն է խոշոր տառերով դրոշմած
«Կարմիր գյուղացի» թերթի 1921 թվականի հունիսի 2-ի հա-
մարի ճակատին⁶⁸։ Այդ համարում զետեղված «Կանանց թեր-
թիկ»-ը պատմում է, որ շուտով Մոսկվայում տեղի պետք է
ունենա արևելքի կանանց համագումարը, որը շտեմնված մի
երևույթ է պատմության մեջ։ Հոկտեմբերյան ռեուլյուցիան,
որ կոչված է բոլոր ճնշվածների, շահագործվողների դորա-
վիզը լինելու, իր հովանու տակ է առել արևելքը։ Առաջին կին
թղթակիցներ Երևակ հառատյանը, Մանիկ Ամիրխանյանը,
Հերսիկ Ավագյանը, Թ. Մեհրաբյանը պատմում են այն ա-
զատության մասին, որ սովից սովհետական իշխանությունը
կանանց։ Միաժամանակ նրանք կոչ են անում իրենց բնկե-
րուհիներին դուրս գալու ակտիվ հասարակական աշխատան-
քի։ «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ»-ն իր շուրջն է համախմբում
կանանց, հրապարակում է նամակներ, ակնարկներ, ոտանա-
վորներ, թղթակցություններ։ Ավելի հաճախ կարելի է հան-
դիպել «Երևակ» ստորագրությանը։ Ակտիվ թղթակից, հասա-
րակական գործիչ Երևակ հառատյանն է այդ։ Որպես Հայաս-
տանի անպարտիական կանանց առաջին համագումարի պատ-
գամավոր, նա կոչ է անում. «Գեղջկուհի քույրեր ջան, զարթ-
նեցեք խոր քնից, միասին դիշեր-ցերեկ աշխատենք, որ ամ-
բայենք մեր իշխանությունը։ Չէ՞ որ այս ազատությունը
ձեռք բերելու համար շատ զոհեր են եղել։ Մենք նրանց գործը

67 «Պարտիական և սովհետական մամուլի մասին» փաստաթղթերի ժո-
ղովածու, էջ 354—355։

68 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 2 հունիսի։

շարունակողներն ենք: Կոմունիզմի սուրբ ու վեհ գործի համար ոչ մի ջանք չպետք է խնայել⁶⁹:

Հեռեւտելի թերթիկում⁷⁰ Երեւակը գրում է այն անլուր տանջանքների մասին, որ կրել են կանայք ցարական միապետության և դաշնակցական բռնակալության օրոք: Հեղինակը խոշորագույն ցավ է համարում մեր երկրի տնտեսական քայքայումը և բոլոր գեղջկուհիներին հրավիրում է ակտիվ աշխատանքի այդ ցավը բուժելու: Այդ նույն թերթիկում Երեւակը հանդես է եկել Սուրմալուեցի սոսորագրությանմբ: Այս հոգվածում նա պատմում է, որ Վաղարշապատի արտադրական ձեռնարկություններում արդեն աշխատում են 80 կանայք: Նկարագրելով նրանց նյութական ծանր վիճակը, Երեւակը հուսադրում է նրանց. «Բանվորուհին՝ր, մենք կաշխատենք ամեն կերպ բավարարած լինել ձեզ, մի՛ր հուսահատվի»: Թերթիկը հատուկ առաջնորդող է նվիրել Զանգեզուրի աղատագրամանր⁷¹: Նույն համարում տպագրված է Երմոնիա խանդաղյանի «Կարմիր գինվորին» ռաւանավորը:

«Օրինակ վերցնենք Ապարանի շրջանի աշխատավոր կանանցից» ինֆորմացիան հաղորդում է, որ Քյուլուջա, Չամբրլու, Բաշաբարան գյուղերում կանայք կազմակերպում են շաբաթօրյակներ և վերանորոգում քանդված կամուրջները, աւտոները: Այս օրինակելի երևույթից, ցայտուն փաստից թերթիկը հետևություն է անում, որ Ապարանի գեղջկուհին արդեն գիտակցում է, որ ինքը լինելով հասարակության հավասար անդամ, պետք է գործնական մասնակցություն ցույց տա երկրի տնտեսության վերականգնմանը:

Խմբագրությունը ձգտում է շատ կանանց ներգրավել թերթի աշխատանքում: Այսպիսի մի լավ փորձ է օգոստոսի 15-ի թերթիկում հրապարակված Փարաքարի գեղջկուհի Փիրուզի նամակը: Նախ ուշադրություն դարձնենք խմբագրության, ծանոթագրությանը. «Ընկեր Փիրուզ, շատ լավ եք

69 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 16 հունիսի «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ»:

70 Նույն տեղում, 1921, 19 հունիսի:

71 «Կարմիր գյուղացի», 1921, 7 օգոստոսի:

զրուժ, ուրախ կլինենք, որ միշտ մեր թերթին էդպես բաներ գրեք»: Փիրուզը «Իմ դարդերից, իմ ցավերից» նամակում գրում է.

«Սիրելի բույրեր, մենք շատ ենք տանջվել ու ծեծվել «Ժողովրդի մասին մտածող» գիշատիչներից: 21 թվի փետրվարին էր, երբ մի քանի ավաղակ դաշնակներ ներս մտան տունս և իմ միակ որդուն ծեծելով ու ջարդելով բանտ տարան: Ի՞նչն էր պատճառը... իմ բալան արդարություն էր պաշտպանում...»:

Վրա են հասնում սովետների առաջին ընտրությունները: «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ»-ը գիմում է կանանց. «Զգո՞ւմ ես աշխատավոր կին այս խոշոր տարբերությունը: Առաջվա կառավարությունների օրով քեզ մարդ չէին հաշվում ու ձայնի իրավունք չէին տալիս, իսկ ընտրելու, կառավարության մեջ մասնակցելու, որ բոլորովին իրավունք չունեիր, այսօր խորհրդային հասարակարգում գու օգտվում ես բոլոր իրավունքներից»: Այդ իրավունքների և նոր դարաշրջանի կնոջ պարտականությունների մասին ո՞վ ավելի լավ խոսք կասեր, եթե ոչ Նրեակը: Դեկտեմբեր ամսին, ընտրությունների նախօրյակին նորից հանդես է եկել նա և կոչ արել իր ընկերուհիներին ձայն տալ աշխատավորների շահերի պաշտպան կոմունիստական պարտիային, սովետներում ընտրել նաև գիտակից կանանց, թող նրանք ևս մասնակցեն երկիրը կառավարելու գործին:

Հաջորդ տարին, 1922 թվականին այդ նույն հարցերն են բարձրացնում Լոռու, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի, Իջևանի, Դիլիջանի և մյուս վայրերի թերթերը. «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ»-ները: Նրանք ավելի են խորանում կյանքի մեջ, ավելի գործնական աջակցություն ցույց տալիս մեր պարտիայի քաղաքականության հաղթանակի համար մղվող պայքարին: «Լոռվա աշխատավոր կնոջ թերթիկ»-ը հրապարակել է իր մշտական աշխատակից, ընթերցողներին քաջ հայտնի Լոռեցի Անահիտի «Նոր տնտեսական քաղաքականությունը»⁷² ընդարձակ հոդվածը: Հոդվածագիրը

72 «Կարմիր Լոռի», 1922, 9 փետրվարի, «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ»:

Հանրամատչելի ձևով գեղջկուհիներին պատմում է Նէպի էսթյունը, նրա հանգուցային խնդիրները և կոչ է անում աշխատավոր կանանց՝ ակտիվ մասնակցություն ունենալ պարեն-հարկի փանձման, կոտպերացիայի ստեղծման և գյուղատնտեսական բոլոր աշխատանքներին: Ինչպես Անահիտը, Նուշ Միսկարյանը, Սոփին ու Նոյեմզարը, այնպես էլ Սիրանուշն ու Պաշտաուր իրենց նամակներում, թղթակցություններում կոչ են անում կանանց ակտիվորեն մասնակցել գյուղական գործերին: «Գրագիտությունը տանում է դեպի լույս» կոչ է անում Բերթիկը դեկտեմբերի 17-ին: Դուք ընկեր կանայք, պետք է աշխատեք անպայման սովորել գրագիտություն, որպեսպի հասնեք ձեր նպատակին,—գրում է առաջնորդողը,—դուք իսկական ազատությունը և իրավունքները ձեռք կբերեք այն ժամանակ միմիայն, երբ կսովորեք գրել և կարդալ: Թող կորչի անգրագիտությունը: Կեցցե գրագիտությունը և լուսավորությունը:

«Կարմիր Ռաշպար», «Մուրճ ու մաճ», «Ռանչպար», «Բանվոր», «Կարմիր ուղի» և մյուս թերթերը, կոմերիտական թերթիկներն ու էջերը սխտեմատիկաբար լուսաբանում են աշխատավոր կանանց դարավոր ստրկությունից ազատելու պայքարի ընթացքը: Հասել է այն ժամը, որ ուսումը պարտադիր է դարձել երեխաների և մեծահասակների համար, գրում է Զանգեզուրի «Կարմիր Ռաշպար»-ը: Սիրելի քույրեր,—դիմում է «նավարից դեպի լույս» նամակի հեղինակը,—խորհրդալի իշխանությունն իր սուղ միջոցներից բաժին է հանում նաև ձեզ, զանգեզուրցիներիդ: Գորիս քաղաքում կա դպրոց՝ անգրագետ կանանց համար, ուր պետք է սովորենք: Դպրոցներ են բացվել նաև գյուղերում, որտեղ հաճախելով միայն կտապալենք խավարը, որին կփոխարինե լույսը»:

Նոր Բալազետի «Ռանչպար»-ում թղթակից Սալբին գրում է⁷³, որ նոր կարգերն այն ժամանակ կլինեն իսկապես ամուր, քանզվաժ տնտեսությունը այն ժամանակ կարելի է կարգի դրել, երկիրը հարստացնել, երբ կանայք էլ կհասկանան այս կարգերի նշանակությունը, երբ նրանք էլ կմասնակցեն երկրի

⁷³ «Ռանչպար», 1922, 8 հունվարի:

Պառավարման ու շինարարական աշխատանքներին՝ բանվորի ու գյուղացու հետ ձեռք-ձեռքի տված: Դիլիջանի «Մուրճ ու մաճ» թերթում մարտի 8-ի տոնի առթիվ ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել հին բոլշևիկ Վարդուշ Թարախչյանը⁷⁴: Մամուլում նկարագրելով կանանց միջազգային տոնի պատմությունը, նա դիմում է գալևաի կանանց, որ այս տարի մարտի 8-ը պիտի տոնվի խավարի, տգիտության, աշխատավոր կանանց միտքը կաշկանդող կրոնական նախապաշարմունքների դեմ պայքարի լուղունգով:

Անդրագիտությունը մեր առաջին թշնամին է, ասել է կենինը և դրա համար էլ առաջինը՝ պետք է սովորել, երկրորդը՝ սովորել, երրորդը՝ սովորել,— ընդգծված տողերով գրում է «Կարմիր Ռաշպար»-ը⁷⁵, մեր բանվորուհին, գեղջկուհին այն ժամանակ կարող է մասնակցել խորհրդային իշխանության շինարարական գործին, երբ դրագետ լինի:

Մամուլը կրակն ուղղում է հին կենցաղից ժառանգություն մնացած անչափահասների և բռնի ամուսնության երևույթների դեմ: Այդ պայքարում առանձնապես շատ ջանքեր է թափել Նոր Բայազետի «Ռանչպար» թերթը: Անցյալ օրը Մարտունու գյուղացիներից մեկը,— գրում է թղթակից Արշավիր Մկրտչյանը,— իր աղջկան ծախել է հարևաններից մեկին, տղի հետ պայմանավորվելով փոխարենը առնել 30 փութ հացահատիկ: Տալով այդ առուտուրի հերոսների անունները, թերթը գրում է, որ գնված կինը, ինչ հասակի էլ լինի, կարծես փոխարինում է մալի, որը պարտական է դառնում աղաչել և ծառայել, թեկուզ իր սրտին ատելի տիրոջը, իրեն գնող տան անդամներին⁷⁶:

Նշելով, որ վաղաժամ ամուսնության բողոմաթիվ դեպքեր կան նաև Ելինովկայում, Աթամխանում, Երանոսում, Վ. Ադիամանում, Վ. Ղարանլուղում, թերթը բացահայտում է այդ վնասակար երևույթի պատճառները:

Կնոջը լիովին ազատագրելու լինինյան պլանը պարտիայի շեկավարությամբ լուծվեց մեր երկրում հետապա տարիներին:

74 «Մուրճ ու մաճ», 1923, 7 մարտի:

75 «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 25 հոկտեմբերի:

76 «Ռանչպար», 1922, 26 փետրվարի:

Այսպիսով, սովետահայ տեղական մամուլը ակտիվ պայ-
քարի ելավ մեր երկրում կուլտուրական ռեուլյուցիայի լենին-
յան պլանի կենսագործմանը: Բնակչության անգրագիտության
վերացումը, դպրոցների վերականգնումն ու նոր, աշխատան-
քային դպրոցի ստեղծումը, ժողովրդական առողջապահության
առաջին քայլերը, կրոնի դեմ պայքարը և կնոջը դարավոր
լծից ազատագրելը՝ պայծառ լույս էր խավարի հրեմնի թա-
զավորութունում: Այդ սովետական կարգերի մեծագույն հաղ-
թանակներից մեկն էր:

ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐ

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանում իր ազդեցությունն աշխատավորական լայն մասսաների վրա տվելի ուժեղացնելու նպատակով տեղական թերթերն օգտագործում էին հայ մամուլի հարուստ փորձը, դիմում գեղարվեստական խոսքի օգնությանը: Հայտնի է, որ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի հաղթանակի շնորհիվ մեր երկրի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի առաջադիմության հետ հնարավորություն ստեղծվեց իրականացնելու կուլտուրական հեղափոխությունը, առաջին անգամ պատմության մեջ ձեռնարկելու աշխատավորական լայն մասսաների գեղարվեստական դաստիարակությունը: Ծնունդ առնող, ձևավորվող սովետական արվեստի ու գրականության լավագույն ներկայացուցիչները, օգտագործելով դասական գրականության հարուստ ժառանգությունը, իրենց ստեղծագործություններում սկսեցին արտացոլել մարդկության պատմության նոր դարաշրջանի սկիզբը և նպաստել հասարակական մտքի զարգացմանը:

Քսանական թվականների սկզբին մամուլում առատորեն հրապարակվում էին ոտանավորներ, որոնց մեծ մասի հեղինակները բանվորներ էին, գյուղացիներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ: Եվ դա բնական էր: Իրականություն էր դարձել դարերի երազանքը. աշխատավորը դարձել էր իր արդար վաստակի տերը: Մարդիկ ոգեշնչված գրիչ էին վերցնում, թեև գեղարվեստական տեսակետից թույլ ոտանավորներով արտահայտում իրենց նվիրական զգացմունքները:

Ոտանավորներում այլևս չկար հին լաց ու կոծք, ողբն ու հուսահատությունը: Հեղինակները փորձում էին ընկալել նոր աշխարհի նոր երևույթները: Թերթերի էջերը ողողված ոտանավորների հեղինակներից շատերը հավակնություն չունեին գրականության մեջ տեղ գրավելու, նրանց ստեղծագործությունները ունեին քաղաքական ագիտացիայի բնույթ, ձևի տեսակետից կրում էին հեղինակների իրենց կարգացած գրքերի, լսած լեզենգների, աշուղական երգերի կնիքը: Այդ ոտանավորները ենթակա չէին տաղաչափական որևէ սխոտեմի, բայց այս կամ այն կերպ արտացոլում էին ժամանակը, միջավայրը, երևույթները, արամադրությունները:

Ավերված էին մեր քաղաքներն ու գյուղերը, կիսաքաղց էին մարդիկ, բայց Նրանք հավատով էին լցված, այն հավատով, թե շուտով կզան լավ օրեր, երկիրը կվերականգնվի, անտունը տուն կունենա, սովածը՝ հաց: Չէ՞ որ սովեական իշխանությունը պաշտպանն է աշխատավորների, նա ազատություն տվեց, նա կտա և երջանիկ կյանք: Բայց երջանիկ կյանքն ինքն իրեն չէր կարող գալ: Անհրաժեշտ էր բոլոր ազնիվ մարդկանց ջանքերը, անհրաժեշտ էր բանվորների և գյուղացիների անձնազոհությունը: Հենց այդ էին արտացոլում պարբերական մամուլում հրապարակված ոտանավորները: Նրանք ցույց էին տալիս վերափոխվող մարդու հոգեբանությունը, նրա վերաբերմունքը ղեպի նոր կարգերը, ղեպի աշխատանքը: Ահա թե ինչ է գրում «Կարմիր գյուղացի» թերթում Իմուլու գյուղի կոմբջիջի քարտուղար Բ. Նդիապարյանը¹.

«Քեզ մեծ սովետիք կարմիր գյուղացի
Դառն տանջանքից ազատված արգեն,
Մութ քարայրներից տուն վերադարձի
Սրտիդ ցավերը քցիր, թող կորի ղեն:
Դիմիր աշխատանք հող և ջրի հետ,
Կարմիր շապիկդ թող քրտինք լցվի,
Ձեռք ձեռքի տվեք պրոլետարիատի հետ
Չոր շտեմարանների թող հացը լցվի:

¹ «Կարմիր գյուղացի», 1921, 19 հունիսի:

Հուսաբեր դարունն է երգում Նոր Բայազետի «Ռանչպար»
թերթը²։

«Հե՛յ, գյուղացի դարնան դալուն պատրաստ կաց,
Դաշտ ու արտեր տրվելու են քեզ ընծա,
էլ մի ախրիր, մեջքդ ուղղիր, կուրծքդ բաց,
Վարիր, ցանիր, բնությունը թող ցնծա»։

Ոտանավորները ոչ միայն զովաբանում էին աշխատավոր
գյուղացուն, մուրճի ու զնդանի մարդկանց, այլ նաև նկա-
րագրում էին աշխատանքային պրոցեսը։ Հայտնի է, որ բան-
ջիւղների հերոսական աշխատանքով վերականգնվեց Լենինա-
կանի երկաթուղային տրանսպորտը, կառուցվեցին Շիրակի
Լենինի անվան ջրանցքը, տեքստիլ գործարանը, Ղափանում
և Ալավերդում վերականգնվեց պղնձարդյունաբերությունը։
Քարձրացող արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունն
է դառնում տեղական թերթերի հիմնական թեման։ «Բան-
ջիւղ»-ում, օրինակ, կարդում ենք.

«Զարկ, դարկ ընկեր, թևիդ մատաղ
Զարկ քո սալին, զնդանին,
Կուռ երկաթը միապաղաղ
Թող հեծեծա մուկդին։

Զարկիդ թափը երգն է կյանքի
Մրոտ ճակատդ, վաստակ,
Զարկ, երկաթը թող բարակի
Շրկանա քո մուրճի տակ»³։

Իսկ «Կարմիր Ռաշպար»-ը գովերգում է հանքաշխարհի
մարդկանց.

«Տեսա՞ք, լեռների կրծքին վիթխարի
Մուսլ հանքերը՝ մոռացված, խավար
Մրրիկն տնցավ... տնցավ յոթ տարի.
Հնչում է այժմ մուրճը շինարար»։

2 «Ռանչպար», 1922, 1 հունվարի։

3 «Բանջիւղ», 1924, 15 մարտի։

Դասակարգային պայքարի, հին աշխարհի տյալադակ բարքերի դեմ կատաղի կռիւում մամուլն օգտագործում էր լրագրութեան այնպիսի հզոր զենք, ինչպիսին սատիրան ու հումորն է։ Ինչ խոսք, որ տեղական մամուլի սատիրական գործերը, բացառութեամբ մի քանիսի, չի կարելի համարել մնայուն, բայց չափածո և արձակ ֆելիետոնների միջոցով թերթերը հասարակական ծաղրի էին ենթարկում դաշնակցական ավանտյուրիստներին, կուլակներին, տերտերներին։

«Սրանից հազար, հազար, չեմ հիշեր քանի վայրկյան առաջ դաշնակ անունով թագավոր մը Արարատյան դաշտի վրա կիշխեր»։ այսպես է սկսում Ափոն⁴ «Դաշնակ արքան» ֆելիետոնը։ Նա գրում է, որ արքայի

«Պալատն ուներ չորս դուռ, երեքը դրսից, մեկը՝ ներսից։ Չորսից էլ միլիոնավոր մթերքներ և քաղցրահամ կերակուրներ կը մտնէին և գուրս չէին ելնէր։ Չորս դռներն ալ հատուկ անուններ ունէին, Առաջինն էր Ամերիկայի կաթ ու կակաոյի ընդունարան, երկրորդը՝ Անգլիայի ուժերի հուշ, երրորդը՝ Ֆրանսիայի զինարան և չորրորդը՝ Հայաստանի աշխատավորների «փեշքեշների» շարդախ։ Թագավորը բազմածին էր և ուներ շատ տղաներ ու աղջիկներ, որոնց հերթին երկու ներքինի, մեկի անունը՝ Վրացյան էր, իսկ մյուսին՝ Նժդեհ»⁵։

Ֆելիետոններ հաճախ են տպագրուել կոմերիտական թերթերում, էջերում։ Դրանցով նրանք ծաղր ու ծանակի էին ենթարկում դասակարգային թշնամուն, հնից մնացած բացասական երևույթները, խարաղանում էին հանրօգուտ աշխատանքից խուսափողներին։ «Լուսա կարմիր երիտասարդ»-ը հրապարակել է «Նվիր ցախավելի զոհերին» երգիծական ոտանավորը.

«...Բայց մի օր էլ մի մեծ բնկեր
Ցախավելը ուսին դրած,
Դյուղը եկավ, մեզ հավաքեց
Ինչեր տսես, որ նա չառաց.

⁴ Ափո—հին բոլշեիկ Վ. Հարությունյանի ծածկանունը։

⁵ «Լուսա կարմիր երիտասարդ», 1922, 5 փետրվարի։

էլ կուլակի զորքի տղա,
էլ դեզերտիր, վախկոտ սատոր
էլ կոտորովող բելարուշկա,
Դուխու, պուդրու անշափ սովոր.

էլ կարիերիստ ու շկուրնիկ,
Ձէ, չէ, դասաբ, կաշի քերթող,
Գեղի շարշի, սպեկուլյանտ
էլ կոնծաբան, թուղթ խաղացող:

Կուզեք ապրել մեր աշխարհում
եկեք մեզ հետ քրտինք թափեք.
Թե չէ ի՞նչ ա, էլ հինը չի,
Ով կաշխատի, նա էլ կուտի»:

Մի առանձին կրքոտությամբ էր մամուլը հանդես գալիս
կրոնի դեմ, մերկացնում էր եկեղեցականներին և նրանց խար-
դախությունները:

«Ջրօրհներբը Զանգեզուրում» ֆելիետոնում «Կարմիր
Ռաշպար»-ը գրում է⁶.

«Առավոտ է, հունվարի 6-ը, տերտեր, տիրացու ու
մեծ սրբազան գույն-գույն զգեստով, խաչ ու խաչվառով,
ջրափին են շարվել: Դեհ արի, մի զնար թամաշի, միթե՞
կարող ես համբերել: Էլ ինչ ասես, որ չես տեսնում:
Չարշի, գուբանչի, անկուշտ թալանչի, պառավ, հարս ու
աղջիկ չէր մնացել Գորիսում, հավաքվել էին: Եթե խորը
հաշվի առնող լինեք, կարող էր 18 ջուխտից մի քիչ ավել
բնակչություն լինել... Ընդամենը երկու մարդ իրեն ջու-
րը նետեց, երբ որ սրբազանը մի քանի կաթիլ ջուլ էր
կաթացնում հոսող մեծ գետը: Այդ երկուսն էլ արժանա-
նում են «թամաշի» եկած մարդկանց ուշադրությանը»⁷:

Ինչպես երևում է, «Կարմիր Ռաշպար»-ի հավաքածուից,
նույն Վիճակն էր նաև Բռնակոթում: Ավելին, եթե Գորիսում
մի քանի ջուխտ մարդ էր եկել «թամաշի», ապա Բռնակոթում
միայն տերտերն ու տիրացուն են դուրսը ընկած երգել: Այս

6 «Կարմիր Ռաշպար», 1923, 4 փետրվարի:

7 «Շիրակի սանչպար», 1923, 6 փետրվարի:

փաստերից թերթը անում է կոնկրետ եզրակացություններ, խորհուրդ է տալիս ընթերցողներին չհավատալ եկեղեցուն, տերաերներին:

Երգիծանքի ու հումորի սուր զենքով մամուլը պայքարում էր վաշխառուների, շարժիների, նէպմանների դեմ, բացահայտում պետական ապարատում բուն դրած բյուրոկրատիզմը. կաշառակերությունը:

Մի ֆելիետոնում «Շիրակի Ռանչպար»-ը գիպուկ նկատում է⁸.

«Պետական հիմնարկները լի են զանազան ուսնպի մարդկանցով. օրինակ. պետ կոմունիստը, ինչ բոյ ու բուսաթի մարդ ասես, որ այնտեղ չգտնես: Դժվար է մի առ մի ասել, բայց կարճ կտրած գեներալից, փաստաբանից ու հին գայլերից սկսած մինչև նրանց խուրդամուրդան՝ այնտեղ է: Մի կատարյալ «սքորնի պունկտ» է մեր կոմունիստը, որտեղ ամեն կողմից հավաքվում են, ամեն օր նոր-նոր մարդիկ...»:

Հեղինակը նշում է, որ այդ մարդիկ կոմունիստում տեղավորվում են կաշառքի միջոցով: Բյուրոկրատիզմի և կաշառակերության դեմ ուժեղ պայքար է սկսում «Բանվոր»-ը: Ահա «Դուքաններս կողպենք երթանք» ֆելիետոնում⁹ նա խարազանում է նէպմանական տարրերին, մերկացնում նրանց նենգությունները, կտրում պրովոկատորական լեզուները:

ԳՐՈՂՆԵՐԸ ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Դժվար է գտնել սովետահայ մի գրողի, որ ապրելով գաղափարում, հանդես եկած չլինի տեղական մամուլում: Այդ առանձնապես զգացվում է մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին, երբ այժմ ճանաչում գտած գրողների մեծ մասը գտնվում էր գաղառներում, ապրում և ստեղծագործում էր բանվորների, գյուղացիների շրջանում: Քավառն այլևս այն մոռացված, հետամնաց անկյունը չէր.

⁸ «Բանվոր», 1924, 15 հուլիսի:

⁹ «Բանվոր», 1924, 9 հուլիսի:

ինչպիսին էր նա մինչսովետական շրջանում: Գավառը մտել էր սովետական կյանքի հորձանուտը, ակտիվորեն արձագանքում էր երկրում տեղի ունեցող բոլոր երևույթներին: Նոր գրականության ստեղծման գործում ակտիվ դեր կատարեցին երիտասարդ ուժերը: Հենց գավառում են նրանք կատարել գրական կյանքի առաջին քայլերը, փորձել ստեղծագործական ուժերը, ստացել ուղեգիր դեպի գեղարվեստական գրականության: Իհարկե, նրանք չեն սահմանափակվել տեղական մամուլով, այլ իրենց ստեղծագործություններով հանդես են եկել «Խորհրդային Հայաստան», «Մարտակոչ», «Ավանգարդ», «Մաճկալ» և այլ թերթերում, «Նորք», «Մուրճ», «Վերելք», «Նոր ակոս» և այլ գրական, գեղարվեստական, հասարակական պարբերականներում: Բայց տեղական թերթերը որոշակի դեր են կատարել երիտասարդ գրողների՝ ստեղծագործական աճի, նրանց զարգացման գործում: Հատկապես Ալեքսանդրապոլի թերթերը արձագանքեցին գրականության մեջ հայտնի «Շիրականայան պոեզիային»: Ակներե է, որ ինչպես Շիրակի ջրանցքին, այնպես էլ ռեսպուբլիկայի մյուս վայրերում կառուցվող ջրանցքներին, Ալավերդու և Ղափանի հանքերին, Հենինականի երկաթուղու վերականգնմանը, բանվորներին, աշխատավոր գյուղացուն նվիրված այն ժամանակների ոտանավորները դեռևս սխեմատիկ էին, մեծամասամբ գեկլարատիվ: Բայց այնուամենայնիվ զրանք նոր երևույթներ էին, զգացվում էր ընդհանուր, վերացական թեմաներից կոնկրետին, առօրյային, նորին անցնելու ձգտում:

Օգտագործելով միութենական և ռեսպուբլիկական մամուլի փորձը, տեղական թերթերը այսպես կոչված տիեզերական թեմաներից անցնում են կոնկրետին, օրվա հրատապ հարցերին: Պարտիան գտնում էր, որ երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը պիտի սկսել գյուղատնտեսությունից, հող պետք է պատրաստել արդյունաբերության զարգացման համար: Ահա թե ինչու թերթերը վճռական շրջադարձ են կատարում դեպի գյուղը: Այդ շրջադարձը զգացվում է նաև գրական-գեղարվեստական նյութերում:

Նաիրի Զարյանը «Յան» բանաստեղծության մեջ գրում է.

«Եղնիրով ծանր ու բեկարած
Մենք էլի ցանում ենք, ցանում,
Հեա խլենք բկից, ինչ արած
Տանք էլի հողին մեր ծնող»¹⁰:

Գուցե հողը գուժը կորցրել է, ասում է պոետը, գուցե էլի կարկուտ է գալու, բայց մենք հավատքով լեցուն, ցանում ենք, որպեսզի այսօրվա կորած սերմերից, այսօրվա տանջանքից բարձրանան գործարաններ:

Նաիրի Զարյանը նոր կյանքի գովքը, վերափոխվող մարդու հոգեբանությունն ուրույն կերպով է տվել ակնարկներում, որ ունի «Նաիրի երկրում» ընդհանուր վերնագիրը և «Կենցաղի նորություններ» ենթավերնագիրը: Ակնարկները սկսվում են նամակի ձևով: Հեղինակը նյութը շարադրում է հետաքրքրական:

«Իսկապես որ զարմանալի քաղաք է մեր Երևանը¹¹ այստեղ տասնյակ տարիներ Արևելքը և Արևմուտքն իրար բիթ քթի ապրել են, առանց իրար ճանաչելու, առանց իրար «բարև» ասելու և, եթե կուզես, առանց իրար խանգարելու: Այստեղ խորդ ու բորդ և սալարկված փողոցներով անց ու դարձ են արել դեկլոտեալո՞ւ գիմնազիստկան ու շաղրաշով փաթաթված թրքուհին, առանց զարմանալու մեկը մյուսի վրա... Հենց այդպիսի մի շաղրաշով է փաթաթված Արևելքը: Ու շաղրավոր թրքուհին եղել է խորհրդանիշն Արևելքի: Բայց այսօր մենք խորին հրճվածքով տեսնում ենք, որ Արևելքի ծովածավալ քունը խռոված է: Մեր մեծ ուսուցչի հանճարեղ հույսերը կարմիր ծիլեր են արձակում: Թրքուհին այսօր կամաց-կամաց լայնացնում է իր շաղրաշի ճեղքը և սկսում է երկու աչքերով նայել իրականությանը»:

Նաիրի Զարյանը երկրորդ ակնարկում¹² ընդգծում է, որ ուզում է նկարագրել գյուղացիներին, թե կոմունիստական

¹⁰ «Ֆանվոր», 1924, 6 ապրիլի:

¹¹ Նույն տեղում, 1924, 2 հուլիսի:

¹² «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 1 մայիսի:

կենցաղը որքան նվաճումներ է կատարել: Հեղինակն իր մտահղացումն իրականացնում է մի ընտանիքի օրինակով: Հայրը, հին կոմունիստ, գրում է հեղինակը, հաճախ պատմում էր Մարքսի, Լենինի, Կարլ Լիբկնեխտի, Ռոզա Լյուքսեմբուրգի, Բեբելի և ուրիշ հեղափոխականների կյանքից: Նա պատմում էր դավազներ իր աքսորից, բանտային կյանքից, անձնվեր հեղափոխականների կրած տաժանելի տառապանքներից, որից փոքրիկ Լիվիլեն ու Աստղիկը, քիչ էր մնում լաց լինեին: Տեսնես ի՞նչ երանական ժպիտ էր փայլում բոլորի դեմքին, երբ հայրը նկարագրում է ապագա կոմունիզմը, հսկայական գործարանները, տրակտորները և կուլտուրայի հրաշալիքները: Այնուհետև հեղինակը պատմում է այն վիճաբանությունների մասին, որ ծավալվում են ընտանեկան մթնոլորտում: Ակնարկում ն. Զարյանը քննադատում է հնօրյա սովորություն՝ չխոսկանությունը:

Սովետահայ պոետներից Գուրգեն Մահարին ավելի լայն, բազմակողմանի գործունեություն է ծավալել «Բանվոր»-ում: Դեռ դրանից առաջ հանդես գալով «Շիրակի ռանչպար» թերթում, նա գրում է.

«Ընկե՛ր, — հայ, ուսու, գերման...

Զգո՛ւմ ես հոտը հրերի.

Աշխարհը հորանջող Լեման

Դարձել է հիմա դինամիտ

Աշխարհը հորանջող բերան՝

Աշխարհը մի երկ անորոշ,

Դարձել է մի կարմիր երակ

Պարվել է վարթնումի դրոշ»¹³:

Հեղինակն ասում է, որ մենք ելել ենք օրերի մոտից, նոր կյանքի հուր բանվորինն է այս օրը, որն աշխարհի վրա պարզում է Հոկտեմբերի կարմիր դրոշը:

Պոետը այդ տարիներում ուրիշ բանաստեղծություններ էլ ունի հրապարակված, բայց ավելի հանգամանորեն անդ-

13 «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 1 մայիսի:

րողառնանք նրա ստտիրական գործերին: Գ. Մահարու ստեղծագործության այս շրջանը տակավին անտեսվել է մեր գրականագիտության կողմից: Նրա 1923—1924 թվականների տեղական մամուլում հրապարակված ստտիրական ստեղծագործությունների վերլուծությունը նոր լույս է սփռում գրողի անցած ուղու, նրա ստեղծագործական մաքառումների վրա: Ի դեպ, գրող և քննադատ Հ. Մկրտչյանն իր «Սովետահայ գրականություն» դասագրքում¹⁴ նշում է, որ Մահարու առաջին շրջանի բանաստեղծությունների հիմնական մոտիվը դերադանցապես նրա տխուր պատանեկության հուշերն էին, որոնք ցավագնորեն և խոր թախիժով արտահայտվում էին բանաստեղծություններում:

Իրավացիորեն նշելով, որ Գ. Մահարու ստեղծագործական ուղին դժվարին էր ու խորդուբորդ, գրականագետ Ս. Աղաբաբյանը ընդգծում է¹⁵, որ նա Նէպի շրջանում տարվում է կաբակային անարխիզմով՝ ապա՝ լեֆիստական հակումներով:

Վերականգնման տարիներին տեղական մամուլում հրապարակված բանաստեղծություններում Գ. Մահարին ողջունում է պրոլետարիատի հաղթանակը և երգում նոր աշխարհը: Ինչ վերաբերվում է «Խնդիր մալ առեք», «Կովկասի տերերը» ագիտ-օպերետներին, «Մահարին մահարում է» և մյուս ստեղծագործություններին, ապա Գ. Մահարին քաղաքական սատիրայի զենքով հատու հարվածներ է հասցրել հայ ժողովրդի երդվյալ թշնամիներին:

«Խնդիր մալ առեք» օպերետի¹⁶ գործող անձերը երեքն

¹⁴ Հ. Մկրտչյան, Սովետահայ գրականություն, Հայպետհրատ, 1958, էջ 15:

¹⁵ «Սովետահայ գրականության պատմություն», առաջին գիրք, էջ 140:

¹⁶ «Բանվոր»-ի 1923 թվականի օգոստոսի 19-ի համարում ղեկավար Գուրգեն Մահարու նամակում ասվում է, որ «Խնդիր մալ առեք» ագիտ-օպերետը մի ամիս առաջ ևս հասցեագրեցի «Մարտակոչ»-ին, որի տպագրության ուշացման հետևանքով ևս այն նորից վերարտադրեցի և ավելի մշակված ձևով տվի «Բանվոր»-ին: Այսօր ստացվում է «Մարտակոչ»-ի № 141-ը, որի մեջ լույս է տեսել հիշյալ ագիտ-օպերետի այսպես ասած առաջին վարիանտը: Խնդրում ևմ բոլոր օգտագործողներից նկատի առնել երկու վարիանտերն էլ, մասնավոր «Բանվոր»-ում լույս տեսածի տեքստը, որը երկրորդ վարիանտը լինելով, ավելի մշակված է»:

են. ազգային պատվիրակ Ավետիք Ահարոնյանը, Պուանկարեի աղախին Անժելը և ազգային գործիչ Սիմոն Վրացյանը։ Առաջին տեսարանը ներկայացնում է Փարիզի գլխավոր հրապարակներից մեկը. ձախում Պուանկարեի բնակարանը և գլխավոր մուտքը, բեմի մի անկյունում Վենեդիկոսի փափուջները, նուբար փաշայի ատամներից երկուսը։ Բեմը ոչ մի բույե դատարկ չէ։ Մտնում է Ահարոնյանը, հոգնած, բայց շիկ, թևի տակ պորտֆել։ Նա կանգնում է Պուանկարեի տան դեմ և երգում է, թե Իգդիր թողի, Փարիզ փախա, զիշեր-ցերեկ «դատ» կանչեցի, ազգիս ցավով շատ տանջվեցի։ Ապա հեղինակը պարոդիայով հաղորդում է դաշնակ պարագլուխի խոսքերը.

«Դուրս եկ Անժելի,
Դուրս եկ անիրավ,
Գործիչ Ավոյի
Աչքը ջուր դառավ»։

Պատուհանից երևում է Անժելը և բացականչում.

«Ավո՛ւ, բոն ժուր, Ավո՛ւ»։ Ահարոնյանը պատասխանում է. «Ա՛, բոն ժո՛ւտ, ժուռ բոն, մաղմաղել, ամբողջ ճանապարհը մի շնչով եմ վազել, մի շնչով վազելվազ էստեղ եմ հասել, դուռը բաց, դամ հաշտում սպասեմ, իմ ազգի քաշած ցավների մասին քեզ մի քանի բան ասեմ...»։

Դաշնակցական լիդերի ամբողջ անգործությունը մի անգամ ևս հանդես է գալիս նրա մենախոսությունը մեջ.

«Ասում են ուրիշ
Գործիչ էր ինձ պիս,
Պորտֆելը ձեռքին
Արտասվում էր հեզ.
Քարտեզի վրա,
Մատիտը ձեռքին
Գծում էր ուղին
7 լիլայեթի,
Խեղճը գծելով,
Անհույս կռացավ,
Ծովից-ծով ուզեց—

Մալ-ալան դարձավ.
Ու ամբողջ տարին
Խնդիր է տալիս,
Անժեւն էլ մեկ-մեկ
Նրան տես գալիս...»:

Փոշոտ, հոգնած, ցիլինդրը շեղ և անկարգ, բայց կարծես
դեռ վճռական ներս է մտնում Վրացյանը և դիմում. «Ողջու-
նում եմ ժամանակավորապես լուծված հայրենիքի փրկության
կոմիտեի անունից իր եռանդուն ու բազմաշխատ ու բազմա-
զբաղ...»: Նրան ընդհատում է Ահարոնյանը մեկ ուրիշ պարո-
զիայով:

«Սիմոն, ուստի՞ կուգաս
Ծառա եմ ձայնիդ:
Սիմոն Հայաստանից
Խաբրիկ մը շունի՞ս»:

Արտասահմանում ծվարած դաշնակցականների ողբն է
Վրացյանի պատասխանը.

«Ես լսեցի «Միացյալ ձայն»,
Պոնար-Լուի մոր մոտեն.
Փայլեց երեք գույնի դրոշակ
Բայց ափսոս, որ երազ էր:

...Բուլշեիկը կուրծքս սեղմեց.
Թավրիզ փախա շատ նեղ էր.
«Միացյալը» օդը ցնդեց,
Բայց այս արդեն երազ չէր»:

Վերջում հեղինակը դատավճռի պես Դյումբուց իր խոսքն
է ուղղում դաշնակներին.

«Հիմա ձեր հոգին ուժատ է:
Մեր երկրում արև է ու շատ է...»:

Թե իր ժամանակին որքան կարևոր նշանակություն ստա-
ցավ «Խնդիր մալ առեք» ազիտ-օպերետը, երևում է նրանից.

որ այն տպագրվեց նաև Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի օրգան «Մարտակոչ» թերթում¹⁷։

«Խնդիր մալ առեք» ազիտ-օպերետը ըստ երևույթին շատ է ղբաղեցրել Մահարուն, նա անընդհատ մշակել է, կատարելագործել։ Հետագայում հրատարակվել է օպերետի երկրորդ մասը։ Այդ մասը կոչվում է «Տարեգարծային երազ»։ Այստեղ գործող անձինք են Մուսուլինին, Վրացյանը, Խատիսյանը, Չալխուշյանը և ուրիշներ¹⁸։ Հեղինակը կծու ծաղրի է հնթարկում գլուխները կորցրած ազգայնականներին, որոնք պատեպատ են ընկել իրենց կաշին փրկելու հույսով։

Եթե Գ. Մահարուն 1923 թվականին դրած «Խնդիր մալ առեք» ազիտ-օպերետը ուղղված է դաշնակցականների դեմ, ապա հաջորդ՝ 1924 թվականին «Բանվոր»-ում տպագրված «Կովկասի տերերը»¹⁹ ազիտ-օպերետը դիմակադերժ է անում Անդրկովկասյան բուրժուա-նացիտնալիստական երեք պարտիաներին՝ դաշնակցականներին, մենշևիկներին, մուսաֆաթականներին։ Բեմը ներկայացնում է լեռնանցք՝ թփերով ու բարձունքներով։ Մտնում է մի աղջիկ, որն իրենից ներկայացնում է Կովկասը։ Նա հագած է հայկական շուտ, վրացական շրջազգեստ, ուսերին թրքական չադրա։ Երաժշտության ռիթմի տակ աղջիկը ելնում, նստում է իր բարձության վրա։ Լույսը փոխվում է։ Մնացյալը՝ երազում։ Ահա հանդես են գալիս Մուսավաթը, Ժորդանիան, Խատիսյանը և երգում իրենց վիշտը։ Առաջինը կորցրել է ջրի նման առատ հավթը, երկրորդը՝ գեղեցկաշեն Թիֆլիսը, Մցխեթի դաշան, երրորդը՝ բոստանը։ Իրենց անցած երանելի օրերը վերհիշելուց հետո Խատիսյանը բարձրանում է մի քարի վրա և արտասանում. լինել թե չլինել, ահա մի խնդիր, ո՞ր մեկն է ազնիվ մեր փորի համար, հանդուրժել պաշտոնականության սուր սլաքներին, թե՛ կանչել Կոլչակ ու Վրանգելին, զորքեր հա-

17 «Բանվոր», 1923, 17 դեկտեմբերի։

18 Խմբագրությունը տվել է մի ծանոթագրություն, թե Գ. Մահարուն իր «Խնդիր մալ առեք» օպերետան վերամշակելով դարձրեց 3 գործողություն, որ խաղացվեց Ալեքսանդրապոլում։

19 «Բանվոր», 1924, 7 մայիսի։

վաքիլ Հայաստան գնալ, և մեկ հարվածով վերջ տալ բոլորին: Նույն ցավով են տառապում նաև ժորդանիան և Մուսավաթը. երեքն էլ ողբում են, թե բոլշևիկը եկավ, քշեց մեղ մեր երկրից, գցեց Եվրոպա: Այդ ժամանակ երևում է Կովկասը և ազգայնական երեք պարագլուխներն ընկնում են գետին: Վերջին տեսարանում Կովկասը պարզում է կարմիր դրոշակը: Վառվում են լույսերը: Դաշնակ, մենշևիկ և մուսավաթ ջոջերն անհետացել են: Կովկասի դրոշի մոտ են հայ, ադրբեջանացի, վրացի՝ երեք բանվորներ, նվագում է «Ինտերնացիոնալը»: Բայց միայն ազգայնականների դեմ չի ուղղված Մահարու երգիծանքը: Նա անդրադառնում է նաև հակակրոնական թեմային, ցույց տալիս սնոտիապաշտության, աստծու առասպելի սնանկությունը: Հենց դրան է նվիրված հեղինակի «Պատարագ» կամ «Խորհուրդ խորին» բուֆոնատը²⁰: Այս անգամ նրա ֆելիետոնի գործող անձերն են՝ Ասաված, Քրիստոս, Մարիամ, Հովսեփ, Գաբրիել և Միքայել: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ այդ «սրբեր» կոչվածները հնարովի բաներ են: Մարդկային լեզու դնելով նրանց բերանը, հեղինակը ցույց է տալիս ամբողջ կեղծիքը և բացականչում է. «Սուտ է, սուտ է, սարսափելի սուտ, սուտ սրբեր են, սուտ Ասաված, տերտերներից պատրաստված»²¹:

Վերականգնման տարիների քաղաքական կարևոր իրադարձություններին է նվիրված «Մահարին Մահարում է» ֆելիետոն-սատիրաները²²: Դրանք յոթն են: Առաջինը կոչվում է «Ճանաչեցին»: Հեղինակը հեզանքով է խոսում իմպերիալիստական այն երկրների մասին, որոնք վերջապես ճանաչեցին ԽՍՀՄ-ը: «Նոր նոր են ճանաչում նրան, որ 6—7 տարի

²⁰ «Բանվոր», 1924, 20 ապրիլի:

²¹ Մամուլում որոշ հաղորդումներ կան վերահիշյալ երկու ազիտ-օպերետաների բեմադրության մասին: Բայց ավելի հետաքրքրական է ակնուտեսների վկայությունը: Նրանք պատմում են, որ Ալեքսանդրապոլում, Ղաթաբքլիսայում, Զալաթոլում, Գորիսում, Իջևանում, Նոր Բաղաղետում և այլուր, տոնական օրերին երիտասարդությունը հաճախ էր ցուցադրում այդ ազիտ-օպերետները: Յուրաքանչյուր վայրում օպերետները փոփոխվում, խմբավորվում, հարմարեցվում էին հնօրյա երգերի եզանակներին:

²² «Բանվոր», 1924, 5 մարտի:

շարունակ կանգնած է վիթխարի հասակով մեկ»։ Երկրորդ սատիրան կոչվում է «Մերոնք»²³։ Հեղինակը նկարագրում է, թե ով ինչպես է ընդունում սովետական երկիրը ճանաչելու լուրը։ Դաշնակ շեֆը մեղադրում է «անիրավ Անգլիային, ֆլան-ֆստան Դրանսիային, դարդ ու բալա Իտալիային», Լուգանի և Ճենովայի համագումարներին, որ այնքան ձգձգեցին, բայց այնուամենայնիվ ճանաչեցին Սովետական Միությունը։ Ռումբի պես պայթեց ճանաչման լուրը «մերոնց», այսինքն մեր Անդրկովկասի ազգայնականների՝ դաշնակցականների, մենշեիկների, մուսավաթականների գլխին։ Չէ՞ որ դրանով նրանց «բանը բուրդ ա»։ Դրանով նրանք կորցնում էին իրենց վերջին հույսը։

Երրորդ սատիրան կոչվում է «Մուսա»²⁴։ Մուսան հենց կյանքն է, որ կա, ասում է բանաստեղծը և դիմում իր գրչի ընկերներին.

«Կարո՞ղ եք երգել,
Հենց՝ մի փոքր ասեղի մասին,
Կամ ինչպես բանվորը մեր
Քանդում է կանալը ջրանցքի...»։

Մահարին իր գրչի ընկերներին կոչում է դեպի կյանք, դեպի ստեղծագործ աշխատանք։ Նոր օրերում դրողի պարտքի մասին բանաստեղծը ավելի կոնկրետ է պրում հաջորդ անգամ, որ ունի «Ոչ սատիրա» վերնագիրը։

«Մահարին Մահարում է № 4, Գյումրի Ալեքսյու Լենինական» սատիրայում²⁵ պոետը հիշում է հին Գյումրին։ Նկարագրելով դավառական հին քաղաքն իր յոթ վերքերով, բանաստեղծը միաժամանակ լավատեսությունը է լցված դեպի նորը.

«Կդառնա հուշ ու մշուշ
Բոլոր «Վերք»-երը հնամյա,
Գյումրին երգ մի անուժ
Ալեք-պոլը դառամ մի երազ,—

²³ «Բանվոր», 1924, 12 մարտի։

²⁴ Նույն տեղում, 1924, 18 մարտի։

²⁵ Նույն տեղում, 1924, 2 ապրիլի։

Կմնաս անպարտ դու
Որպես զրոշ մի հաղթական,—
Որպես մկանի բարդում
Կմնաս ստեղծող ու կանգուն.
Լենինական»:

Մահարին պահանջում է, որ պոետը քիչ տրտնջա, թե
դժվար է Լենինականը երգել, պոետները թող կանալ փորեն
ու հանեն հանգերի մի թումբ, պոետն ու բանվորը երգեն ըն-
կեր, երկաթ, քար, Լենինական:

Հինգերորդ սատիրան կոչվում է «Պետհամերատարի-
դարձ»²⁶: Պոետը ոգևորված ասում է.

«Մի տարի,—
25, 26, 27, 28 թվին,
Զի հասնի ոչ մի թռիչք
Մեր երկրի երկաթե թևին»:

Վեցերորդ սատիրան²⁷ նվիրված է գրամական ռեֆորմին:
Վերջին, յոթերորդ սատիրան կոչվում է «Էպոս՝ եպիսկոպո-
սական»²⁸: Այդ արդեն հայտնի պատմություն է, որին մենք
անդրադարձանք, երբ խոսք հղավ Աշոտ սրբազանի «օյինբա-
ղությունների»-ն:

Տեղական թերթերում տպագրած բանաստեղծություննե-
րում ազատագրված դյուլաջուն դեպի աշխատանքի էր կոչում
Ալազանը: Ահա Իջևանի «Երիտասարդ մաճկալ» թերթում²⁹
գետեղված ոտանավորը:

«Արի, ախպեր, ձեռք-ձեռքի տանք.
Մուրճ՝ մանդաղին օգնական,
Ազիզ ախպեր, խելք-խելքի տանք,
Կարմիր սուրն էլ մեզ պաշտպան»:

26 «Բանվոր», 1924, 3 ապրիլի:

27 Նույն տեղում, 1924, 16 ապրիլի:

28 Նույն տեղում, 1924, 18 ապրիլի:

29 «Երիտասարդ մաճկալ», 1922, 31 հունվարի:

Ալազանը գովերգում է նոր, կյանքը, բանվորին, դյուղացուն, նա երգում է իրեն այնքան հարազատ տպարանը.

«Անունդ տառ է ընկեր
Իսկ ինձ կասեն գրաշար,
Մենք իրար հետ զոր, գիշեր
Աշխատում ենք անդադար»:

Իջևանի թերթից հետո Ալազանը 1924 թվականին հանդես է գալիս «Բանվոր»-ում: Սկզբնական շրջանում հեղինակը վերամբարձ գրում է միտինգների, ճառերի մասին: Նրա մի ոտանավորը այդպես էլ կոչվում է՝ «Միտինգ»³⁰, որ պատկանում է «Հրաբխապոեզիա» շարքին:

«Աշխարհը—
հուզված, ալեկոծ միտինգ,
երկաթե է ուժերն իր,
լարել է ականջները—
ռադիոն,—
լսում է:
Կոմիտեներն է հռետորը:
Խոսում է նա,
Հոսում է վառողի խոսքերը
պայթող»:

«Կառուցվող վաղը»³¹ ոտանավորում Ալազանը հաստատ համոզմունք է հայտնում, որ Շիրակի կրծքին կշարենք զավոդներ, կսրենք ատամներն մետաղ՝ երկաթը ծամելու համար:

Ալազանի ստեղծագործությունները գրավում էր հատկապես երիտասարդությունը, որը կարդում և քննարկում էր: Հետաքրքրական է «Բանվոր»-ի ինֆորմացիան³² Կարլ Լիբկնեխտի անվան երիտասարդական ակումբի գրական սեկցիայի մի

30 «Բանվոր», 1924, 11 ապրիլի:

31 Նույն տեղում, 1924, 12 ապրիլի:

32 Նույն տեղում, 1924, 10 մայիսի:

քննարկման մասին, որ նվիրված է Ալապանի «Հրաբխապո-
հղիա» բանաստեղծությունների շարքին:

Հետադաշում Ալապանը գրում է «Զավոդի երգեր» բա-
նաստեղծությունների շարքը:

«1920» բանաստեղծությունում՝ երկաթե դիսկ, պողպատե
հսկա, թնդանոթ հայացքներ, օրերի գնացք, հրատառ դրոշ,
կրակե կամք խոսքերով բնութագրելով Գյումրին, հեղինակը
եղրակացնում է.

«Շինության հարսանիք եղավ,
Քաղաքներն աշխատանք հաղան,
Շիրակը երգով թնդաց,
Ու Գյումրին դարձավ
լենինական...»:

Ալապանը հանդես է գալիս պատերազմի դեմ: «Долой
войны!» ոտանավորում³³ հեղինակը սարսափով նկարագրում
է, թե ինչպես արյունը պարում էր դիվակա՛ն մի պարով, հա-
վարների հառաչը ձուլվում էր այդ պարին և քանի հայրեր
բնկան, քանի մայրեր, մանուկների քանի խմբեր, մահը, գե-
րանդին իր ուսած, դեռ թրևում էր աշխարհից-աշխարհ, քա-
ղաքից-քաղաք ու դյուզլից-դյուզ...

Գուցե այդպես երկար շարունակվեր, գուցե վերջ չլիներ
արյան ծովին: Բայց եկավ ազատաբեր Հոկտեմբերը, եկավ
լենինը, որին հեղինակը նվիրում է այս տողերը.

Մենակ Իլյիչն առաց—
«Մեզ ինչ շահ պատերազմից»
Մենակ Իլյիչն առաց—
«Պատերազմ պատերազմին»:

Դժվար չի պատկերացնել, թե ինչպես կհնչեին այս խոս-
քերը սովետական իշխանության առաջին տարիներին: Երկա-
րատե պատերազմից, տնտեսական փլզումից հետո աշխա-
տավոր մարդկությունը արդեն ձևոք էր բերել խաղաղու-
թյունը:

³³ «Թանվոր», 1924, 27 հուլիսի:

Պատանի Մկրտիչ Արմենը դարձել էր «Բանվոր» թերթի սյուններից մեկը: Հետաքրքրական ուղի է անցել նա. փոքրիկ թղթակցություններից՝ բանաստեղծութուն, ինքնագործունեության երեկոյի մասին խորհրդային թատերական և երաժրշտական տեսություն: 1923 թվականին «Բանվոր»-ում տպագրվեց «Գութանդ փայտ» ոտանավորը, որտեղ պատանի Արմենը հայ գյուղացուն ուղղում է այս խոսքերը.

«Գութանդ տրակտոր է դառել,
Թոնիրդ ֆարրիկա կղառնա:
Աթարդ՝ բարածուխ սաթե:
Հեռու չէ.
Նյարդերդ էլեկտրիկ կղզան
Աչքերդ՝ լույսը պայծառ,
Գանգումդ ռադիո կրանի,
Սրտումդ բուրա»³⁴:

Պոետը հին ու նոր գյուղը հակադրում է փայտե գութանի՝ արօրի, և տրակտորի՝ երկաթի գութանի միջոցով: Նա գրում է, որ փայտե գութանն ընկած է դետնին, անձրևը վաղուց է լիզել հողը կպած նրա խոփին, ու ննջում է գութանը, հիշում է հինը, հեռուն, եղները, իր երթը դանդաղ: Իսկ այնտեղ՝ տրակտոր ու շոգի, երկաթե գութանն է խոր ակոսում:

Մ. Արմենի այդ շրջանի գործերում գերակշռողը քաղաքն է: Ահա նրա «Լապտերավառը»³⁵:

«Հե՛յ,
Աշխարհը մի փողոց.
Մի փողոց օձաձիգ
Օձաձիգ ու մութ:
Երկրները մի-մի տուն
Մի-մի տուն անլապտեր,
Անլապտեր ու մութ»:

Հեղինակն ասում է, որ լապտերավառ ջահել բանվորը երեկ վառեց լապտերները մեր երկրի, Գերմանիայում նա

34 «Բանվոր», 1923, 14 սեպտեմբերի:

35 Նույն տեղում, 1923, 2 նոյեմբերի:

լապտերն է վառում այսօր: Բայց երկրում կան մութ ուժեր,
որ խոչընդոտ են հանդիսանում, նրանք կռվում են լույսի, ա-
զատության դեմ: Դրա համար էլ հեղինակը եզրափակում է
իր ոտանավորը այսպես.

«Խավարը երկնում է,
խավարը շարժվում է, մարտնչում.
Իսկ դու,
կապտերավառ,
Վառիր քաղաքի լույսերը»:

«Քաղաքները»³⁶. այսպես է վերնագրել Մ. Արմենը մի
ուրիշ ոտանավոր:

«Օ՜, քաղաքները քարակիրտ, երկաթաշեն,
Ահա նրանք, բարձած հսկա տնակների պես,
Փռնելունը թրեում են օրերի հուր ճամբին
Գազաթները բարձր, կատաղի ու ցասկոտ
Ո՛ւր են նայում նրանք այս օրերից այն կողմ»:

Հին քաղաքը հեղինակը պատկերացնում է որպես որո-
տացող նաբատ, որ ծառս է եղել դեն պցիլու բերր: Նոր քա-
ղաքում վառվել է նոր կրակը մեր երկրի, լույսը սփռել հե-
ռու, քաղաքների վրա:

«Խփիր» ոտանավորում Արմենը կոչ է անում բանվորին,
որ նա խփի մուրճը, խփի, որպեսզի երկիրը չմնա անքարա-
ծուխ, աներկաթ, որ պողպատվի ապագան: Պատանի պոետն
ասում է, «որ մենք հետ ենք մնացել, մեր ֆաբրիկան դեռ
չկա, դեռ չի լսվում մեր զավոգի զիլ գուղսկը»: Այս տողե-
րով Արմենն արձագանքում է կենդանական աշխատավորության
համար կենսական նշանակություն ունեցող տեքստիլ գոր-
ծարանի կառուցմանը: Մեկը մյուսի հետևից բարձրանում
էին արդյունաբերական դիզանոտի կորպուսները, տեղադր-
վում էին Սովետական Ռուսաստանից ստացվող մեքենաները,
գործարկվում էին փորձնական գործարանները, ցեխերը:

36 «Բանվոր», 1923, 21 դեկտեմբերի:

«Ընկե՛ր, երկաթն այս սալի վրա, որ ծեծում ենք մուրճով,
Մի մասնիկն ենք մենք կոփում պողպատե մեծ ամբողջի,
Վաղվա համար նոր անիվ, մեքենաներ պատրաստում,
Որ գալիքի հզոր թափով հարթենք ուղին նոր կյանքի»:

Այդ շրջանի մյուս բանաստեղծների նման Մկրտիչ Արմենը տարվում է ումբերի պայթույթով, համաշխարհային ռևոլյուցիայի երթով: 1924 թվականի տոնական համարում, նոյեմբերի 7-ին «Բանվոր»-ը տպագրել է Արմենի «Հոկտեմբեր» ոտանավորը, որի վերնագրի տակ, փակագծերում նշված է՝ դինամիտների, ումբերի և բարիկադների ետեից, պայթող հրանոթների եղանակով:

«Հոկտեմբե՛ր.

Բոմբեր.

Տեմպե՛ր կան ավելի ուժղին.

Սարեր կան ու ումբեր կան ճանապարհին.

Թո՛ղ...»:

Մկրտիչ Արմենը հետագայում դարձավ սովետահայ արձակագիրների փայլուն դեմքերից մեկը: Բայց նրա կյանքի ու ստեղծագործության վրա անջնջելի հետքեր թողեցին քառնական թվականները, նրա գեղարվեստական ճաշակի և աշխարհայացքի ձևավորման գործում մեծ է տեղական մամուլի դերը:

Նոր կյանքի, աշխատանքի գովքն է անում արդեն ճանաչված բանաստեղծ Ազատ Վշտունին «Ալիք» բանաստեղծությունում, որ տպագրվել է Զանգեզուրի «Կարմիր Ռաշպար» թերթում:

«Ուռչում է, թռչում է Ալիքը՝

Խուլներն ու մուլներն է ներկում,

Երկնում ու ծնում է գալիքը.

Կյանքին նոր իմաստ է երգում»³⁷:

37 «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 1 հոկտեմբերի:

«Լիրիկա» շարքից բանաստեղծությունում վշտունին
գրում է.

«Ուր որ տեսնես ինձ բարե տուր.

«Ուր որ տեսնեմ քեզ՝ բարե տամ.

Քո երթի ճամբին արե տամ.

Իմ երթի ճամբին արե տու...»³⁸:

«Հոկտեմբեր»-ում վշտունին մեծ հռանգով երգում է
ռևոլյուցիան, պրոլետարին: Նրանք ազատություն բերեցին
աշխատավոր ժողովուրդներին.

«Քեզ վառողը ո՞վ էր, ո՞վ էր, այն ո՞վ էր.

Քեզ վառողը հաղարականչ ձայնով էր

Քեզ վառողը մրոտ ձեռքով

Ու խրոխտ երգով էր,

Հոկտեմբեր»³⁹:

1924 թվականին «Բանվոր»-ում հրապարակվել է Սարմե-
նի «Հեղափոխական ալիքները» բանաստեղծությունը, ուր նա
գրում է.

«Եվ մենք ահավոր օվկիանի կրծքի հորձանքի նման
կլեկ ենք ափից».

Ամուր զարկել ենք մեծ պալատների արյունոտ սրտին.

Ու կապել ենք մենք մեր կյանքերը—ծեզ

Արեգակների կրակոտ երթին,

Որ գալիք մարդիկ աշխարհի ծագման առաջին օրվա

Եվ վերջին օրվա անսահման ճամփեն

Մեզանով չափեն:

Բայց մենք թեքվել ենք էս ճանապարհով դեպի հե-
ռակա ափերն արեկա,

Ու մուրճի տակին սալը կը ղնգա,

Ուր որ հռացող

Նոր աշխատանք կա»⁴⁰:

38 «Բանվոր», 1923, 26 սեպտեմբերի:

39 Նույն տեղում, 1923, 4 նոյեմբերի:

40 «Բանվոր», 1924, 25 մայիսի:

«Յ-րդ կայանում», «Խ. Ս. Հ. Մ.», «Մայիսյան երգ դեպոյին», «Զեր արնով», «Հոկտեմբերյան» — այս վերնագրերն են կրում Խորեն Ռադիոյի բանաստեղծությունները, որոնք տպագրվել են «Բանվոր» թերթում: Վերնագրերը մեկնաբանելու կարիք չկա, միայն պարզության համար նշենք, որ վեցերորդ կայանը հեղինակը նկատի ունի Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիայի վեցերորդ տարեդարձը, իսկ «Զեր արնով»-ը նվիրված է սովետական կարգերի համար ընկածներին:

«Սիրտը մեր թնդում է
Ծառացումիդ հետ,
Ու օրերի թռիչքով
Դեռ սուրում ենք
Ու պիտի սուրանք
Դեպ կայանը 7-րդ»:

Գրում է Խորեն Ռադիոն Հոկտեմբերի վեցերորդ տարեդարձի առթիվ և ասում, որ կոմունիստական պարտիան որպես մեքենավար վառել է հոսքը և շողեքարշը վարում է դեպի կոմունա:

Ժողովրդատ-հրապարակախոս Գառնիկ Ղազարյանը մինչև իր կյանքի վերջը իրեն համարում էր բանաստեղծ և իրենք վայր չգրեց գրիչը: Բաքվի բանվորները, Ղափանի, Գորիսի, Սիսիանի, Մեղրու դյուղացիները ճանաչում էին Ղազարյանին, զնահատում նրա ջանքերը:

«Կարմիր Ռաշպար»-ը հրապարակել է Գառնիկ ստորագրությամբ նրա «Թագ ու գահեր» ոտանավորը, որտեղ ասված է.

«Տատանվում են ու երերում
Գարշ թագերն արցունքոտ,
Վերանում են անհետ կորչում
Սահմաններն արյունոտ»⁴¹:

Ոչ թե լաց ու կական, ողբ, այլ պայքար, հավաստ դեպի ժողովրդի արդար գործը, — ահա նրա ստեղծագործության

41 «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 10 մարտի:

առանցքը: «Կարմիր երգեր» շարքից «Զինագաղար» ոտանավորում Ղազարյանը գրում է.

«Երկարացան ճամփաները մեր ուխտի,
Խաղաղվեցին խենթ ջրերը ծառացած,
Ողողվել են փարոսները ծովափին,
Ջուրն ենք նետել խարիսխները տառապած...

Կապույտներում մեծ ջրերի ու հեռվի
Մենք կերտում ենք պատգամները նոր կալի
Ամբոխները հավերժորեն կատաղի՝
Սպասում են շեփորներին մեր երթի»:

Ահա և պատկոմներին նվիրած «Կարմիր ապագան»⁴²:

«Նրանց ձայնի մեջ հուր կա, կրակներ, կրակներ
հրդհների...

Նրանց վազքի մեջ նոր թափ, նոր ուժ կա մհերների...

Նրանց ժպտի մեջ դարուններ կան վառ օրերի,

Հայացքների մեջ՝ փոթորիկներ պռոթկումների:

Նրանց կրունկների տակ հինն է խորտակվում ու

կորչում...

Նրանց մեջ նոր աշխարհն է կառուցվում

Վայելքներով, ծաղկունքներով դուլթական...

Ամեն բան, ամեն ինչ կա նրանց սրտում,

Նրանց հոգում հրավառ, նրանց աչքում շանթավառ⁴³:

Ակներե է այն խանդավառությունը, որ ունի Ղազարյանը գեպի նոր աշխարհը, մեր երկրի ապագան: Նրա ոտանավորներում կա ջերմ հայրենասիրություն, ունույնցիոն պաթոս:

Վերևում խոսվեց, թե ինչպես մամուլն օգտագործում էր պալքարի մի այնպիսի սուր զենք, ինչպես երգիծանքն է: Այդ տարիներին սովետահայ գրականության հետ ձևավորվում և իր արմատներն էր պցում նաև սատիրան, հումորը: Երկու ժուռնալիստ—երգիծաբաններ՝ Էդուարդ Խոճիկը և Աշոտ Փա-

42 «Կարմիր Ռաշպար», 1923, 29 հուլիսի:

43 Նույն տեղում, № 17, 1923, 29 հուլիսի:

լանջանը (Աշփալ) հաճախակի են հանդես եկել տեղական մամուլում, առաջինը՝ Երևանից, երկրորդը՝ Լենինականից։ Է. Խոճիկը բազմաթիվ ֆելիետոններ է գրել։ Դրանք գլխավորապես ուղղված են եկեղեցու սպասավորների դեմ։ Այսպես. «Շիրակի Ռանչպար»-ում հրապարակված «Մեր սուրբ հայեր» ֆելիետոնում նա գրում է, թե ինչպես

«Խեղճ Թումասը շնչակտուր,
էս կտուրից, հա էն կտուր,
Ընկավ բակը տեր Բարսեղի,
Քրտինքն ասես հեղեղ լինի...»⁴⁴։

Զբաղորդողացի Թումասի հայրը վախճանվել էր և նա խախտնձագին խնդրում է տերտերին, որ գա թաղմանը։ Տերտիրը պահանջում է «վեց աբասի», բայց չստանալով այդ անիծում է նրան՝ «Հորդ հոգին էնտեղ դժոխքի բոցերում խաչվի»։ «Անաստվածներ բոլոր երկրների, միացեք» բնաբան է գրել «Շիրակի Ռանչպար»-ը⁴⁵ Է. Խոճիկի «Կոմսոմոլ. Ավետիսը» ֆելիետոնի վրա⁴⁶։

«Կարմիր Ռաչպար»-ը հրապարակել է Է. Խոճիկի «Մեր սուրբ հայրեր-քրիստոսը» ֆելիետոնը⁴⁷։ Նա սկսվում է «Գողգոթից դողացավ, աստված տեսավ՝ զարմացավ» խոսքերով։ Բանը նրանումն է, որ տերտերը ոսկի ուներ։ Մի մութ գիշեր նա ոսկով լի սնդուկն առավ, գաղտագողի տարավ դրեց եկեղեցի։ Եվ որպեսզի սնդուկը չհափշտակեն, վրան դրեց «Դադաղ Հիսուս Քրիստոսի» ասեղնադորձ մի գորգ էլ վրան փռեց։ Այժմ ամենը նկատելով, ժամկոչը հափշտակեց ոսկին և սքնդուկի վրայի հին մակագրությունը ջնջելով, գրեց. «Քրիստոս հարյավ է մեռելուց»։ «Բանվոր»-ը հրապարակել է Է. Խոճիկի «Պառավր» առակը⁴⁸, որը ծաղրում է կրոնական նախապա-

44 «Շիրակի Ռանչպար», № 52, 1922, 17 սկստեմբերի։

45 Նույն թիվը. № 8 (102), 1923, 19 հունվարի։

46 Այս նույն ֆելիետոնը հրապարակվել է «Կարմիր Ռաչպար»-ի 1923 թվականի, փետրվարի 24-ին (№ 5)։

47 «Կարմիր Ռաչպար», 1923, 1 հունվարի։

48 «Բանվոր», 1923, 22 նոյեմբերի։

շարմունքները: «Անկեղծ խոստովանություն» առակում խո-
ճիկը պատմում է⁴⁹, որ ամենքն էլ գիտեն, որ տերտերները
կոնծել սիրում են: Եվ ահա օգտակելով եկեղեցու ծառայի այդ
թուլությունից, երբ նա հարբած էր, մարդիկ հարցնում են.
«Ա՛, տեր, ճիշտ ասա—արդյոք աստված կա՞ ու հավատո՞ւմ
ես»: Եվ տերտերը խոստովանվում է, որ աստված գոյություն
չունի, գինին և՛ աստված է, և՛ քրիստոս»:

Աշփալը «Շիրակի Ռանչպար»-ում և «Բանվոր»-ում հան-
դես է եկել որպես թղթակից, ակնարկագիր, ռեցենզիս, ֆե-
լիստոնիստ: Դեռևս 1922 թվականին «Հսկան» ոտանավո-
րում⁵⁰ նա մեծարում է կարմիր թիկունքով հսկային, որը

«Ծնվեց մեծացավ
Վեր կացավ տեղից
Կապեց մի մեծ սուր,
Սաղավարտե հուր
Դրեց իր գլխին
Բազուկները կուռ
Սեղմեց իր կրծքին
Ու ճամփա րնկավ»:

Այդ հսկան ռուս մարդն էր, որ եկավ օգնության հային,
վրացուն, լեզգուն, թաթարին: Ժողովուրդների բարեկամու-
թյան մասին ջերմ շնչով է Աշփալը գրել նաև «Տպավորու-
թյուններ» ակնարկը ադրբեջանական Ղարա-Չանթան գյուղի
մասին⁵¹:

Դաշնակցության և միջազգային իմպերիալիզմի դեմ սուր
ասույթներ կան Աշփալի «Հանրամատչելի բառարան» ֆելիե-
տոնում, որ հաջորդաբար հրապարակել է «Շիրակի Ռանչ-
պար»-ը: Ահա այդ «բառարան»-ից մի քանի քաղվածքներ.

«Անգլիա—Չուկ է, որ ապրում է թե ջրում և թե ցա-
մաքում: Ստամբուլ լիքն է զանազան ազգերով, որոնց
կուլ է տվել»:

49 «Բանվոր», 1923, 21 դեկտեմբերի:

50 «Շիրակի Ռանչպար», 1922, 1 հոկտեմբերի:

51 «Բանվոր», 1923, 2 նոյեմբերի:

Անտանտա—հայտնի ավագակախումբ: Աչքի է ընկնում որպես անպաշտպան ազգերին թալանող: Միջոցներ է ձեռք տանված լիկվիդացիայի ենթարկելու այդ խումբը:

Դարդանել—այրի: Ամուսնու մահից հետո բոլոր օտարականները հանդստանում են նրա գրկում:

Ընկույզ—Անտանտի սիրած միրգը: Ուտելուց առաջ ջարդում է Տաճկաստանի գլխին:

Ժորդանիա—Պուանկարեի տնային շնիկը: Պոչը խուզած է, վիզը վարդարված դեղին ժապավենով: Մտղալու շուն է, ես ու իմ հոգին:

Լարախաղ—ըստ ժողովրդի՝ քյանդրբազ, պարսկական բալետ: Ասում են, որ Վրացյանը Խավրիզում գաստորոններ է տալիս հօգուտ որբացած խմբապետների»⁵²:

* * *

Սովետական իշխանության առաջին տարիների տեղական մամուլում արդեն երևում էին նաև թարգմանական գործեր: Առանձնապես ուշադրականությունից թերթերն ընտրում էին այնպիսիները, որոնք համապատասխանում էին ժամանակի ոգուն: Ահա Իջևանի «Մուրճ ու մաճ»-ի 1922 թվականի փետրվարի համարներից մեկը: Այնտեղ շատ նյութեր կան գավառի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման դժվարությունների, սոցիալական տարբեր վայրերում մոլեգնող սովի և համաճարակ հիվանդությունների մասին: Այդ համարում⁵³ գյուղական մի ուսուցչի թարգմանությամբ լույս է տեսել Սերգեյ Ակսենովի «Երբ մահանում էր երեխան» բանաստեղծությունը:

«Երկու օր էր մահանում էր երեխան,
Ու երկու օր սնվում միայն ճիչերով
Երրորդ օրը լուսաբացին նա մեռավ
Թոշնեց որպես փխրուն ծաղիկը դարնան».

52 «Շիրակի թանգար», 1922, 8 հոկտեմբերի, 18 հոկտեմբերի:

53 «Մուրճ ու մաճ», 1922, 27 փետրվարի, թարգմ. Ն. Քալաշյանի:

Չէր հեծեծում հեզ մայրը մահիճի առաջ,
Նայում էր լոկ հայացքով բութ, մթապնած.
Նա պատրաստ էր ինքը նույնպես մեռնելու
Զավակի հետ առանց արցունք, անհառաչ.

Իսկ այդ ժամին հեռու, մի այլ աշխարհում
Ճոխության մեջ հրճվում էին լրբորեն
Կուշտ ու ճարպոտ բուրժուները բրտնաթոր
Մինչ արշալույս պարում էին ու պարում...

1923 թվականի աշնանը «Բանվոր»-ը հրապարակել է
ուսու մեծ բանաստեղծ Սերգեյ Նսենինի «Դեպի Ամերիկա»
ճամփորդական նոթերը⁵⁴

«Բանվոր»-ը⁵⁵ ազատ թարգմանությամբ հրապարակել է
Չեխովի «Ծովի վրա» (Նավաստու պատմածը) պատմվածքը:

* * *

Տեղական թերթերն իրենց ընթերցողներին իրազեկ էին
պահում գրական անց ու դարձին: Ահա «Շիրակի Ռանչ-
պար»-ի⁵⁶ ինֆորմացիան հաղորդում է, որ Կարլ Լիբկնեխտի
տնվան երիտասարդական ակումբում կայացավ գրական դաս
և ֆանտի խաղ: Դատվում էր Հով. Թումանյանի «Անուշ»
պոեմի հերոսներից մեկը՝ Մոսին: Պաշտպանի և մեղադրողի
ձառերից հետո, դատարանը նրան արդարացրեց, ի նկատի
ունենալով նրա ծագումը և ապրած շրջապատը: Քաղաքական
ֆանտի խաղը անցավ շատ հետաքրքիր և ակումբի բոլոր
տնդամենների կենդանի մասնակցությամբ: Հաջորդ ամսին
թերթը գրում է, որ վերոհիշյալ ակումբում Հ. Գյուլիբեվիչյանը
խոսեց «Հասարակական կյանքը և զեղարվեստը» թեմայով:
Սեկյիայի հերթական նիստում քննության առնվեցին Չարենցի
«Սոմա» և «Ամբոխները խելագարված» պոեմները: Լուսբաժ-

54 «Բանվոր», 1923, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

55 Նույն տեղում, 1924, 23 ապրիլի:

56 «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 27 փետրվարի:

նի դաճիճում Ա. Կարինյանը դասախոսեց «Հեղափոխություն
և գրականություն» թեմայով:

Գրական անց ու դարձը պնալով աշխուժանում է Ալեք-
սանդրասյուլում: Այդ գրավում է Հայաստանի պրոլետարական
գրողների միության ուշադրությունը, որը «Շիրակի Ռանչ-
պար» թերթի միջոցով կոչ է ուղղում Ալեքսանդրապոլի գրող-
ներին⁵⁷, թե արդեն ժամանակն է, որ Հայաստանի բանվո-
րությունը անխնա կռիվ հայտարարի մանր բուրժուական գա-
ղափարախոսության դեմ, անհրաժեշտ է մոտենալ իրար,
կազմակերպվել, ուսումնասիրել շրջապատը, օգտագործել
գրական ղեկները՝ այսօրվա և վաղվա հաղթանակի համար:
Այս կոչը, ըստ երևույթին անհրաժեշտ արդյունք չտվեց: Ահա
թե ինչու ընկ. Ա. Բ. Կարինյանը հաջորդ տարի «Բանվոր»-ում⁵⁸
հարց է բարձրացնում Ալեքսանդրապոլում բանվոր գրողների
խմբակ կազմակերպելու մասին: Այդ առաջարկին խկույն
արձագանքում է Գուրգեն Մահարին⁵⁹: Հաճախակի դիսկուսիա-
նիր, դասախոսություններ, բանավեճեր հնարավորություն
տվին մեր մասսաներին մոտենալ պրոլետարական գրակա-
նությանը,—գրում է նա,—արդեն Ալեքսանդրապոլում կազ-
մվել է գրական «Ստեղծիր» խմբակ: Մնում է շրջանը լայ-
նացնել և ասպարեզ քաշել նաև բանվոր շնորհատու ուժերին:
1925 թվականի վերջերին «Բանվոր»-ը հրապարակել է⁶⁰
«Պ. Հ. Գ. Լենինականի խմբակցությունը» ծավալուն ինֆոր-
մացիան, որը հաղորդում է, թե նոյեմբերի 12-ին կայացավ
գրողների խմբակցության հիմնադիր ժողովը, խմբակի նա-
խագահ է ընտրվել Մ. Արմենը: Խորհրդային Հայաստանի
պրոլետ գրողների միության վարչությունը մի ծանոթագրու-
թյամբ⁶¹ հայտնում է, որ Լենինականում կազմակերպված է
սկսնակ գրողների խմբակ: Այստեղ քննության են առնվում
դեղարվեստական գրականության զարգացման հրատապ
հարցերը, հրավիրվել է սովետահայ մեծ գրող Եղիշե Չարենցը:

57 «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 9 մարտի:

58 «Բանվոր», 1924, 1 հունվարի:

59 Նույն տեղում, 1924, 18 հունվարի:

60 Նույն տեղում, 1924, 5 դեկտեմբերի:

61 «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 26 տպրիլի:

«Բանվոր»-ը 1925 թվականի վերջին⁶² գրում է, որ Չարենցը Լուսբաթնի դահլիճում տվեց մի դասախոսություն «Հայաստանի պրոլետ գրականության ուղիներ»-ի մասին, նա ի միջի ալյոց հայտնեց, թե մտադրություն կա Խ. Հ. սրբոլետգրողների «Աստղիացիների» և «Նոյեմբեր»-ից մի ֆեդերացիա կազմել:

Գրական կյանքի նկատելի աշխուժացում է նկատվում նաև Զանգեզուրում: «Կարմիր Ռաշպար»-ը ավելի հաճախ է տեղ տալիս գրական-գեղարվեստական բաժնին: Ինչպես նըշվեց, Զանգեզուրի գրական երիտասարդության և ժողովրդականների աճման համար հսկայական նշանակություն ունեցավ տաղանդավոր գրող Ակսել Բակունցը, որ Գորիսում աշխատում էր որպես գյուղատնտես և շատ բան է արել գավառի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի զարգացման գործում: Ա. Բակունցի ակնարկները, որ տպագրվում էին «Մարտակոչ», «Խորհրդային Հայաստան» թերթերում և մյուս պարբերականներում, լայն արձագանք էին գտնում աշխատավորության մեջ:

1925 թվականի հոկտեմբերին լույս տեսավ նոր Բայազետի պուլապիական գրողների միության օրգան «Գյուղ գրող» թերթը: Իր առաջնորդողի կրակը նա ուղղում է գրողների «Նոյեմբեր» միության⁶³ դեմ:

«Նոյեմբեր» միությունը ծնունդ չէ տնտեսական ֆազերի, կամ իդեոլոգիական հակասությունների, այլ նա ծնունդ է քաղքենության մնացորդներ՝ անհատական ընդհարումների, այս ես ապացուցում մեղ մի քանի ուսուլ փաստեր: Պրոլետարական գրականությունը չի կարող ստեղծել քաղքենության ծնունդ գրական միությունը, նրա արտագրանքը համակրանք չի կարող ունենա կարմիր աշխատավորության մեջ, որովհետև նրա

62 «Բանվոր», 1925, 24 դեկտեմբերի:

63 Պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միությունը ստեղծվել է 1925 թվականի սեպտեմբերին: Հետագայում «Նոյեմբեր»-ը ի Պրոլետարական գրողների Աստղիացիների միանում, կազմում են Հայաստանի պրոլետարական գրողների միություն: Մանրամասնություններ տես «Սովետահայ գրականության պատմություն» գրքի առաջին հատորում (1961):

ֆաբուլան անողնաշար է: Պրոլետարական գրականությունը կղարդանա դասակարգային պայքարի դիտակցությամբ լցված աշխատավորության գրկից, անհաշտ պայքարելով «Նոյեմբեր» միության, նման միությունների և ջերմոցային գրականության դեմ, որով հնարավորություն կլինի հին՝ բուրժուական կուլտուրային և գրականության հակադրել նոր՝ ավելի հզոր պրոլետարական կուլտուրան և գրականություն»:

Ահա թե ինչպիսի մեծ հավակնություն ունի «Գյուղգորոզը»: Եվ նա իր խառնաշփոթ մտքերով, ճապաղ լեզվով, միամտությամբ ուզում է պայքարի ելնել «Նոյեմբեր» միության դեմ, հին, բուրժուական կուլտուրային և գրականությանը հակադրել նոր՝ ավելի հզոր պրոլետարական կուլտուրան և գրականությունը: «Խորհրդային Հայաստան» թերթը երկու անգամ հանդես եկավ «Գյուղգորոզ»-ի սխալ և մեր պարտիայի պժին հակասող ուղղության դեմ: Անդրադառնալով «Գյուղգորոզի» այն հավաստիացմանը, թե Նոյեմբեր միությունը համակրանք չի ունենա աշխատավորության մեջ, որ «Նրա ֆաբուլան անողնաշար է», «Խորհրդային Հայաստան»-ը նշում է⁶⁴, թե «Վատ բան չէ, իհարկե, այն, երբ Նոր Բայազետի բնկերները ճիգ են անում» Հին բուրժուական կուլտուրային և գրականությանը հարկադրել (թե՛ հակադրել) նոր՝ ավելի հզոր պրոլետարական կուլտուրան և գրականությունը»: Բայց.

«Փոխարեն, «տնտեսական ֆաղերի» և «ֆաբուլաների» դավեշտական հղումն,— եզրակացնում է «Խորհրդային Հայաստան»-ը,— վատ չի լինի, եթե նրանք մի փոքր զբաղվեն ինքնակրթությամբ և ձևոք բերեն այն տարրական գրագիտությունը, որ բացակայում է նրանց երկերում»:

Բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել, թե ինչպես գրականագիտական կարող ուժերի բացակայության պատճառով երբեմն տեղական թերթերը պարզունակ, մակերեսային ելույթներ էին ունենում:

⁶⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 5 նոյեմբերի:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանում լուսավորության կարեւորագույն օջախներ հանդիսացան խորհրդիթ-րնթերցարաններն ու ակումբները: Այնտեղ էին ստեղծվում առաջին լիկկայանները, ուր բնակչութունը վերացնում էր անգրագիտությունը, բանվորներն ու գյուղացիներն այնտեղ էին գրույցներ լսում նոր կարգերի առավելությունների, գյուղացու տնտեսությունը վարելու, ձեռնարկություններում բանվորների բարձր արտադրողական աշխատանքը կազմակերպելու մասին: Դարավոր խավարից դուրս ելնող մասսաներն այստեղ էին առաջին անգամ տեսնում թատրոն, կինո, լսում համերգներ: Այստեղ, կուլտուրայի այս օջախներում էր կազմակերպվում աշխատավորների զեղարվեստական ինքնագործունեությունը: Ազատագրված մարդը դուրս էր գալիս փոքր բեմի վրա և հրապարակորեն երգում ու պարում, մասնակցում թատերական, երաժշտական խմբակների ելույթներին: Այս նոր, շտեմնված իրադարձություն էր Հայաստանի գյուղի, գավառի կյանքում: Տեղական մամուլն իր էջերում այդ նորն էր լայնորեն, բազմազան ձևերով լուսաբանում: Իր ամբողջ գործունեությամբ նա ծառայում էր կրթության, լուսավորության տարածմանը, մասսաների զեղարվեստական գոստիարակությանը:

Ալեքսանդրապոլի, Լոռու, Էջմիածնի, Զանգեզուրի, Իջևիւանի, Դիլիջանի, նոր Բայազետի թերթերը ուշի-ուշով հետևվում են, թե ինչ է կատարվում գյուղերում, աշխատում են իրենց տեսողության դաշտն առնել կուլտուրական ճակատում կատարվող ամեն մի քիչ թե շատ կարեւոր ելույթ: Իջևանի «Մուրճ ու մաճ»-ի 1922 թվականի փետրվարի «Գեղարվեստական լրատու» բաժինը գրում է, որ Ենովքի անվան ժողովրդական ակումբում հօգուտ Ռուսաստանի սովյալների տրվեց շքեղ համերգ-ներկայացում: Նույն ակումբում Շամշադինի պատգամավորների և տեղի սիրողների մասնակցությամբ ներկայացվեց Շիրվանզադեի «Չար ոգի» դրաման: Իրենց դերերում աչքի ընկան Աստղիկ—Սոնա և Լուսիկ—Ջավահիր: Հետևյալ օրը նույն ուժերը խաղացին «Առաջարկություն» և «Խեղդի թուզը» ոգիխները:

Խառնաժամանակ գլուղում՝ ուսուցչուհու նախաձեռնությամբ տրվել է երեկույթ-ներկայացում: Խաղացել են մանկակառն երկու ողբիլ: Գալլուսբաժինն աշակերսության ուժերով ժողովրդական տանը տվել է երեկույթ-ներկայացում՝ աշակերտների և ծնողների համար: Տրվեց «Անուշ» օպերայից տեսարան, ասլա խաղացվեց առաջին աստիճանի դպրոցի աշակերտ Հրանտի գրած «Նոր եղբայրներ» երկու գործողությամբ պիեսը:

Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի բազմազան, հետաքրքրական իրադարձությունների են տեղի ունենում գլուղի կուլտուրական կյանքում, ինչպես է զարգանում աշխատավորների զեղարվեստական ինքնագործունեությունը:

Սովետական իշխանության առաջին տարիներին մեր ուսպուլիկայի տարբեր վայրերում ծնունդ առան ժողովրդական թատրոններ: Ժողովրդական թատրոնների շուրջն էին համախմբվում շնորհալի շատ երիտասարդներ, որոնք գործում էին հասարակական հիմունքներով աշխատող մարդկանց ղեկավարությամբ: Նյութական որոշ միջոցներ ունենալու դեպքում տեղական իշխանությունը ժողովրդական թատրոն էին հրավիրում մի գերասանի:

«Կարմիր Լոռի»-ն ուշագրություն է զբաղվել Ջալալ-Օղլու ժողովրդական թատրոնով: Կրթական գործի մոտ կանգնած մի քանի ընկերների նախաձեռնությամբ սկսվել է մի տենդային աշխատանք,—գրում է նա⁶⁵,—գործկոմն էլ չզլացավ իր նյութական աջակցությունը: Վերջապես դահլիճն ու բեմը կանոնավորվեցին, զարգարվեցին: Տեղի ունեցավ այնպիսի միտինգ, համերգ, ներկայացում, որ մինչ այդ Ջալալ-Օղլին չէր տեսել: Նյութական, կազմակերպչական այս կարգի խնդիրներից և թատրոնի բացման հանդիսավոր արարողություններից հետո «Կարմիր Լոռի»-ն սկսում է ըստ էության քննարկել յուրաքանչյուր բեմագրություն, վերլուծել պիեսները, դերակատարների խաղը և այլն: Այսպես. Թերթն Լանդրադարձել է Շիրվանզադեի «Եվգինե» դրամայի բեմագրությունը⁶⁶:

65 «Կարմիր Լոռի», 1926, 6 օգոստոսի:

66 Նույն տեղում, 1922, 7 մայիսի:

«Կարմիր Լոռի»-ն հանդես է եկել մի ռեցենզիայով՝ նվիր-
ված «Ուրիկ Ակոստա»-ի բեմադրությունը⁶⁷։ Հենց սկզբից
հեղինակն ասում է, որ այդ պիեսի բեմադրությունը մեր
թատրոնի ուժերից վեր է, դրա համար էլ անցավ անհաջող։
Թերթն ինֆորմացիա է հրապարակել այն մասին, որ մեր
գավառի թատրոնական գործը կանոնավորելու համար հրա-
վիրվել է դերասան Թորոսյանը։

Տեղական թերթերը փոքր ինֆորմացիաների, խորհիկա-
ների հետ շարունակում են որոշ վերլուծություններ կատարել,
յնահատեկ այս կամ այն բեմադրություն, խրախուսել կամ
քննադատել։ «Թատրոնը Ղափանում» հոգևածում «Կարմիր
Ռաշպար»-ը գրում է⁶⁸, որ խորհրդային աշխատողների շըր-
ջանային թատերական սեկցիան ձմռանը եռանդուն աշխա-
տանք է կատարել, պարբերական ներկայացումներ, երեկոյթ-
ներ տալով։ Ազգաբնակչությունը մեծ հետաքրքրություն է
ցույց տալիս դեպի թատրոնը։ Թատերական խումբը վաչա-
դանում բեմադրեց «Նախապաշարմունք և սեր» պիեսը և
«Նավթի ֆանտան» ողելիլը։ Ապա թերթը ռեպրիկայի կարգով
դիտողություններ է անում խաղացողների մասին, դրվատում
նրանց ջանքերը։

Նկարագրելով այն ջերմ վերաբերմունքը, որ «Անուշ»-ի
բեմադրությանը ցույց տվեցին գյուղացիները Գյոզալդարա-
յում, նոր Բայազետի «Ռանչպար» թերթը նշում էր, որ ընդ-
հանրապես խումբը թույլ էր։ Անդրադառնալով բանվորական
ակումբում Շիրվանլաղեի «Պատվի համար» դրամայի բե-
մադրությանը, Դիլիջանի «Մուրճ ու մաճ»⁶⁹ թերթը դրական
դնահատական է տալիս թատերական խմբին, բայց ցավով
նկատում է, որ դահլիճը կիսով չափ դատարկ էր, որը հրեթ
պատիվ չի բերում Դիլիջանի նման լուսավորված քաղաքին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տասնամյակի
առթիվ Թորոս գյուղում բեմադրվեցին Գուրգեն Մահարու
«Խնդիր մալ առեք» և «Կովկասի տերերը» ագիտ-օպերետ-

67 «Կարմիր Լոռի», 1922, 13 օգոստոսի։

68 «Կարմիր Ռաշպար», 1924, 18 օգոստոսի։

69 «Մուրճ ու մաճ», 1923, 7 մարտի։

ները: «Բանվոր» թերթը մանրամասն նկարագրել է այդ ներկայացումը⁷⁰, որ տրվել է բացօթյա: «Պարոն Ահարոնյանի առաջին անգամ բեմ դուրս գալը և Պուանկարի խոհանոցի պատի տակ աղերսելը բարձրացրեց բնդհանուր քրքիշ,—գլորում է թերթը,—ներկայացման վերջում, երբ Կովկասը երեւում է կարմիր գրոշակով, իսկ մենշեկը, մուսավաթը ու դաշնակը մտնում են ամենքը մի անկյուն, լավեց ժողովրդի բուն ծափահարությունը»:

Ագիտ-օպերետի և ագիտ-թատրոնի մասին «Բանվոր»-ը հանդես է եկել նաև 1925 թվականին: Օրինակ, «Թատրոն-թամաշա» ինֆորմացիայում թերթը գրում է, որ Լենինականում տեղի ունեցավ ագիտ-թատրոնի առաջին ներկայացում-թամաշան: Խաղացվեց «Հոգևորական սավեշչանի է» ագիտ-օպերետը և «Խաբսի—Կապսի ջրանցք» ագիտօյինը: Մասնավորապես վերջինս դիտվեց մեծ հաճությամբ: Ընդհանրապես ագիտ-թատրոնի գոյության խնդիրը պիտի համարել անհրաժեշտություն, եզրակացնում է «Բանվոր»-ը⁷¹:

* * *

Սովետական կարգերի առաջին տարիներին մամուլը բնագրկում էր ամենաբազմազան հարցեր: Մի էջում նա տաղնապ է բարձրացնում դաշնակ-մաուգերիստների, թուրքական զավթիչների ավերած գյուղերի, սովի և համաճարակ հիվանդությունների ահավոր հետևանքների մասին, մյուս էջում գրում է, թե ինչպես վերականգնվում են դպրոցները, հիմնադրվում են խրճիթ-ընթերցարաններ, ծավալվում է աշխատավորների գեղարվեստական ինքնագործունեությունը, ստեղծվում է թատրոն, տրվում են համերգներ... Եվ այդ ամենը մի թերթի տարբեր, նույնիսկ նույն էջում, նույն հոդվածի ու ինֆորմացիայի մեջ: Այլ կերպ լինել էլ չէր կարող: Այդ ոչ միայն թերթերի, այլև այն ժամանակվա մեր կյանքի առանձնահատկությունն էր:

⁷⁰ «Բանվոր», 1924, 21 օգոստոսի:

⁷¹ Նույն տեղում, 1925, 26 ապրիլի:

Թե սովետական իշխանության առաջին ամիսներին որ-
քան ծանր վիճակում էր գտնվում թատերական գործը էջմիած-
նում երևում է նաև էջմիածնի գավառային հեղկոմի ժո-
ղովրդական լուսավորության բաժնի և Հայկական ՍՍՌ Լու-
սավորության ժողովրդական կոմիտարիատի մի գրադրությու-
նից: 1921 թվականի ապրիլի 19-ին Լուսբաժինը խնդրում է
Լուսժողկոմատին՝ աջակցություն ցույց տալ թատերական
սեկցիայի վարիչին՝ Երևանում թատերական պիսուլքներ
ձեռք բերելու: Լուսժողկոմատի արվեստի բաժնի վարիչ Նդի-
շե Չարենցը այդ գրությանը պատասխանում է. որ «բացի 3
պարիկից առայժմ ոչինչ չենք կարող տրամադրել ձեզ»⁷²: Եվ
ահա Լուսբաժնի վարիչը գավհեղկոմին ուղղված իր գեկույցի
մեջ գրում է՝ «Լուսժողկոմը ոչնչով չկարողացավ մեզ օգնել:
Սեկցիայի վարիչն էլ իր ստացած վարձատրությունը անբա-
վարար համարելով՝ հրաժարվեց ծառայությունից սույն թվի
մաշիսի մեկից: Այսպիսով, մարդու պակասության պատճա-
ռով հնարավորություն չկա առայժմ թատրոնական գործն
առաջ տանելու»⁷³:

Լուսավորության ժողկոմատին ուղարկած 1921 թվակա-
նի հուլիսի գեկույցագրում էջմիածնի գավառային հեղկոմի
ժողովրդական լուսավորության բաժնի վարիչը նշում է.

«Որպես գեղարվեստի համեստ մշակ և գեղար-
վեստը բարձր գնահատող մի մարդ՝ ես չեմ կարող որևէ
կարևորություն տալ այն բալագաններին, որ թատրոնի
անունով սարքվում են երբեմն-երբեմն Վաղարշապա-
տում, Աշտարակում կամ այլուր»⁷⁴:

Այնուհետև նա գրում է, որ ունենք ողորմելի բալագանի
վայել մի տախտակամած Վաղարշապատում, ավելի խղճուկը
Աշտարակում: Ոչ մի բեմական հարմարություն, դեկորացիա-
ների, այլ արդ ու զարդի մասին խոսք չի կարող լինել:

Երկիրը դեռ չէր բուժել իր վերքերը, չէր վերականգնել
ժողովրդական տնտեսությունը, երբ Սովետական Հայաստանի

⁷² Հայկական ՍՍՌ ՀՌՍԾ ՊԿԱ ֆ. 143, ց. 1, գ. 247, թ. 3:

⁷³ Նույն տեղում, ֆ. 143, ց. 1, գ. 231, թ. 4—5:

⁷⁴ Նույն տեղում, ֆ. 143, ց. 1, գ. 247, թ. 22—55:

լուսավորութեան ժողկոմատը որոշեց Ալեքսանդրապոլ ուղարկել պրոֆեսիոնալ դերասանների մի խումբ՝ Վարդան Միրզոյանի ղեկավարութեամբ: Խումբը կազմված էր 6 դերասանից և 4 դերասանուհուց: Այդ կազմը լրացվեց տեղական ուժերից: Չնայած դերասանների վատ պայմաններին, բնակարանի, վանկի բացակայության, անհրաժեշտ կահ-կարասիքի բացակայությանը, խումբը իր առաջին ներկայացումը տվեց Սովետական Հայաստանի առաջին տարեդարձին:

«Կարմիր Շիրակ», «Շիրակի Ռանչպար», «Կարմիր ուղի», «Բանվոր» թերթերը սիստեմատիկաբար անդրադառնում են քաղաքի թատերական կյանքին, ակտիվորեն միջամտում արվեստի այդ կարևոր բնագավառի զարգացմանը: Ահա «Կարմիր Շիրակ»-ի առաջին ռեցենսիաներից մեկը, որ տպագրվել է 1922 թվականի ապրիլին: Փանջանի անվան ժողովրդական տանը ներկայացված «Տրիլի» դրամայի մասին է այն: Թերթը ոչ միայն ջերմորեն ողջունում է այդ կուլտուրական երևույթը, այլև փորձում է արժեքավորել պիեսը, գրնահատականներ տալ դերակատարներին: Ռեցենզիտը նշում է, որ դասակարգային հակասությունների և բուռն սիրո դոճ, բարեսիրտ, կյանքի փորձություններին անձանոթ Տրիլիի դերում Դուրյան-Արմենյանը մեծ տպավորություն թողեց հանդիսատեսի վրա: Իսկ Ավենդալին իր բարդ հոգեկան ապրումներով, փառամոլությամբ վարպետորեն ներկայացրեց Ա. Արմենյանը: Մյուս խաղացողները շնորհիվ Արմենյանի հմուտ ռեժիսուրայի՝ սլահայանեցին անսամբլը:

1923 թվականին «Շիրակի Ռանչպար»-ն ավելի հաճախ է անդրադառնում թատերական կյանքին: Նա պատմում է⁷⁵ այն միջոցառումների մասին, որոնցով բարելավվելու է թատերախմբի և թատրոնի վիճակը: Գործկոմն ապահովել է դերասաններին աշխատավարձով, վաճառված են 200 օրոնեմենտներ և այլն: Թատերախմբի մեջ ընդգրկված են դերասանուհիներ՝ Զաբել, Դուրյան-Արմենյան, Մանուշարյան, Արուսյակ, Մ. Մոճոռյան, դերասաններ՝ Ալբեկ, Արշակ Հարությունյան, Արմեն Արմենյան, Ալ. Հովհաննիսյան, Գ. Զանի-

⁷⁵ «Շիրակի Ռանչպար», 1923, 12 հունվարի:

բեկյան, Ա. Ամիրբեկյան, Փայլակ: Սովետահայ թատրոնի ստեղծման ճանապարհին ընկած խնդիրների մեջ վճռական դեր ունի զրամատուրգիան, որը մեր ռեսպուբլիկայում գրանրվում էր անմխիթար վիճակում: Հենց այդ պատճառով էլ սովետական իշխանության առաջին տարիներին թատերախմբերը չունեին գործունեության հստակ դիժ, նպատակասլաց խաղացանկ, թատերական արվեստն ընդհանուր ամամբ գտնվում էր որոնումների շրջանում: Կային տարբեր տեղեկացներ, Ոմանք ժխտելով դասական թատրոնը, հակվում էին դեպի ագիտ-զրաման, ոմանք ժխտում էին նոր թատրոնի ստեղծման անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունը, հակվում էին դեպի զուտ դասական թատրոնը:

Տեղական մամուլում կան ղեկնղիաներ, որոնք ցույց են տալիս գրողի տեղը գրականության պատմության մեջ, արժեքավորում են նրան, պատմական էքսկուրսներ կատարում, դասական զրամասուրգիայի շեղելների բեմականացումը նայում ժամանակակից հանդիսատեսի գաղափարական-դեզարվեստական դաստիարակության տեսանկյունով: Այդ սկզբունքներով է գրված Շիլլերի «Ավագակներ»-ի բեմադրության ղեկնղիան, որը տպագրված է «Շիրակի Ռան պար»-ին փոխարինած «Բանվոր» թերթում⁷⁶:

Թատրոններն ու թատերախմբերը ղեռնս անհրաժեշտ բարձրության վրա կանգնած չէին: Եվ այդ յուրջ անհանգրստություն էր պատճառում ոչ միայն ռեսպուբլիկական, այլ նաև տեղական մամուլին: Ահա թե ինչու «Բանվոր»-ը «Օրվա հարցեր»-ի մեջ գրում է, որ թատերական գործը պատահական հանգամանքների մեջ է գրված, որ ամեն ինչ կարծես կախված է առանձին անհատների կամքից և ղեռնս առաջադիմելու երաշխիքներ չեն երևում:

Տեղական թատրոնի հոգսերն ավելի ցայտուն կերպով են արտահայտվել Աղատ Վշտունու և Արմեն Արմենյանի կրքոտ բանակում, որն սկսվեց 1923 թվականի դեկտեմբերի «Բանվոր»-ում հրապարակված «Թատերական գործը» դիս-

⁷⁶ «Բանվոր», 1923, 7 նոյեմբերի:

կուսիոն հոգւածով⁷⁷։ Ա. Վշտունին դժգոհում է, թե թատրոնական գործը լճացել է։ Երկրորդ հոգւածում Վշտունին պրում է։

«Պրոլետարիատը չի կարող ունենալ իր ինքնատիպ կուլտուրան, մենք ձեզ ցուցադրում ենք այս գիշեր թատրոնում «Անհայտ կինը», կամ «Սալումե»-ն։ Դրանից էլ ավելի հեղափոխական ու զեղարվեստական պիես մենք չգիտենք,— հեղնանքով ու քմծիծաղով հայտարարում են արվեստագետի քրմական ծիրանինքեր հազած սովիեստներից շատերը,— գրում է Վշտունին,— ու մեր կարմիրբանակայինը, երկաթուղային, կամ ջուլհակ բանվորը պիտի գնա լսելու իր կյանքին ու կենցաղին խորթ մտքեր այն մասին, թե ինչպես հայտնի մի դերասան կամ դերասանուհի բեմից ինչ-որ սենտիմենտալ ու փոշոտած մոնոլոգներ են արտասանում, ցուցադրելով իրենց շնորհքի մաքսիմումը։ Ո՞ւմ համար»⁷⁸։

Իր պատասխանում⁷⁹ Ա. Արմենյանը առարկում է Վըշտունուն։ Ինչ վերաբերվում է «Սալումե»-ի և «Անհայտ կնոջ» բեմադրությունը, պնդում է հեղինակը, ասլա դրանք զեղարվեստական հոյակապ գործեր են, որոնք ունեն դաստիարակչական նշանակություն։ Որքան էլ «բանակոխիվ» անվաներ խմբագրությունը, որքան էլ փոխադարձ վիրավորանքներ պարունակեին վերոհիշյալ նամակները, այնուամենայնիվ հրապարակ էին քաշված թատերական արվեստի զարգացման կարևոր հարցեր և խմբագրությունը չէր կարող մի քանի հոգւածից, մի քանի նամակից հետո վերջակետ դնել վիճաբանությունը։ Եվ չգրեց։ Հաջորդ տարի, թերթը հրապարակեց մի նամակ այսպիսի վերնագրով. «Հանցանք է «Սալումե»-ի նման պիեսները դնել մեր բեմում⁸⁰»։ Հեղինակը նամակում նշում է, որ թատրոնը պետք է աշխատավորության մտավոր կարիքներին բավարարե իր սոցիալական բովանդակությամբ և

77 «Բանվոր», 1923, 7 գեկտեմբերի։

78 Նույն տեղում, 1923, 14 գեկտեմբերի։

79 Նույն տեղում, 1923, 21 գեկտեմբերի։

80 Նույն տեղում, 1924, 8 փետրվարի։

քաղաքական-ազիտացիոն նշանակությամբ, որ պետք է բեմադրել ուսանելի պիեսաներ:

Ակներե է, որ «Բանվոր»-ը սխալ դիրք է բռնում դասական դրամատուրգիայի նկատմամբ և ժխտում է նրա դաստիարակչական նշանակությունը:

Այդ կարելի է ցույց տալ մի օրինակով ևս: Երևանի պետական թատրոնը Հենինականում բեմադրեց Շեքսպիրի «Կամիոր կնոջ սանձահարումը»: Այդ առթիվ «Բանվոր»-ը հանդես եկավ ջարդարական ունեցնչիայով⁸¹: Այս պիեսը համարելով Շեքսպիրի ևրկրորդական գործերից, թերթը գրում է, որ տեղ-տեղ ձանձրալի էր, իսկ նրա գաղափարը հին է, ուսկիցիոն:

Թերթն այնքան է զայրացած Շեքսպիրի այս գործի բեմադրությամբ, որ գրում է «Մեր կարծիքով՝ այս թատերագրությունը չարժե այն ջանքերին, որ թափել է ուժիսյոր Քալանթարը»:

«Բանվոր»-ը հրապարակել է Մկրտիչ Արմենի ականակր հունվարի 9-ին նվիրված հրապարակային ներկայացմանը⁸²: Լենինականում դա առաջին փորձն էր, երբ ներկայացումը բեմից փոխադրվել էր փողոց, և որին մասնակցում էր ժողովուրդը, թե իբրև հանդիսատես և թե իբրև դերակատար:

Եթե վերցնելու լինենք նոր դրականությունը, պարր, երգը,—գրում է Արմենը,—այդտեղ մենք նախկին անգույն հերոսների տեղ կհանդիպենք մի ուրիշ ուժի՝ կոլեկտիվին: Բնականաբար այդ նոր շունչը պիտի մտնեի նաև ղեղարվեստի ամենակենդանի ճյուղի՝ թատրոնի մեջ և այնտեղ էլ ինքը, ժողովուրդը հանդես պիտի գար: Անդրադառնալով ներկայացման հաջողությանը, ներկայացում, որին մասնակցում էին 2.000 մարդ, Արմենը գրում է, որ ժողովրդի կողմից ցույց տրվեց աներեակայելի հետաքրքրություն: Ժողովրդի լայն խավերի համար ավելի ազիտացիոն և դրական նշանակություն ունի փողոցի մի պարզ բեմադրությունը, քան կուլիս-

81 «Բանվոր», 1924, 29 մայիսի:

82 Նույն տեղում, 1924, 8 փետրվարի:

ների ու փակ դահլիճների մեջ գրված ամենակատարի պիեսի բնագրումը. եզրակացնում է Արմենը:

1925 թվականին Լենինականում ագիտ-ներկայացումների ուղղությամբ նոր փորձեր են արվում: Այս անգամ նախա-ձեռնողները Գուրգեն Մահարին և Մկրտիչ Արմենն էին: Անդրադառնալով «Խաբսի-Կապսի ջրանցքը» երկու գործողությամբ օպերետին, «Խորհրդային Հայաստան»-ը գրում է⁸³, որ արվեստի տեսակետից ոչ այնքան արժեքավոր այդ օպերետը ագիտացիոն արժեքավոր մոմենտներ է պարունակում: Այդ մոմենտն ըստ հեղինակի այն է, որ դաշնակցականները միայն ժողովով, միայն թղթի վրա են կառուցում ջրանցքը: «Վերջանում է Խաբսի ջրանցքի մասին եղած ժողովը, այն ջրանցքի, որ «երբեք չի եղել և չի լինի» և երկրորդ գործողությունը բացվում է Կապսի ջրանցքի գեկորացիաներով, այն ջրանցքի, որ եղավ բանվորների և գյուղացիների աշխատանքով,— եզրակացնում է «Խորհրդային Հայաստան» թերթը:

Լենինականում կատարվող այս գործերը և մամուլի ակտիվ միջամտությունը դեռևս առաջին քայլերն էին: Այնուհանդերձ դեռ չէր ստեղծվել թատրոն, որը պետք է բավարարեր սովետական նոր մարդու կուլտուրական պահանջները, անհրաժեշտ չափով առաջ մղեր նրա գեղարվեստական դաստիարակությունը:

Վերականգնման շրջանի վերջում ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին թատերական արվեստի զարգացման համար: Այդ ուղղությամբ ավելի որոշակի քայլեր կատարվեցին ինչպես Լենինականում, այնպես էլ ռեսպուբլիկայի մյուս վայրերում: Զանգեզուրի «Կարմիր Ռաշպար»-ը 1925 թվականին գրում է⁸⁴, որ հինգերորդ տարին է, հնարավոր չի եղել ստեղծել թատերական սեկցիա: Շարունակ արդելք է հանդիսացել թատերախմբի անդամների վարձատրության խնդիրը: Քաղլուսվարի ղեկավարությամբ հոկտեմբերի 15-ին Գորիսում վերջապես ստեղծվում է թատերական կոյուն խումբ, որտեղ բնագորկվում են 25 հոգի: Նրանք վարձա-

83 «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 19 ապրիլի:

84 «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 27 նոյեմբերի:

տրվելու էին քնդհանուր ծախսերը եկամուտից դուրս բերելուց հետո մնացած գումարից: Վարձատրությունը պիտի կատարվեր ըստ խաղացողների որակի:

Այս հաղորդումից երկու շաբաթ անց . «Կարմիր Ռաշպար»-ը հրապարակում է «Թատրոնը Գորիսում» առաջին ռեցենզիան Դ. Դեմիրճյանի «Քաջ Նազար» պիեսի բեմադրության մասին⁸⁵, Թատերաշրջանի անդրանիկ ներկայացում: մեծ հաաքրքրություն առաջացրեց, Թատերասրահը լեփ-լեցուն էր: Ներկայացումն սկսելուց առաջ ռեժիսորը հանդիսականներին ծանոթացրեց թատերախմբի կազմի և խաղացանկի հետ: Ինչպես գրում է թերթը, ներկայացումն անցավ հաջող:

* * *

1924 թվականի գարնանը «Բանվոր» թերթի և նրա բնթերցողների ուշադրության կենտրոնը Թիֆլիսն էր, Անդրկովկասի մայրաքաղաքում լույս տեսնող թերթերը: Այնտեղից հաղորդում էին կենինականի օպերա-օպերետային նորաստեղծ խմբի առաջին հաջողությունների մասին: «Բանվոր»-ը արտատպում էր Թիֆլիսյան թերթերի այդ նյութերը, հրապարակում սրտառուչ նամակներ, ռեցենզիաներ: Մայիսին իր բնթերցողներին նա հաղորդեց⁸⁶, որ արդեն վերանորոգվում է թատրոնի շենքը, հունիսի մեկից այստեղ պիտի գա կենինականի օպերա-օպերետային խումբը, որը կազմակերպվել է Թիֆլիսում: Հաջորդ համարում թերթը հրապարակել է «Զարյա Վաստոկա» և «Մարտակոչ» թերթերի ռեցենզիաները կենինականի օպերա-օպերետային խմբի Թիֆլիսում ունեցած «Հարևմի գաղտնիքները» օպերետի բեմադրության առթիվ: «Զարյա Վաստոկան» գրում է՝ թե ներկայացումը ցույց է տալիս, որ գործը գրված է լուրջ հիմքերի վրա: Թերթն առանձնապես գրվատում է ռեժիսոր Վալենտինով-Չիսլյանի եռանդուն աշխատանքը, որը օպերետը բեմադրեց մեծ ճաշակով և վարպետությամբ: Հաջող են խաղացել Սանամյանը,

⁸⁵ «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 14 նոյեմբերի:

⁸⁶ «Բանվոր», 1924, 14 մայիսի:

Տալյանները⁸⁷: «Օրկեստրը ուղևորված ու նուրբ կերպով դեկավարում էր երիտասարդ դիրիժոր Մելիք-Փաշայանը»⁸⁸, — հղրակացնում է «Զարյա Վաստոկա»-ն: «Մարտակոչ»-ում նույն դրական կարծիքն է հայտնում Միք. Միրզոյանը⁸⁹: Մյուս դերասաններից բացի ռեցենզետն առանձնապես ջերմորեն է արտահայտվում հայտնի տենոր Արմենակ Տեր-Աբրահամյանի մասին⁹⁰: Նա հանդես է բերել հաստատու և կայուն ձայն, որը հավասար հնչում էր բարձր ու ցածր տոներում: Վերջում հեղինակը նշում է, որ դիրիժոր Մելիք-Փաշայանը պատվով տարավ իր գործը. նա ունի բոլոր տվյալները հմուտ մանտրո դառնալու:

Լենինականի օպերետ-օպերետայի ստեղծման առթիվ «Մարտակոչ»-ը⁹¹ նշում է, որ առաջին անգամ հայ բեմի վրա Թիֆլիսում «Ֆաուստի» մի գործողությունը տրվել է 90-ական թվականներին, մասնակցությամբ օր. Մադթադինե Գենջյանի (Մարգարիտա) և Եղիազարյանի (Ֆաուստ): Մի քանի տարի առաջ հղել է հայկական օպերա ստեղծելու մի փորձ ևս Արիստակեսյանի ղեկավարությամբ: Թիֆլիսում առաջին անգամ բեմադրվել էր «Աիդա» օպերան մասնակցությամբ օր. Վերգինե Արծրունու (Աիդա), Ս. Աբրահամյանի (Եֆիոպի թագավոր): Կատարվել է նաև հայկական օպերա ստեղծելու երրորդ փորձը այս անգամ լայն միջոցներով (պետություն օժանդակությամբ) և բազմակողմանի ուժերով:

Լենինականում անհամբեր սպասում էին օպերա-օպերետայի խմբին, մեծ հույսեր էին կապում նրա հետ: Այդ ամենը լավ է արտահայտել երաժիշտ Դանիել Ղազարյանը «Բանվոր»-ում⁹²:

«Շատ փորձեր ենք արել մենք՝ հայ երաժիշտներըս,—դրում է նա,—շատ անգամ ենք զանազան օպե-

87 Շարա Տալյան—Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ:

88 Ա. Մելիք-Փաշայան—ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ:

89 «Մարտակոչ», 1924, 25 մարտի:

90 Ա. Տեր-Աբրահամյան—Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ:

91 «Մարտակոչ», 1924, 29 մարտի:

92 «Բանվոր», 1924, 5 հունիսի:

րաներից թարգմանել կտորներ, բեմադրել կամ կատարել խմբով բոլոր համերգներում, սակայն դրանք անցողակի երևույթներ են եղել և մենք միայն երազել ենք, թե կարող ենք տեսնել հայերեն լեզվով, հայ ուժերով «Ֆաուստ», «Դեմոն», «Ռիգուլետտո»: Այդ հրազները մենք տեսնում ենք իրականացած շնորհիվ խորհրդային կառավարության»:

Այսպիսի ջերմ հասարակական կարծիք էր ստեղծում «Բանվոր»-ը օպերա-օպերետային խմբի շուրջը: Նրա բոլոր նյութերում ընդգծվում էր, որ այդ կարևոր մի իրադարձություն է ոչ միայն լենինականի, այլև ամբողջ սոսկուրիկայի կուլտուրական կյանքում, աշխատավորության գեղարվեստական դաստիարակության գործում: Վերջապես «Բանվոր»-ում երևում են առաջին հայտարարությունները, մեծատառ, խոշոր, զիգզագ գծերի մեջ, շրջանակներում.

«Քաղաքավարի թատրոն: Լենինականի օպերա-օպերետային խումբ: Շաբաթ, 5-ին, հուլիսի: Առաջին մասնակցության համար: Տեր-Դանիելյանի և Իսեցկիյ Հովհաննիսյանի:

Ֆաուստ. օպերա 5 գործ. երաժշտություն Գունոյի, թարգմ. Արիստակյանի: Մասնակցում են Գանչումյան, Լիսեցյան, Տեր-Դանիելյան, Իսեցկիյ Հովհաննիսյան, Հայկազ, Շաբա Տալյան և ուրիշներ:

Բեմադրություն՝ Վալերիանով Զիսլյանի, դերիժոր Մելիք-Փաշայան, խորմեյստր Բելսկի, Վալպուրգյան գիշեր: Բեմադրություն՝ Դիմիտրով-Շիկանյան: Սկիզբը ժամը 9-ին: Խմբի լիազոր Շաբա Տալյան»:

Ահա և նոր հայտարարություններ՝ «Սիլվա», «Կարմին», «Եվգենի Օնեգին», «Դեմոն»... Նոր անուններ՝ Սեդմարյան, Սանամյան, Վենեցիանով, Փիրումյան, Դևոնդյան, Զաբուկիանի, Մենժինսկայա, Սպարերսկայա, Մազովեցկայա, Դումաշյան, Դանդաս, Ալիսանյան, Շանշյան...

Օպերա-օպերետայի բացումը լենինականում տեղի ունեցավ հունիսի 17-ին: Նկարագրելով այն ցնծությունը, որ պատել էր թատերասեր հասարակությանն այդ հանդիսավոր

երեկոյին, «Բանվոր»-ն անցնում է առաջին բեմադրութեան՝ «Ֆաուստ»-ի նկարագրութեանը⁹³։

«Մարտակոչ»-ի Սուրհանդակ բաժնում ապագրված է մի սրտառուչ նամակ Լենինականից⁹⁴։ Նրա հեղինակը «Ֆաուստ»-ի երրորդ բեմադրութեան առթիվ հիացմունքով գրում է, որ զլխավոր դերերում հանդես են եկել հայտնի դերասան Իսեցկի Հովհաննիսյանը⁹⁵—Մեֆիստոֆել և հայտնի երգչուհի Տեր-Դանիելյանը⁹⁶—Մարգարիտա։ Ռեցենզետը նշում է, որ Իսեցկի Հովհաննիսյանը Վրաստանի պետական օպերային առաջնակարգ ուժերից մեկն է, նա բարձրահասակ է, գրավիչ արտաքինով, սև, խոշոր աչքերով, սրպիսի առավելությունները մի տեսակ առանձնահատուկ զրավելություն են տալիս նրա ստանձնած դերերին։ Նրա ձայնը հազվագյուտ բասերից է, ուժղին տեմբրով, որի բարձր նոտաները հասնում են բարիսոնալ բարձրացման։ Դառնալով Հայկանուշ Տեր-Դանիելյանին, թերթը գրում է, որ նա ունի հմայիչ ձայն (կոլորատուր-սոպրանո), հազվագյուտ առողանություն։ Մարգարիտայի դերը նա տարել է մեծ հաջողությամբ, իր երգով, դյութիչ ձայնով հմայելով հասարակությանը։ Մելիք-Փաշայանն էլ այդ երեկո կարծես կրկնապատկել էր իր եռանդը, եզրափակում է հեղինակը, և արտիստիկ հմտությամբ կառավարեց նվագախումբը։

Սովետական օպերային արվեստի ապագա մեծ գործիչների մասնակցությունը Լենինականի օպերա-օպերետային խմբում վճռական նշանակություն ունեցավ խնչպես խմբի անդամների, այնպես էլ աշխատավորության պեղարվեստական դաստիարակության գործում։ Բայց չունենալով փորձ, նյութական միջոցներ, օպերա-օպերետային խումբը դեռևս չէր հասել ցանկալի արդյունքների։

Թատրոնով, օպերա-օպերետային խմբերով չի սահմանափակվում աշխատավորների էսթետիկական դաստիարա-

93 «Բանվոր», 1924, 19 հունիսի։

94 «Մարտակոչ», 1924, 20 հունիսի։

95 Իսեցկի-Հովհաննիսյան—Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ։

96 Հայկանուշ Դանիելյան—ՍՍՌԽ ժողովրդական արտիստուհի։

կությունը: Չնայած վերականգնման շրջանի նյութական ծանր պայմաններին, Հայաստանի գավառներում քանի ղնում, այնքան վճռական քայլեր էին կատարվում արվեստը մասսաների սեփականությունը դարձնելու ուղղությամբ: «Կարմիր Շիրակ» թերթը 1922 թվականի ձմռանը գրում էր⁹⁷, թե ինչպես 7 հոգուց բաղկացած երաժշտական սեկցիան Ն. Տիգրանյանի⁹⁸ ղեկավարությամբ տվել է 20 համերգ: Դրանից բացի համերգներ են տրվել Առևտրական դպրոցի դահլիճում, Կապաշի պոստում: Համերգները բովանդակալից են եղել, բայց ցրտության պատճառով ունկնդիրները քիչ են եղել: Դրանից մի քանի ամիս անց «Կարմիր Լոռի»-ն գրում էր⁹⁹ զաշնակահարուհի Ալիսա Սարգսյանի հաջողության մասին: Համերգի առաջին բաժինը կազմված էր Չաչկովսկու, Լիստի, Վերդու ստեղծագործություններից: Ընդգծելով զաշնակահարուհու արժանիքները, թերթը ցավով է նկատում, որ Զալալօղլում տանելի դաշնամուր չգտնվելու պատճառով, ունկնդիրները զրկվեցին բազում թանկագին հնչյուններից, որոնք կորչում էին թատրոնի խարխուլ գործիքի պատճառով: Այս երկու հաջորդումները բնորոշում են սովետական իշխանության առաջին տարիներին արվեստի զարգացման դժվարությունները: Հայ մեծ երաժիշտ, ծերունի նիկողայոս Տիգրանյանը ցրտից սառչող իր ձեռքերը շուրթերին մոտեցնելով շրջում էր Այեքսանդրապոլի բոլոր թաղամասերը և համերգներ տալիս, զարգացնում բանվորների, որբերի, աշակերտների, գյուղացիների երաժշտական ճաշակը: Երիտասարդ զաշնակահարուհի Ալիսա Սարգսյանը Զալալօղլում խարխուլ դաշնամուրի մոտ մեծագույն ճիգերով փորձում էր հասկանալի դարձնել մարդկանց երաժշտության հանճարների ստեղծագործությունները: Ինչպես օպերա-օպերետային խմբի բեմադրությունների մասին գրելու համար խմբագրությունը գործի մեջ էր ներքաշում արվեստի, գրականության ուժերին, այնպես էլ վար-

97 «Կարմիր Շիրակ», 1922, 11 հունվարի:

98 Նիկողայոս Տիգրանյան—կոմպոզիտոր, Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական արտիստ:

99 «Կարմիր Լոռի», 1922, 6 օգոստոսի:

վում էր նա համերգներ գնահատելիս: Երաժիշտ Դանիել Ղա-
 Վարյանը «Բանվոր»-ում հանդես է եկել դաշնակահարուհի
 Զարուհի Զարափյանի, իսկ երաժիշտ Միքայել Միրզոյանը՝
 դաշնակահար Հովսեփ Տեր-Դավթյանի համերգների մասին:
 Երաժշտությունը մասսաների սեփականությունը դարձնելու
 համար Լենինականում նախապատրաստվում էին ստեղծելու
 երաժշտական ստուդիա: «Բանվոր»-ն այդ նախապատրաս-
 տություն ոգին էր: Այստեղ էին հանդես գալիս երաժիշտները,
 սլարտիական-սկտական աշխատողներ և հիմնավորում
 ստուդիա ունենալու անհրաժեշտությունը: Վերջապես թերթը
 հայտարարում է¹⁰⁰, որ Լուսբաժինը դրականորեն է լուծել
 երաժշտական ուսումնարանի կազմակերպման հարցը: Այդ
 նպատակով հրավիրված են երաժիշտ Դանիել Ղազարյանը և
 տասը ուրիշ մասնագետներ: Ստուդիան ունենալու է դաշնա-
 մուրի, ջութակի, թավջութակի, երգի (ձայնի մշակում), շեփո-
 րի, կլարնետի, ֆլեյտայի, թեորիայի՝ հարմոնիա, սոլֆեջո,
 խմբական երգեցողության, ասիական նվագախմբի, եվրոպա-
 կան նվագախմբի բաժիններ:

Բայց երաժշտական ստուդիայով գործը չվերջացավ: Ար-
 վեստը հետզհետե ավելի էր տարածում իր թևերը, մտնում աշ-
 խատավորական լայն խավերի մեջ: 1923 թվականի օգոստոս-
 սին¹⁰¹ «Բանվոր»-ը հաղորդեց, որ «Գեղարվեստ» հանդեսի
 խմբագիր Գարեգին Լեոնյանը դալով Գյումրի, ցանկություն է
 հայտնել մնալու այստեղ և բանալու գեղարվեստական դպրոց:
 Նա Ալեքսանդրապոլի գավգործկոմին ներկայացրել էր նույն
 իսկ այդ դպրոցի ծրագիրը: Չանցած երկու ամիս «Բանվոր»-ը
 հրապարակեց գեղարվեստական ստուդիայի պարապմունքների
 ծրագիրը և ընդունելության պայմանները: Հաջորդ տարին
 նկարչական դպրոցն արդեն մի քանի ցուցահանդեսներ կազ-
 մակերպեց:

* * *

Գեղարվեստական ինքնագործունեությունից մինչև թատ-
 րոն, օպերա-օպերետա, արևելյան տրիոյից մինչև դաշնամուր,

¹⁰⁰ «Բանվոր», 1924, 3 հունիսի:

¹⁰¹ Նույն տեղում, 1923, 19 օգոստոսի:

ջութակ, սիմֆոնիկ նվագախումբ. ահա այսպիսի ճանապարհով է քայլել արվեստոր պատմականորեն մերին աստիճանիկարճ ժամանակամիջոցում, սովետական իշխանության առաջին հինգ-վեց տարիներին:

Տեղական թերթերը մեծապես նպաստել են աշխատավորների զեղարվեստական դաստիարակությանը: Նրանք նախ և առաջ պրոպագանդել են արվեստն ու գրականությունը, խրախուսել նրանց մշակներին, ապա հսկայական կազմակերպական գործունեություն ծավալել: Ահա թե ինչու ինչպես սովետահայ գրականության, այնպես էլ արվեստի ստեղծումն ու զարգացումն անխզելիորեն կապված են տեղական մամուլի հետ:

ԼԵՅՈՒՆ, ՈՃԸ ԵՎ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայտնի է, որ Լենինը սովետական ժուռնալիստներից պահանջում էր պարզություն՝ իրենց մտքերն արտահայտելիս: Նա կոչ էր անում վճռական պայքար մղել ուսաց լեզվի մաքրության համար: Իր հայտնի «Ռուսաց լեզուն մաքրելու մասին» գրության մեջ¹⁰² Լենինն ասում է, որ հատկապես լրագրային լեզուն մեզ մոտ սկսում է փշանալ, դրանով իսկ դժվարանում է տպագիր խոսքի ազդեցությունը մասսայի վրա: Օտար բառերի անհարկի գործածության մի քանի օրինակներ բերելով, նա ասում էր, որ ընդօրինակել ֆրանս-նիժեգորոդյան բառագործությունը, նշանակում է ընդօրինակել վատթարագույնը ուսու կալվածատիրական դասակարգի վատթարագույն ներկայացուցիչներից, որ ֆրանսերեն սովորում էր, բայց նախ՝ չսովորեց, իսկ երկրորդ՝ աղավաղում էր ուսաց լեզուն:

Լրագրական բոլոր նյութերի ներգործուն լինելը, իհարկե, կախված է նրանց քաղաքական նպատակասլացությունից, լեզվից, ոճից, թերթի ձևավորումից: Վ. Ի. Լենինը, պարտիան ուսուցանում են ժուռնալիստներին, թղթակիցներին գրել այնպես, որ հասկանալի լինի աշխատավորական լայն խավերին: Միայն այդ պայմանով տպագիր խոսքը կհասնի իր նպատակին, կծառայի նոր դարաշրջանի մարդու հոգևոր կուլտուրայի բարձաց-

¹⁰² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 375—376:

ման գործին: Ահա թե ինչու պարտիան վերին աստիճանի հոգատարությունը է զբաղվում թերթերի լեզվի մաքրության, ձևավորման, նկարագարողման և տպագրության խնդիրներով:

Վերականգնման շրջանում թերթերում հրապարակվել են նյութեր, որոնք պատիվ են բերում այդ ժամանակի մամուլի գործիչներին: Նախորդ պուխներում բերված բազմաթիվ օրինակները դրա լավագույնն ասպացույցն են: Հիրավի, մի՞թե հրապարակախոսական հոգվածները կարող էին ներգործել մասսաների վրա, եթե նրանք չգրվեին մաքուր հայերենով, պատկերավոր լեզվով: Այդ հոգվածների հեղինակները այն գրագետ մարզիկ էին, որոնք կրթություն էին ստացել ներսիսյան դրարոցում, ճեմարաններում, անցել էին ռեուլյուցիոն պայքարի բովով: Բայց ընդհանուր առմամբ թերթերի կուլտուրան գտնվում էր ոչ բարվոք վիճակում: Լրագրական կադրերի պակասը, տպագրական նյութատեխնիկական բազայի խղճուկ վիճակը չէին կարող բացասաբար շանդրադառնալ թերթերի լեզվի, ոճի, ձևավորման վրա:

Դեռևս 1921 թվականին «Տեղական թերթերի ծրագրի մասին» որոշման մեջ¹⁰³ պարտիայի Կենտրոնական կոմիտեն նշում է, որ դժբախտաբար բավական հազվագեպ է նկատվում, որ մեր թերթերում նյութը փութաջանորեն մշակված լինի, իսկ տեղական թերթերը համատարած կերպով ասես ջանում են պճնազարդվել շարագրության խորիմաստությամբ, զետեղելով օտարազգի բաների, քիչ հայտնի տեղմիներին և անունների առատությամբ ամենաերկար պարբերություններով, ամենաերկար հոգվածներ: Կենտկոմը պահանջում էր, որ նկատի ունենալով կիսազրագետ ընթերցողին և անգրագետ լսողին, տեղական թերթերը մասսաների շահերին հարազատ բովանդակություն ունենալուց բացի, պետք է հասկանալի լինեն նյութի շարագրությամբ, հոգվածները, թղթակցությունները, նախադասությունները պետք է նախ և առաջ լինեն համառոտ, կառուցված պարզ ու հստակ պլանով, յուրաքանչյուր հոգվածի ու թղթակցության հիմնական միտքն ու էությունը պետք է

¹⁰³ «Պարտիական և սովետական մամուլի մասին» փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 318—323:

արտահայտված լինի որոշակիորեն, քիչ ծանոթ իրադարձությունները և աշխարհագրական անծանոթ անուններն ու անվանումները պետք է լինեն բացատրված ու մեկնաբանված: Խմբագրությունը պետք է համոզված լինի, որ թերթի մեջ չուրաքանչյուր տպագիր տող, յուրաքանչյուր բառ անհասկանալի չեն մնա և տարակուսանքներ չեն առաջացնի ամենահեռավոր ու խուլ գյուղակում:

Հաշվի առնելով պարտիայի այս ցուցումները, մեր ռուսլուբլիկայի տեղական թերթերը ձգտում էին հասկանալի լինել այն ժամանակ կուլտուրական ցածր մակարդակի վրա գտնվող բանվորին ու գյուղացուն: Մանավանդ գյուղում, հասուկենտ գրագետ մարդիկ կային: Նրանք բարձրաձայն կարդում էին թերթը և իրենց լսող անդրագետ ու կիսադրագետ մարդկանց, ծանոթացնում սովետական իշխանությունից առաջին դեկրետներին, սոցիալիստական միջոցառումներին:

Տեղական թերթերից նախորդ դուխներում բերված օրինակները մոտավոր դադափար են տալիս լրագրային լեզվի զարգացման էվոլյուցիայի մասին, այն թե ինչպես աստիճանաբար հարստանում էր նրա բառապաշարը, բարելավում բառակազմությունը: Այստեղ կարելի է մի ընդհանրացում կատարել: Սովետական իշխանության առաջին հինգ տարիների տեղական թերթերի նյութերը լեզվական կուլտուրայի տեսակետից բաժանվում են երեք կարգի, ա) գավառաբարբառ, բ) միջին գավառաբարբառ-գրական, գ) գրական:

Գավառաբարբառով գլխավորապես գրվում էին նամակները, որոնք ուղղված էին շարքային մարդկանց՝ բանվորին ու գյուղացուն: Նամակներում օգտագործվում էին ժողովրդական բառ ու բանը, առակները: Նման լեզվով և ձևով տպագրված նյութերը կիսադրագետ ընթերցողի և անդրագետ լսողի վրա ավելի ներգործուն նշանակություն ունեին:

Տարբեր գավառների նյութերից բերենք մեկական օրինակ:

Դեպի սովետական կարգերն անհուն երախտադիտություն զգացմունքով, ապագայի նկատմամբ լավատեսությունը են լցված «Կարմիր Լոռի» թերթի նամակներից շատերը:

Դրանք գրված են պարզ, հանրամատչելի: Ահա դրանցից մեկը, որ ուղղված է Լոռեցի շոբանին:

«Ահ, ջանիդ մատաղ, Լալվարի շոբան, որ թուխ փափախդ քեզը դրած, ածղհա շոմբախը ուսիդ, ոչխարդ կախ ես արել Գոլուրթի ծմակն ի վեր, կամ Գութանքարա գազով վրա ես դցել ու էդ դառել, փափախովդ ճակատդ սրբում ու մտիկ ես տալիս Քոշաքարա սպիտակ ամպերին... Լալվարի քերծին հենված խաղ կանչելիս, կամ շհուդ հանած «Ուլխարի» ածելիս էլ առաջվա նման միտք մի անիր, թե «կոռ ու բեգար» կա, հարկ ու խարջ կա, թե շափար ու ուրսողնիկը կը կզան, գառը պիտի մորթեն, թե քու աշխատանքի կեսը ուրիշն է ուտում...»¹⁰⁴:

Ահա և վանդեղուրցի Վարթանուշ Քիթունցի նամակը, որ տպագրվել է «Կարմիր Ռաշպար» թերթում:

«Նամակ Իսակ և Ճաղար ախպորցը.

Հը պարեօր ծեղ, ջանս ծեղ մատաղ Իսակ և Ճաղար ախպերք: Երանի ինձ, հազար երանի, որ ծեղ նման ախպերք օնիմ, որ օր որ մեր կրզեթումը կրիմչըք, խոսումչըք, ծեր կանանչ արեը վկայա, որ շատ բեքեփանում եմ, ամմա որ կրիմչըք, օղումքմ զուշ տեռնամ թոնիմ, ըշխարքիս էս ճոնդից էն ճոնդիցը: Ամեն օր գրեցեք, բալիքիամ էս պուշը կուտուր կնանիքս մին պեն հասկանան, որ իրանք էլ մարթու ջարդ ինգնին... էստեղ կիրքքմ կարթալ, մեջին լավ լավ պեներ կա կիրած, օղումքմ էս նմակովս ծեղ ասիմ թա հինչ ա կիրած»¹⁰⁵:

Սովետական կարգերի առավելութունների, նոր տնտեսական քաղաքականության նշանակության մասին հետաքրքրական շատ նամակների հետ միասին Ալեքսանդրապոլի «Շիրակի Ռանչպար» թերթը հրապարակել է այս «Իրական խոսակցութունը» երկու գյուղացիների միջև:

104 «Կարմիր Հոռի», 1921, 15 հունիսի:

105 «Կարմիր Ռաշպար», 1922, 5 փետրվարի:

«—Հըլը ո՛ւր է, Արփաշայի ջուրը պիտի հանեն, ճանփերը պիտի ուղղեն: Մի քանի տարուց հետո մեր երկիրը շատ լավ կլինի: Գիտես, Արփաշայի ջուրը որ հանեցին, սաղ Շորագյալի արտերը կջրվեն, էն վախտը էլ թոնի մասին չենք մտածի:

—Լավ ըդոնք, որ շինում են, էդքան փարա որդի՞ց է, ախր ծախս շատ կերթա:

—Բա էս սլարենտուրքը, որ թոփ են ընում, ինչի՞ համար է, մեզնից առնում, էլի մեր վրա են ծախսում»: Ահա մի փոքրիկ ֆելիետոն, որ տպագրված է նոր Բայազետի «Ռանշպար» թերթի 1924 թվականի մարտի համարներից մեկում:

«Հառաչվա ժամանակները ժողովուրդը մութնա հեկերա, աշխրբից բե խարար, ինչ սութ օղորթ ասեր են հավատացերա: Էն ժամանակները թավաքելի մի քիչ խելք ունեցող մարթը մի օրենք էր գրում, յա ուզում էր ժողովրդի հաշվին առանց աշխատելու ապրեր, էդենց բաները հնարում էր, կապում էր մութ, խեղճ հլու հպատակ ժողովրդի ջանը... Ըդոնք հլը ջայնամ, բը թիզ չափելը, մոմ թափելը, մատաղ ու խաչալվա անելը: Ըտոնք բիրդան տերտերների, սութ մարքաքենների հնարած բաներն են... Սթից փարա են առե, մութթա ժողովրդի հաշվին ապրեր են»:

Այս օրինակներից ցույց են տալիս խմբագրությունների ձգտումը՝ ավելի մոտենալու իր ընթերցողներին: Իհարկե, քաղվածքները, որ բերվեցին, հիմք չեն տալիս կարծելու, թե դավառաբարբառից թերթներն օգտվում էին միշտ չափավոր, անհրաժեշտության սահմաններում, առանց աղավաղումների: Համենայն դեպս դավառաբարբառը օգտագործվում էր գրեթե բոլոր թերթերում, բայց նա հետզհետե իր տեղը զիջում էր միջին գավառաբարբառ-գրականին և գրականին: Այնուամենայնիվ ոճը և լեզուն դեռ մնում էին տեղական թերթերի ամենախոցելի կողմերը: Թերթերը լույս էին տեսնում լեզվական սխալներով, աղավաղումներով, երկարաշունչ հոգվածներով: Խմբագրություններն անհրաժեշտ ուղադրություն չէին դարձնում նյութերի մշակման վրա:

Անտարակույս յուրաքանչյուր թերթի լիզուն, նրա կուլտուրան, պայմանավորված է նրա հեղինակալի նակտիվով, նրան աշխատակցողների դրուպիտությամբ, ընդհանուր վարդաքմամբ: Ահա թե ինչու մամուլի մասին ընդունած յուրաքանչյուր որոշման մեջ պարտիան հատուկ ընդգծում է հեղինակալին ակտիվի հետ կատարվելիք աշխատանքը:

Ամրապնդելով խմբագրությունները, տպագրական բազան, պարտիան միաժամանակ պահանջում էր ժուռնալիստներից լրջորեն մտածել իրենց կուլտուրայի բարձրացմամբ, թերթն ավելի մոտեցնել աշխատավոր մասսաներին, դառնալ նրանց կյանքի հայելին: Հայաստանի կոմպարտիայի Կենտրոնական կոմիտեն 1924 թվականի դեկտեմբերի շրջաբերական հրահանգում¹⁰⁶ սուր քննադատության է ենթարկում թույլ սոված սխալներն ու աղավաղումները: Մեր պարբերական մամուլը, նշված է հրահանգում, լույս է տեսնում գրեթե ամեն օր մի շարք անթույլատրելի թերություններով, լեզվական, թարգմանական, մտքերի սխալներով, բաղմամբիվ կուպիտ տառասխալներով: Շատ բնական է,—գրում է Կենտկոմը,—որ տեխնիկապես վատ կազմակերպված և դեկավարությամբ թույլ՝ մեր մամուլը չի կարող կոմունիստական դադափարներով մասսաներին դաստիարակել, ոչ էլ կապվել բանվորական ու գյուղացիական զանգվածների հետ: Կենտկոմը կրկին հիշեցնում է, որ թերթերը հրապարակվում են դիտավորապես բանվորների ու գյուղացիների համար և պետք է ամբողջովին հրաժարվել երկարաբան նախադասություններից, հոգվածներից, անհասկանալի, բարդ լեզվից, ուշագրություն դարձնել տառասխալների վրա, որոնք բացի մտքի աղավաղումից, առաջ են բերում քաղաքական սխալներ:

Իր «Մեր թերթերի բնույթի մասին» հոգվածում Լենինը սովորեցնում է՝ 200—400 տողի փոխարեն 20—10 տողով, «Հեռագրական ոճով» խարազանել հին, արդեն ծանոթ, արդեն դնահատված քաղաքականության նոր հայտնությունները: Պարտիական կազմակերպությունները, զավառային

¹⁰⁶ Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի պարտաբխիվ, ֆ. 48, դ. 251, կ. 13, էջ 5:

կոմիտեները քիչ ջանքեր չեն թափել, որպեսզի կենսագործվի առաջնորդի այդ ցուցումը: Թերթերի բազմաթիվ հավաքածուները ցույց են տալիս, որ խմբագրություններն զգալի աշխատանք են կատարել այդ ուղղությամբ: Քիչ չեն հակիրճ «հեռագրական ոճով» հաղորդումները, որոնք երբեմն ավելի շատ բան են ասում, քան երկար, փքուն հոդվածները: Բայց այդ հավաքածուները միաժամանակ վկայում են, որ թերթերը չեն հաղթահարել շատախոսությունը, վերամբարձ ոճը: Այդ կապակցությամբ իր ժամանակին խիստ, բայց արդարացի բննադատության է ենթարկվել «Կարմիր Ռաշպարը»: Քննադատությամբ հանդես են եկել «Մարտակոչ» և «Խորհրդային Հայաստան» թերթերը: «Ինչպես մեր գավառական թերթերից շատերի,—գրում է «Մարտակոչ»-ը¹⁰⁷,—այնպես էլ «Կարմիր Ռաշպար»-ի գլխավոր թերթությունը նրա լեզուն է, նրա նյութերի չափազանց երկարությունը»: Որպես ցայտուն օրինակ «Մարտակոչ»-ը բերում է թերթի 32, 36 և 40 համարներում տպագրված «Թունավոր գազերը համաշխարհային պատերազմում և ապագայում» հոդվածաշարքը:

«Խորհրդային Հայաստան»-ը գրում է¹⁰⁸, որ Զանգեզուրի «Կարմիր Ռաշպարը» գյուղացիական թերթ է կոչվում: Հայաստանի ամենահեռավոր այդ գավառում, իսկապես որ անհրաժեշտ է առանձին գյուղացիական թերթ ունենալ: Բայց որոշելն ու հրատարակելը բավական չէ, պետք է անպայման ուժեղացնել ղեկավարությունը, թերթը հարմարեցնել գյուղացի ընթերցողի պահանջներին:

Եթե սկզբնական շրջանում ուսուցիչական և անդրկուլկտյան թերթերը տպագրում էին տեղական մամուլի կարևոր հոդվածների համառոտագրությունը, ապա հետագայում նրանք սկսեցին ավելի հաճախ հանդես գալ մամուլի տեսության, վերլուծել թերթերի բովանդակությունը, լեզուն, ժուռնալիստական կուլտուրայի հանգուցային հարցերը:

Պարտիայի XIII համագումարը, որ տեղի ունեցավ 1924 թվականի մայիսին, արձանագրելով մամուլի բարելավման

¹⁰⁷ «Մարտակոչ», 1924, 17 դեկտեմբերի և 18 դեկտեմբերի:

¹⁰⁸ «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 24 փետրվարի:

ուղղությամբ կատարված աշխատանքը, պահանջեց շարունակել պայքարը թերթերի լեզվի լավացման համար, ամենամատչելի ու ցայտուն շարադրությունը հմտորեն ղուգակցել յուրջ և մանրամասն բովանդակության հետ:

Պարտիայի Կենտրոնական կոմիտեն իր 1921 թվականի ապրիլի 4-ի շրջաբերականում նշում է, որ թերթի հանրամատչելիության պայմանների թվին պետք է դասել նաև խոշոր շրիֆտը (ցիցերո), նրա դյուրընթեռնելիությունը և սիւտեմավորված էջատումը: Շատ թերթերի համար իբրև շարվածքի և էջատման իդեալ են ծառայում շրիֆտների այնպիսի բաղմադանությունը և նյութի բաշխման այնպիսի քմահաճությունը, որոնք սովորաբար վեր են ածվում նեղություն պատճառող խայտաբղետության և խառնաշփոթության: Այդպիսի վարվելակերպը ժառանգություն է մնացել բուրժուական «կոպեկանոց» թերթերից, սենսացիա առաջացնելու նրանց մշտական ձգտումների հետ միասին: Կենտկոմը մասսայական թերթերի առաջ խնդիր է դնում էջատել այնպես, որ ընթերցողը կարողանա հասկանալ բոլոր նյութերը, դասավորված լինեն նրան ծանոթ բաժիններում, առանց ավելորդ բարդությունների և խայտաբղետությունների:

Սեր օկտոբրիկայի տեղական թերթերը շունենալով անհրաժեշտ տպագրական բազա, մասնագետներ, ձևավորվում էին վատ, շարվածքը ոչ թե խայտաբղետ էր, այլ միօրինակ, միապաղաղ՝ Վատ ներկերի, ավելի քան վատ տպագրության պատճառով դժվարընթեռնելի շատ էջեր են հրապարակվել:

Թերթերի կուլտուրայի համար կարևոր նշանակություն ունի նկարազարդումը, որ զույգ ոտքով կաղում էր այն ժամանակ: Նույնիսկ Լենինականի «Բանվոր»-ը, որ գտնվում էր նյութա-տեխնիկական քիչ թե շատ բարվոք վիճակում, դժգույն ֆոտո-կլիշեներ էր զետեղում, որոնք նվիրված են Շիրակի ջրանցքին, տեքստիլին, երկաթուղուն: Նկարների որակի մասին էլ ի՞նչ խոսք կարող էր լինել հեռավոր Զանգեզուրում, Նոր Բայազետում, Իջևանում և մյուս գավառներում: Իհարկե, երբեմն հաջողվում էր լավ ֆոտո, կամ ծաղրանկար տալ, որն ավելի իմաստ էր ստանում համապատասխան մակագրության դեպքում: Այդպիսի լավ փորձ է արել Իջևանի

«Մուրճ ու մաճ» թերթը: «Գերման բանվորի սպառնալիքը» վերնագրի տակ թերթը ղետեղել է մի ծաղրանկար¹⁰⁹, որը պատկերում է ինչպես բանվորի ուսերին նստել է գերմանացի բուրժուա՝ Ստիննեսը, իսկ վերջինիս ուսին նստել է Պուանկարեն: Մաղրանկարն ունի մակագրություն. «Ինչքան էլ ճշնշեն ինձ Պուանկարեն ու Ստիննեսը, մեկ է, ես երկուսին էլ միանգամից պիտի էնպես ղետնուլը տամ, որ նրանց մեծ թիրքեն ականջները մնա: Թող իմանան, որ արդեն մոտ է այդ ահեղ դատաստանի կարմիր ժամը»:

1921 թվականի սեպտեմբերի 1-ից «Կարմիր գյուղացի» թերթի ճակատը փոխվում է: Անունը մնում է նույնը: Ավելանում է գյուղական կյանքին վերաբերող մի տիպական շտրիխ. հարթ դաշտ, հեռվում ծառերի մեջ գյուղական խրճիթներ են, հանգամիջյան ճանապարհով անցնում է եզնառայլը, երևում է ճիպտաբ ձեռքին սալապանը: Դրանով խրմբագրությունը ձգտել է ընդգծել թերթի գյուղացիական բնույթը: Այդ արտաքին փոփոխության լրացումն է հանդիսանում օրվա առաջնորդողը, որ կրում է «Իեպի պարենտուրք և շինարարական աշխատանք» վերնագիրը: Նա գիմում է գյուղացիներին ու բանվորներին, որ մի ձեռքով հարվածեն թշնամուն, իսկ մյուսով պարեն հավաքեն, նոր ցանքեր անեն:

Դիլիջանի «Մուրճ ու մաճ»-ը¹¹⁰ տպագրել է ընկերական շարժ, որը պատկերում է շնչակտուր վազող նամակատարին՝ ձեռքին թերթը: Կլիշեն բնի մակագրություն.

«Թուշում եմ ես ամեն տեղ
Ամեն շրջան, ամեն գեղ
Հետս բերում «Մուրճ ու մաճ»
Միջին թաղա խաբարներ:
Կարդացեք, հեյ, գեղեցիք:
Ձեր կապերը «Մուրճ ու մաճ»¹¹¹:

Հենինականի «Բանվոր»-ում հետաքրքիր գործունեություն է ծավալել նկարիչ-մանկավարժ Գ. Բրուսյանը: 1924

¹⁰⁹ «Մուրճ ու մաճ», 1923, 7 մարտի:

¹¹⁰ Նույն տեղում, 1923, 8 հունվարի:

¹¹¹ «Բանվոր», 1924, 17 մայիսի:

թվականի մայիսին զետեղված են հինգ նկարներ, որոնք պատկանում են Բրուտյանի գրչին: Նկարները պրոպագանդում են պետական ապահովագրության նշանակությունը: Առաջին նկարը, որ զետեղված է առաջին էջում, պատկերում է լեռնային գյուղ, արևածագ, գյուղացին ցանում է սերմերը: Ամբողջ նկարը զարդարված է ցորենի հասկերով, գյուղացին գոգնոցով է և ղլխաշորով: Նկարի մակագրությունն է. «Բոլոր հողերս պիտի ցանեմ, թեկուզ ամեն օր կարկուտ լինի, ապրի պետապր, դեռ չցանած ապահովագրել է»: Երկրորդ էջի երկու նկարների բովանդակությունն այս է. արտերը հասել են, գյուղացին մի ձեռքը ճակատին հովանի արած, նայում է երկնքին: Նա ունի մակագրություն. «Գյուղացի, գյուղացի, շար ու բարիդ իմացիր, մի վախենա երկնքից, ապահովագրվի կարկտից: Երրորդ էջում պատկերված են հինգ գյուղը, կտրածածկ տներ: Այրվում է ցորենի դեղը, իսկ նրա մոտ գլխիկոր կանգնած են գեղջուկն ու գեղջուհին: Մականդրություն՝ «Կրակը լափեց գեղերս, ախր ինչու չի ապահովված, թող սա լինի լավ խրատ»: Նույն էջում կա մեկ ուրիշ նկար. գյուղացին գլուխը ձեռքերի ափերի մեջ առած ողբում է սատկած եզի մոտ: Նկարն ունի մակագրություն. «Ի՞նչ պիտի անեմ ես հիմա, եզս կորալ, ո՞ր քարին տամ գլուխս, ա՛խ, եթե ապահովագրած լինեի, իսկույն մեկը նորից կառնեի»: Մի ուրիշ նկար պատկերում է, թե ինչպես գյուղացիները եկել են գործակալի մոտ: Մականդրություն՝ «Ընկեր գործակալ, մեր գյուղը որոշել է մեր ունեցվածքը կամավոր ապահովագրել, ուղարկեք ձեր ներկայացուցիչը՝ ապահովագրելու»: Զի կարելի չնկատել, որ «Բանվոր»-ի այս համարը ծանրաբեռնված է նկարներով, իսկ դրա փոխարեն շատ համարներ աղքատ են, ավելի հաճախ զուրկ են նկարազարդումից:

«Կարմիր Ռաշալար» թերթի խմբագրությունը սկսում է մտահոգվել գյուղատնտեսական բաժնի ձևավորման մասին: Նախ 1925 թվականի մայիսից հրապարակում է նկարապարզ մշտական ճակատ՝ «Գյուղատնտեսություն», որ շտրիխներով պատկերված են լեռնալանջում աշխատող գյուղացիները: Հեղինակը գյուղացին եղներով ու կամով կալ է կախում, աղ-դային հին տարազով գեղջուհին մաղում է հացահատիկը.

մի փոքր այն կողմ հացահատիկն են լցնում պարկերը, իսկ աջ կողմում մի երրորդը՝ եղանով կալն է դրում հասկերի խուրձր։ Թերթում երկու սյունի վրա զետեղված նկարը¹¹² պատկերում է դոթան, իսկ գյուղատնտեսական մի զբոսայգի տեքստում զետեղված նկարը ցույց է տալիս, թե ինչպես որոշել անասունի կենդանի քաշը։

Թերթերում զետեղված են աշխատանք պատկերող նկարներ, որոնք իրենց գեղարվեստական կատարմամբ (Բացի Բրուտյանի գործերից) առանձին արժեք չեն ներկայացնում։ Կան ծաղրանկարներ, որոնք պատկերում են հաստափոր կուլակին, սևասքեմ տերտերին, սապատաքիթ չարչուն, նէսպանին։ Այդ նկարները ժամանակին կատարել են իրենց դերը։

Մամուլը մասսաների սեփականությունը դարձնելու տեսակետից ուշադրության արժանի է Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի 1924 թվականի նոյեմբերի որոշումը¹¹³, ուր հատկապես նշում է, որ թերթերի էժանությունը հանդիսանում է գյուղացիների շրջանում նրանց տարածման հիմնական պայմանը։ Անդրերկրումն առաջարկել է զգալիորեն իջեցնել թերթերի արժեքը, որը ամսական չպետք է անցնի 15—20 կոպեկից։

* * *

Սովետական կարգերի գոյության առաջին հնգամյակում կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությունը մեր ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շնորհիվ պայմաններ ստեղծվեցին կուլտուրական ռեուլուցիայի համար։ Կոմունիստական պարտիան, սովետական իշխանությունը ձեռնամուխ եղան աշխատավորության գեղարվեստական դաստիարակությանը։ Տեղական մամուլը հանդիսացավ այդ դաստիարակության հզոր միջոց։ Սովետական մեծ մամուլի հարուստ փորձի հիման վրա տեղական թերթերը առաջին լուրջ քայլերն էին կատարում լրագրային ժան-

¹¹² «Կարմիր Ռաշտար», 1925, 31 մայիսի։

¹¹³ Партархив ЦК КП Армении, ф. 1, л. 303, св. 18, оп. 4, л. 32—33.

րերի օգտագործման և կատարելագործման միջոցով խորը և բաղմակողմանիորեն արտացոլելու նոր դարաշրջանի հասարակական մտքի պարզացումը:

«Բանվոր» թերթը 1925 թվականի վերջին ամփոփել է պայքարի ու հաղթանակի արդյունքները, ցույց տվել, թե ՍՍՌՄ բաղմազգ ժողովուրդների բնտանիքում ինչպիսի հաջողությունների են հասել Սովետական Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան: Թերթը տպագրել է Անդրկովկասյան Սովետական Սոցիալիստական ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ս. Լուկաշինի (Սրապիոնյան) հոգևածը, ուր ասված է.

«Խորհրդային բանվորա-գյուղացիական Հայաստանը անցավ դեպի սոցիալիզմը տանող իր պատմական ճանապարհի և զարգացման զգալի մասը: Անցավ, շնորհիվ դեպի հաղթանակ ձգտելու իր հաստատուն կամքին, շնորհիվ ծանր զրկանքների և ջանքերի, հայտնաբերելով այս 5 տարում մասսայական-աշխատավորական հերոսություն բաղմաթիվ օրինակներ»¹¹⁴:

«Անցած ուղին և հեռանկարները» հոգևածում Ա. Բ. Կարինյանը գրում է, որ անցած հինգ տարիները եղել են ծանր աշխատանքի տարիներ, քննելով անցած այդ ուղին, կարելի է արձանագրել, որ աշխատավորության պայքարն անհետելանք չի մնացել: Ռեսպուբլիկայի էկոնոմիկայի զարգացման մեջ հեղինակը նկատում է երկու դիժ: Առաջինը՝ դա գյուղատնտեսության ուժեղացումն ու բարձրացումն է: Էվջիլարի, էջմիածնի և Շիրակի ջրանցքները ստեղծել են նոր հողային ֆոնդեր, որոնք կառուցվող նոր ջրանցքների հետ նպաստելու են գյուղատնտեսության հետագա զարգացմանը: Երկրորդը, որ ոչ պակաս նշանակություն ունի, դա Հայաստանի «արդյունաբերացման» ուղղությամբ կատարվածն է (Զանգեզուրի և Ղափանի հանքերի վերականգնում, Երևանի, Լենինականի մեծ էլեկտրակայանները, Լենինականի տեքստիլ գործարանը):

114 «Բանվոր», 1925, 29 նոյեմբերի:

Անդրադառնալով գյուղատնտեսության մեջ տեղի ունեցած տեղաշարժերին, թերթի նյութերը պատմում են, որ սովետական իշխանության առաջին զործն հղավ գյուղացիությանը փրկել սովի ճիրաններից: Երկրորդ խնդիրը գյուղատնտեսության վերականգնումն էր: Հնդամյակում ավելի քան կրկնապատկվեցին ցանքատարածությունները: Եթե 1921 թվականին ցանվել է 22.000 դեկատին, 1925 թվականին հասավ 58.000 դեկատինի: Տնտեսական վերականգնման հետ զուգընթաց աշխատավորներն անցել են կուլտուրական աննախընթաց վերելք: Դրա լավագույն ապացույցներից է, որ նախատեսված 77 դպրոցի և 6.000 աշակերտի փոխարեն կենդանականի դավառն ունի մոտ 200 դպրոց և 25.000 աշակերտ: Փոքրիկ, ողորմելի 20 մահճակալանոց հիվանդանոցի փոխարեն նախատեսված կա 3 օրինակելի հիվանդանոց՝ 120 մահճակալով, 3 բժշկի փոխարեն միայն դավգործկոմի բյուջեյով աշխատում է 34 բժիշկ:

Վերականգնման շրջանում աճել ու ամրապնդվել է կենդանականի պարտիական կազմակերպությունը: 1925 թվականին կազմակերպությունն ուներ 1.000 անդամ և թեկնածու: Սակայն նա աճել է ոչ միայն քանակով, այլև որակով, ուժեղացել է քաղաքականապես և հանդիսանում է գավառի քաղաքական-հասարակական կյանքի ղեկավարը: Սովետական տարիներին ստեղծվել է բանվորական մեծ կոլեկտիվ, արհմիություն անդամների թիվը հասել է 9.500-ի:

Սովետական Հայաստանի հինգերորդ տարեդարձին նվիրված համարում¹¹⁵ «Կարմիր Ռաշպար»-ը ամփոփել է Զանգեզուրի գավառի նվաճումները: Առաջին հերթին նշվում է Ղափանի հանքերի վերականգնումը: Եթե մի տարի առաջ այնտեղ 120—150 բանվոր էր աշխատում, ապա 1925 թվականին նրանց թիվը հասավ 900-ի: Թերթը առանձնապես ցայտուն օրինակներ է բերում լուսավորության բնագավառից: Դաշնակցական ավանտյուրիստներին վռնդելուց հետո կոմունիստական պարտիան և սովետական իշխանությունը ձեռնամուխ հղան գավառի տնտեսության վերականգնման և

115 «Կարմիր Ռաշպար», 1925, 29 նոյեմբերի:

լուսավորության գործին: 1921—1922 թվականներին շնայած սովի ծանր հետևանքներին, հնարավոր եղավ վերսկսել դրարոցական պարապմունքները 62 դպրոցում: 1925 թվականին դպրոցների թիվը հասավ 100-ի, իսկ աշակերտների թիվը՝ 10.000-ի: Բերելով այս թվերն ու փաստերը, թերթն ընդդռնում է, որ միայն կոմունիստական պարտիայի, սովետական իշխանության շնորհիվ բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները աղատագրվեցին ցարական և դաշնակցական տիրապետությանից և կերտում են իրենց պայծառ սուպագան:

Մեր ռեսպուբլիկայի աշխատավորները կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ հիմնադրեցին այն պատվանդանը, որի վրա պիտի կառուցվեր ինդուստրիալ-ագրարային Հայաստանի հոյակապ շենքը: Վերականգնման շրջանի վերջին կոմունիստական պարտիայի, ամբողջ սովետական ժողովրդի առաջ ծառացավ սովետական երկրի հեռանկարների, ուղիների հարցը: Մեր երկրում սոցիալիզմ կառուցելու հնարավորության մասին Վ. Ի. Լենինի ուսմունքի հիման վրա կոմունիստական պարտիան վերցրեց սոցիալիզմի կառուցման վճռական կուրսը՝ սոցիալիստական ինդուստրացման կուրսը: Մամուլը սկսեց լայնորեն պարզաբանել պարտիայի XIV համագումարի որոշումները: Այդ սոցիալիստական շինարարության նոր դարաշրջանի սկիզբն էր: Միութենական, ռեսպուբլիկական մամուլի հետ տեղական թերթերը պարտիայի ղեկավարությամբ սկսեցին պայքարել հանուն սոցիալիստական ինդուստրացման:

Ե Ջ Ր Ա. Կ Ա. Յ Ո Ւ Թ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Սովետական Միության բազմազգ ընտանիքում Հայաստանի աշխատավորները կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ մեծ ուղի անցան հինգ տարվա ընթացքում: Հայաստանի կոմպարտիայի IV համագումարը, որ տեղի ունեցավ 1925 թվականի նոյեմբերին, նշեց, որ ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսությունն ընդհանուր առմամբ ավարտել է իր վերականգնման պրոցեսը: Յուրահատուկը այն էր, որ ոչ միայն վերականգնվում էր հինը, այլ և հիմք էր դրվում այն նորի, որ զոյություն չէր ունեցել առաջներում, մինչև սովետական կարգերը: Էկոնոմիկայի հսկայական առաջխաղացման հետ խոշոր բեկում կատարվեց նաև հասարակական մտքի զարգացման, նոր դարաշրջանի աշխատավոր մարդու հոգեբանության մեջ: Այդ ամենն ուրույն արտացոլում է գտել սովետահայ մամուլում, ընդ որում նաև տեղական թերթերում: Ինչպես ցույց է տալիս տեղական մամուլի պատմությունը, առաջնորդվելով նոր տիպի մամուլի ստեղծող կոմունիստական պարտիայի ցուցումներով, թերթերն աշխատել են գտնվել պայքարի առաջին գծում, կատարել կոլեկտիվ ագիտատորի, պրոպագանդիստի և կազմակերպչի իրենց դերը, ցույց տալ բանվորների, դշուղացիների, մտավորականության հերոսիկան, կենդանի, կոնկրետ օրինակներով մասսաներին դաստիարակել կոմունիստական ոգով:

Տեղական մամուլի պատմությունը ցույց է տալիս, որ մարքսիզմ-լենինիզմի պաղափարներով սնվող աշխատավորական մամուլն իրոք հանդիսանում է կյանքի հայելին, որը ճշտորեն արտացոլում է ժամանակաշրջանը իր բոլոր կողմերով: Բայց նա միայն արտացոլող չէ, այլ հասարակական կյանքի, մարդկանց դիտակցության վրա ներգործելու հզոր

միջոց: Ուրեմն մամուլի աշխօրվա դործիչները ուսումնասիրելով իրենց նախորդների՝ սովետական իշխանության առաջին տարիների լրագրողների, բանգյուղթղթակիցների գործունեությունը, մեկ անդամ ևս կզգան այն մեծ պատասխանատվությունը, որ ընկնում է իրենց վրա: Եթե արդի պատմաբանը և բանասերը տեղական թերթերի էջերից քաղում է առատ նյութ կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու ժամանակաշրջանի բարդ իրադարձությունների մասին, ապա աշխօրվա թերթերը վաղը հիմք պետք է հանդիսանան կոմունիզմի կառուցման վիթխարի նախագծումներն իրականացնող աշխատավորական լայն մասսաների հերոսապատումներն ուսումնասիրելու համար: Այդ զոգացումն ավելի կոգեշնչի ժուռնալիստներին, բանգյուղթղթակիցներին, որպեսզի նրանք ավելի բարձրացնեն իրենց հրատարակախոսական կուլտուրան, բազմակողմանի և ճշմարտացի արտացոլեն մեր առօրյան, ավելի անհանդուրժելի վերաբերմունք ունենան սեփական և ընկերների թերությունների, սխալների նկատմամբ:

Սովետահայ տեղական մամուլի պատմությունը ցույց է տալիս, թե միշտ չէ, որ թերթերը կարողացել են կանգնել իրենց կոշման բարձրության վրա: Պատահել են ղիգղագներ, սխալներ, սայթաքումներ: Եվ ամեն անգամ նրանց օգնության է եկել պարտիան: Լենինյան ցուցումների հիման վրա, պարտիայի Կենտրոնական կոմիտեն բազմաթիվ որոշումներ է ընդունել տեղական թերթերի աշխատանքի բարելավման մասին: Այդ որոշումների մեջ կարմիր թելի պես անցնում է որոշակի մի դիժ՝ բոլշևիկյան հոգատարություն գեպի տեղական մամուլը, մասսայական թղթակիցները, ժուռնալիստները, ղեպի սովետական ընթերցողները:

Ինչո՞վ բացատրել սակայն, որ վերականգնման շրջանում ալգրան կարճատե է հղել շատ թերթերի կյանքը, մնացել են վերջում միայն երկուսը՝ Զանգեզուրի «Կարմիր Ռաշպար»-ը և Լենինականի «Բանվոր»-ը: Այդ պայմանավորված էր մեր երկրի ծանր տնտեսական դրությունը, նյութատեխնիկական միջոցների բացակայությունը: Դեռևս 1923 թվականի հունիսին «Խորհրդային Հայաստան»-ը ցավով գրում է՝ «Տըն-

տեսական միջոցների սղության պատճառով մենք ստիպված եղանք հրաժարվել մի շարք պարբերականներից, որոնք թեև թույլ էին և անբավարար որակով, բայց հեղափոխության թանկագին նվաճումներից մեկը լինելով, ունեցել են մեծ արժեք, նշանակություն և փոխարեն դադարեցվելու, պետք է ուժեղացվեին, խաղաչին իրենց մեծ դերը մեր գավառներում»¹։ «Խորհրդային Հայաստան»-ը նշում է, որ մենք ստիպված կրճատել ենք մամուլը, թերթերի տիրաժը մինչև ծայրաստիճան, որովհետև տնտեսական տագնապը դեռ չի անցել։ 1925 թվականին «Խորհրդային Հայաստան» արդեն գրում էր, որ հակառակ մեր երկրի համեմատաբար ծանր տնտեսական վիճակին, հակառակ նրան, որ մեր բոլոր ճիգերը գերազանցորեն ուղղվել են Հայաստանի աշխատավորության նյութական միջոցների լավացման, մեր կուլտուրան, գրականությունը և մամուլը, խոշոր տեմպով ծավալվում ու զարգանում է։ Եթե 1921 և 1922 թվականներին թերթերը թուցիկների, կոշերի տպավորություն էին թողնում, դեռ, մասսայական չէին, չկար թղթակիցների անհրաժեշտ ցանց, հետևաբար մասսաների հետ ունեցած կապը թույլ էր, ապավերականգնման շրջանի վերջում դարձել էին մասսայական, նրանց շուրջը համախմբվել էին հալարավոր թղթակիցներ²։

Տեղական մամուլի պատմությունը այսօրվա ժոռնալիստներին, բանդյուղթղթակիցներին սովորեցնում է համընթաց քայլել կյանքի հետ, ճիշտ կողմորոշել ընթերցող լայն մասսաներին, նրանց համախմբել պարտիայի շուրջը, կոչել ստեղծագործական աշխատանքի։

Տեղական մամուլի պատմությունը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե ինչպես է պարտիան հողատարությունը շրջապատել խմբագրական կադրերին, բանվոր և գյուղացի թղթակիցներին, միշտ բարձր է գնահատել նրանց ստեղծագործական աշխատանքը։ Կոմունիստական պարտիայի ականավոր գործիչ Ա. Ի. Միկոյանը 1925 թվականին «Բանվոր» թերթին ուղղված հեռագրում գրում է.

«Ողջուն կուսակցության լենինականի տրիբունա-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1923, 17 հունիսի։

² Նույն տեղում, 1925, 10 մայիսի։

յին՝ «Բանվոր» բանվորական թերթին: Լենինականի բանվորները լավագույն զորախումբ են ոչ միայն Հայաստանի աշխատավորության շարքերում, այլև ամբողջ խորհրդային Հանրապետությունների Միության պրոլետարիատի փառավոր, անհաղթ զորախումբն են: Լենինականի պրոլետարիատը նվաճել է Լենինականի և Լենինյան կոչվելու պատիվը: Բանվոր դասակարգի թրշնամիների—սեփական բուրժուական իշխանության դեմ արյունոտ կռիվ մղելով, զոհ տալով իր լավագույն մարտիկներին, նա հասավ հաղթանակի, ուստի բանվորների և Կարմիր Բանակի օգնությամբ: Զերմորեն ցանկանում եմ, որ «Բանվոր» լրագիրը օգնի Լենինականի բանվորներին՝ բարձր պահելու լենինյան փառավոր անունը»³:

Վերականգնման շրջանում թերթերն ստեղծվում էին հասարակական կարգով: Միայն թերթի շնորհակալ զործր սիրող մարդիկ կարող էին նյութական զրկանքների, տարրական հարմարությունների բացակայության պայմաններում աչդքան ճիգ ու ջանք թափել, ծառայել ժողովրդին: Մամուլի այսօրվա զործիչները համապատասխան հետևություններ պիտի անեն դրանից, ավելի ընդարձակեն իրենց տեսադաշտը, ավելի շատ մարդկանց հասարակական հիմունքներով ներգրավեն խմբագրական աշխատանքի, թերթի յուրաքանչյուր համարի ստեղծմանը:

Տեղական մամուլի պատմությունն այդ միաժամանակ խավարից լուսավորություն դուրս եկող աշխատավոր մարդու անցած պատմությունն է, նրա, թե ինչպես սկսվեց բնակչության անգրագիտության վերացումը, ինչպես վերականգնվեցին դպրոցները, կատարվեցին առաջին քայլերը ժողովրդական առողջապահության և կանանց ազատագրման ճանապարհին: Էկոնոմիկայի, կուլտուրայի բնագավառում կատարվող առաջադիմությունը ունի հիմք ստեղծեց լրջորեն զբաղվելու աշխատավորների գեղարվեստական դաստիարակությամբ: Մեծ է թերթերի դերը սովետահայ գրականության և հրապարակախոսության ձևավորման, երիտասարդ գրողների և հրապարակախոսների ստեղծագործական լաճի գոր-

3 «Բանվոր», 1925, 15 մարտի:

ծում: Հասկանալի ու բնական է, որ այսօրվա դրողները և հրապարակախոսները միանգամից չեն հասել վարպետության, մի անգամից իրենց տեղը չեն գտել, այլ բարձրացել են նրանք ժողովրդի ծոցից, նրա հետ պայքարելով սովետական կարգերի հաղթանակի և ամրապնդման, ապա ժողովրդական տնտեսություն վերականգնման համար: Ակնհայտ է նաև, որ թատրոնի, օպերայի, երաժշտության հետագայում աչքի բնկնող շատ դործիչներ բարձրացել են պալաուի փոքր բեմերից և համընդհանուր ճանաչում գտել:

Այսպիսով, պարտիայի ստեղծած տեղական թերթերը մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանում անցել են պայքարներով լի մի ուղի և հանդիսանում են պատմա-բանասիրական, աղբյուրագիտական տպագիր վավերագրեր: Ուստի ներկայումս ավելի վճռականորեն է դրվում լրագրային ֆոնդերի, արխիվների պահպանության և մշակման հարցը: Չի կարելի ցավով չնկատել, որ առանձին խումբագրություններում թերթերի հավաքածուների և մյուս նյութերի պահպանության նկատմամբ դեռ կան անփութ վերաբերմունքի դեպքեր: Յուրաքանչյուր գործարանի, կոլտնտեսության, բարձրագույն ուսումնական հաստատության, յուրաքանչյուր քաղաքի և շրջանի թերթ հանդիսանում է յուրօրինակ տարեգրություն, յուրօրինակ պատմություն: Ծանոթանալով հնօրյա տեղական թերթերի պատմությանը, ցաք ու ցրիվ, անկանոն հավաքածուներին, մենք բնականաբար հետևություններ պիտի անենք և այսօրվա թերթերի փորձն ուսումնասիրելու, դիտական պատմությունը ստեղծելու համար, աչքի լույսի պես պաշտպանենք պարբերական մամուլի հավաքածուները:

Ընդհանուր միութենական և ռեսպուբլիկական մամուլի հետ ներկայումս աննախընթաց վերելք է ապրում նաև տեղական մամուլը: Պարտիան պահանջում է թերթերից, նրանց շուրջը համախմբված հեղինակային կոլեկտիվի՝ ավելի խորանալ մեր բազմաբեղուն կյանքի ոլորտները, պրոպագանդել նորը, առաջավորը, միաժամանակ սկզբունքային քննադատություն ենթարկել աշխատանքի այս կամ այն բնագավա-

ուում դեռևս պայտիջուն ռենեցող սխալներն ու թերութիւնները:

Ն. Օսինսկուն դրած նամակում իննիւր ողջունելով «Պրավդա»-ում տպագրւած նրա «Նոր ավյալներ տեղական փորձից» հոգւածը, պահանջում էր է՛լ ավելի ու ավելի կոնկրետութիւն տեղական փորձն ուսումնասիրելու գործում, է՛լ ավելի ու ավելի խորանալ, թե պաւառային, թե դուռական իսկական կյանքի մեջ, չլախնալ սխալները բացահայտելուց, ամբողջ ուժով ժողովրդականացնել և ռեկլամել ամեն մի քիչ թե շատ աչքի բնկնող տեղական աշխատողի, նրանց ցույց տալ որպէս օրինակ⁴:

Պարտիան մամուլի առաջ աչա նույն խնդիրն է դրել նաև ներկայումս Սովետական Միութեան կոմունիստական պարտիայի նոր ծրագրում նշւած է.

«Կապիտալիզմից դեպի սոցիալիզմ մարդկութեան համաշխարհային-պատմական շրջադարձը, որն սկսւեց Հոկտեմբերեան ռեուլյուցիայով, հասարակութեան զարգացման օրինաւափ արդիւնքն է»⁵:

Այդ օրինաւափութիւնը պրսնորւեց մեր երկրում սոցիալիզմի հաղթանակով և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրորդների վճռական հաղթանակներով: Սովետական Միութեան կոմունիստական պարտիայի XXII համագումարը, որ պատմութեան մեջ մտաւ որպէս կոմունիզմ կառուցողների համագումար, մեր երկրի զարգացման լայն հորիզոններ բացեց: Համագումարի որոշումները, պարտիայի նոր ծրագիրը ցույց են տալիս սոցիալիզմից կոմունիզմին անցնելու ամենամոտ ուղիները: Զինւած այդ որոշումներով, կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ, մեր երկրի ժողովուրդները գործարար, սոցիալիստական մրցութեամբ, պայքարում են իրականութուն դարձնելու մարդկութեան դարավոր երազանքները: Այդ պայքարի առաջին գծում է գտնւում մամուլը: Ավելի ամ-

4 «Իննիւր պրոպագանդայի և պրոպագանդայի մասին» ժողովածու, Երևան, 1958, էջ 627—628:

5 «Սովետական Միութեան կոմունիստական պարտիայի ծրագիրը», Հայպետհրատ, Երևան, 1961, էջ 7:

բայնդելով կապը աշխատավորական լայն մասսաների հետ, օգտագործելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանի մամուլի լավագույն ավանդները, այժմ Սովետական Հայաստանում լույս տեսնող պարտիայի դյուղական արտադրական կոմիտեների ու աշխատավորների դեպուտատների շրջանային սովետների օրդան, ինչպես նաև քաղաքային տեղական թերթերը⁶ բազմակողմանիորեն կլուսաբանեն նոր ժամանակի մարդու հերոսիկան, կօգնեն պարտիային, ժողովրդին՝ հաջողությամբ լուծելու կոմունիզմի կառուցման խնդիրները:

6 «Արագած» (Աշտարակ), «Առատության համար» (Բասարդեշար), «Արարատ» (Արտաշատ), «Բանվոր» (Լենինական), «Զանգեզուր» (Գորիս), «Լենինյան դռնով» (Սևան), «Կայծ» (Կիրովական), «Կոմունիզմի համար» (Հոկտեմբերյան), «Կոմունիզմի ուղիով» (Էջմիածին), «Շիրակ» (Անի-Ղուկասյան), «Պղնձի համար» (Ղափան), «Սևան» (Մարտունի), «Վերելք» (Եղեղնաձոր), «Փարոս» Ստեփանավան):

**ԹԵՐԹԵՐԻ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՅՐԵՐԸ, ԼՈՒՅՍ ԸՆԾԱՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ**

- «Բանվոր», Ալեքսանդրապոլ, Լենինական, 1923—1964:
«Դեպի խորհուրդները», Էջմիածին, 1921
«Երիտասարդ բանվոր», Ալեքսանդրապոլ, 1922:
«Երիտասարդ մանկալ», Իջևան-Դիլիջան, 1922—1923:
«Խորհրդային Զանգեզուր», Գորիս, 1921:
«Կարմիր գյուղացի», Էջմիածին, 1921—1922:
«Կարմիր երիտասարդ», Էջմիածին, 1921—1922:
«Կարմիր երիտասարդ», Նոր Բայազետ, 1923—1924:
«Կարմիր Լոռի», Ալավերդի, 1921—1923:
«Կարմիր Շիրակ», Ալեքսանդրապոլ, 1921—1922:
«Կարմիր Ռաշպար», Գորիս, 1921—1930:
«Կարմիր ուղի», Ալեքսանդրապոլ, 1922—1923:
«Կարմիր ուղի», Մեղրի, 1923:
«Զկնորս բանվոր», Նոր Բայազետ, 1925—1926:
«Մուրն ու ման», Իջևան-Դիլիջան, 1922—1923:
«Շիրակի Ռանչպար», Ալեքսանդրապոլ, 1922—1923:
«Պատկոմ», Ալեքսանդրապոլ, 1923:
«Ռանչպար», Նոր Բայազետ, 1921—1923:

Խ Մ Բ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

«Բանվոր», Աշոտ Հախումյան, Երվանդ Հախումյան:

«Խորհրդային Զանգեզուր»,

«Կարմիր գյուղացի», Արամ Շահգեղյան, Լևոն Թումասյան, Արաքս Մուրադյան, Հովհաննես Բաննահայան:

«Կարմիր Լոռի», Կարո Ղաղարյան, Գրիշա Մեհրաբյան, Մանկալ Շմավոն (Սիմակ Սահակյան):

«Կարմիր Շիրակ», Հայկ Գյուլիֆեխյան:

«Կարմիր Ռաշպար», Գառնիկ Ղաղարյան, Սեդրակ Օթյան:

«Կարմիր ուղի», (Ալեքսանդրապոլ) Թադևոս Մանդալյան:

«Կարմիր ուղի», (Մեղրի) Լևոն Թումասյան:

«Մուրն ու ման», (Իջևան),

«Մուրն ու ման» (Դիլիջան), Վաղինակ Հովսեփյան:

«Շիրակի Ռանչպար», Հովհաննես Բաննահայան:

«Ռանչպար», Վահան Խերանյան (Ծովյան):

ԹԵՐԹԻԿՆԵՐ, ԷԶԵՐ

- «Աշխատավոր կնոջ թերթիկ», *Էջմիածին, 1921:*
«Աշխատավոր կնոջ թերթիկ», *Նոր Բայազետ, 1921:*
«Գեղջկումու էջ», *Գորիս, 1924:*
«Երիտասարդ ուղարար», *Գորիս, 1922—1923:*
«Զանգեզուրի պատկոմ», *Գորիս, 1923:*
«Լոռվա կարմիր երիտասարդ», *Ալավերդի, 1921:*
«Լոռվա աշխատավոր կնոջ թերթիկ», *Ալավերդի, 1921:*
«Կանանց թերթիկ», *Էջմիածին, 1921:*
«Կրասնի Լորի», *Ալավերդի, 1922:*
«Հեղափոխության ուղի», *Ալեքսանդրապոլ, 1921:*
«Հեծգեղի թերթիկ», *Ալավերդի, 1922:*
«Պատանի ուղարար», *Գորիս, 1924:*

ՄԻՕՐՅԱ ԹԵՐԹԵՐ

- «Գյուղգրող», *Նոր Բայազետ, 1925:*
«Լենինյան ուղիով», *Դիլիջան, 1925:*
«Պատանի Լենինական», *Նոր Բայազետ, 1924:*
«Շավիղ», *Աշտարակ, 1925:*
«Պատկեն», *Ղարաբաղիսա, 1924:*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱԾ
ԹԵՐԹԵՐԻ ՃԱԿԱՏՆԵՐԸ
(ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՈՎ)

NA

4446

34

ᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՆԵՐՇ

№ 1

29 *Unidentified* 1921 μ .

3675 1 070900

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԿՈՒՆԵՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՐՍՏԻ ԵՐԻՏԵՆԵՐԴ

[illegible]

ՆՈՒՐԱԶ ՄԱՍԻՍԻՆ

II. SURF

ՀԱՅԿԱՅ 14-2 Ցույն. արթ 1922 թ.

32 3

[illegible]

REPORT OF THE BOARD OF DIRECTORS FOR THE YEAR ENDING DECEMBER 31, 1960

UNION SQUARE, N. Y.

Handwritten text, likely a list or index, with some words underlined. The text is written in a cursive script and is partially obscured by a horizontal line.

Հայերն և քրիստոնեւոցն զորս
 արքայապետ իրարմէն զարկեցին իւր
 ինքնաշարժութեամբն իւրեան անու
 զանազն ժամանակսն, արքայապետ
 զորս իւրն արկեցին իւրեան իւր
 ինքնաշարժութեամբն իւրեան անու

...the ... of ...

1. *Hydrophilus* *Hydrophilus* *Hydrophilus* *Hydrophilus*
 2. *Hydrophilus* *Hydrophilus* *Hydrophilus* *Hydrophilus*
 3. *Hydrophilus* *Hydrophilus* *Hydrophilus* *Hydrophilus*

200

4628170-400
20070000 20 2

1955-56 8-108

97448077 8010 17400000 17400000

1. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 2. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 3. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 4. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 5. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 6. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 7. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 8. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 9. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)
 10. Wiederholungsfragen (Wiederholungsfragen sind
 nach jeder Vorlesung zu beantworten)

第 2

ՀԱՐԵԴԱԳՐՔԻ 8 ՔԱՆՈՒՄԻ 1921 թ.

422

[illegible]

2. 17. 4. 6. 8. 10. 12.

Տարածանքի հսկողությունը (քաղաքի) հասանելի է:

Copyright © 2004 John Wiley & Sons, Inc.

Самостоятельно выделите (пронумеруйте) следующие предложения, подлежащие глаголам в скобках.

Last copy sold for only \$7.000 on p. 4, good.

2000 年 12 月 10 日

Գրանց. 26 հունիս 1922 թ

193

00086729044

Գրքի մեջ 1910 է տեղադրված Հայաստանի Գեոգրաֆիկական ինստիտուտի մեջ 1910 թվ. հայաստանի համար 6 Գրքեր, մեկը:

6. 1980-1981

7. 1981-1982

8. 1982-1983

9. 1983-1984

10. 1984-1985

11. 1985-1986

12. 1986-1987

13. 1987-1988

14. 1988-1989

15. 1989-1990

16. 1990-1991

17. 1991-1992

18. 1992-1993

19. 1993-1994

20. 1994-1995

21. 1995-1996

22. 1996-1997

23. 1997-1998

24. 1998-1999

25. 1999-2000

26. 2000-2001

27. 2001-2002

28. 2002-2003

29. 2003-2004

30. 2004-2005

31. 2005-2006

32. 2006-2007

33. 2007-2008

34. 2008-2009

35. 2009-2010

36. 2010-2011

37. 2011-2012

38. 2012-2013

39. 2013-2014

40. 2014-2015

41. 2015-2016

42. 2016-2017

43. 2017-2018

44. 2018-2019

45. 2019-2020

46. 2020-2021

47. 2021-2022

48. 2022-2023

49. 2023-2024

50. 2024-2025

51. 2025-2026

52. 2026-2027

53. 2027-2028

54. 2028-2029

55. 2029-2030

56. 2030-2031

57. 2031-2032

58. 2032-2033

59. 2033-2034

60. 2034-2035

61. 2035-2036

62. 2036-2037

63. 2037-2038

64. 2038-2039

65. 2039-2040

66. 2040-2041

67. 2041-2042

68. 2042-2043

69. 2043-2044

70. 2044-2045

71. 2045-2046

72. 2046-2047

73. 2047-2048

74. 2048-2049

75. 2049-2050

76. 2050-2051

77. 2051-2052

78. 2052-2053

79. 2053-2054

80. 2054-2055

81. 2055-2056

82. 2056-2057

83. 2057-2058

84. 2058-2059

85. 2059-2060

86. 2060-2061

87. 2061-2062

88. 2062-2063

89. 2063-2064

90. 2064-2065

91. 2065-2066

92. 2066-2067

93. 2067-2068

94. 2068-2069

95. 2069-2070

96. 2070-2071

97. 2071-2072

98. 2072-2073

99. 2073-2074

100. 2074-2075

101. 2075-2076

102. 2076-2077

103. 2077-2078

104. 2078-2079

105. 2079-2080

106. 2080-2081

107. 2081-2082

108. 2082-2083

109. 2083-2084

110. 2084-2085

111. 2085-2086

112. 2086-2087

113. 2087-2088

114. 2088-2089

115. 2089-2090

116. 2090-2091

117. 2091-2092

118. 2092-2093

119. 2093-2094

120. 2094-2095

121. 2095-2096

122. 2096-2097

123. 2097-2098

124. 2098-2099

125. 2099-2100

126. 2100-2101

127. 2101-2102

128. 2102-2103

129. 2103-2104

130. 2104-2105

131. 2105-2106

132. 2106-2107

133. 2107-2108

134. 2108-2109

135. 2109-2110

136. 2110-2111

137. 2111-2112

138. 2112-2113

139. 2113-2114

140. 2114-2115

141. 2115-2116

142. 2116-2117

143. 2117-2118

144. 2118-2119

145. 2119-2120

146. 2120-2121

147. 2121-2122

148. 2122-2123

149. 2123-2124

150. 2124-2125

151. 2125-2126

152. 2126-2127

153. 2127-2128

154. 2128-2129

155. 2129-2130

156. 2130-2131

157. 2131-2132

158. 2132-2133

159. 2133-2134

160. 2134-2135

161. 2135-2136

162. 2136-2137

163. 2137-2138

164. 2138-2139

165. 2139-2140

166. 2140-2141

167. 2141-2142

168. 2142-2143

169. 2143-2144

170. 2144-2145

171. 2145-2146

172. 2146-2147

173. 2147-2148

174. 2148-2149

175. 2149-2150

176. 2150-2151

177. 2151-2152

178. 2152-2153

179. 2153-2154

180. 2154-2155

181. 2155-2156

182. 2156-2157

183. 2157-2158

184. 2158-2159

185. 2159-2160

186. 2160-2161

187. 2161-2162

188. 2162-2163

189. 2163-2164

190. 2164-2165

191. 2165-2166

192. 2166-2167

193. 2167-2168

194. 2168-2169

195. 2169-2170

196. 2170-2171

197. 2171-2172

198. 2172-2173

199. 2173-2174

200. 2174-2175

201. 2175-2176

202. 2176-2177

203. 2177-2178

204. 2178-2179

205. 2179-2180

206. 2180-2181

207. 2181-2182

208. 2182-2183

209. 2183-2184

210. 2184-2185

211. 2185-2186

212. 2186-2187

213. 2187-2188

214. 2188-2189

215. 2189-2190

216. 2190-2191

217. 2191-2192

218. 2192-2193

219. 2193-2194

220. 2194-2195

221. 2195-2196

222. 2196-2197

223. 2197-2198

224. 2198-2199

225. 2199-2200

226. 2200-22

Yfhr mdr mdy Td, (Hd) a. Hmp. Zmgh. 70. H. S.H.P.H.

Արդարև, ինչպես որ ասում են, ինչպես որ ասում են:

Всего, при этом же, при этом же, при этом же —
Всего
Всего, при этом же, при этом же, при этом же —
Всего
Всего, при этом же, при этом же, при этом же —
Всего

Кармир Угъ (Красный Путь), инженер. Диск-послеп. Учкпрофсоюз

333

7/6/08, 12:44 pm 10:22 Q

12 1

17-00000 17-00000 17-00000
 17-00000 17-00000 17-00000

1. Երբ ինչպե՞ս եմ պահպանում իմ
 առողջությունը: Գրե՛ք:

Արքայազն Կոստյ և ծածկ,
բռնացը գողցվա՞նքման աղա-
թիւ տեղին որոշ: արհ. օր. Կ. Կ.

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ԲԱՆՎԱՐ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

№ 34 (V)

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ԲԱՆՎԱՐ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ԲԱՆՎԱՐ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՔՐԱՏՆԱԿԱՆ ԱՐՄԻԱ-ՎՈՐՈՋԱՆԱԿԱՆ ԼԵՆԻՆԻԶՄ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ԲԱՆՎԱՐ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԻՏ

[illegible]

2000 年 12 月 15 日

六

[illegible]

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 1, 1801. It is a formal address, and it begins with the words "I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 28th inst. and in reply to inform you that the same has been forwarded to the proper authorities for their consideration."

[illegible]

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the various methods of determining the rate of growth of a population. The methods are classified into two main groups: direct and indirect. Direct methods involve the use of census data, while indirect methods involve the use of vital statistics, such as birth and death rates.

and many people, especially
 the young, are very much
 interested in the study of
 the history of the country.
 The study of the history of
 the country is very much
 interested in the study of
 the history of the country.
 The study of the history of
 the country is very much
 interested in the study of
 the history of the country.

[illegible]

ENCLOSURE 20820503

ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

ԲԱՆԿՈՐ

2014年12月25日

RECEIVED
JAN 10 1968

МЛЮДОЙ РАБОЧИЙ — ОУГАН ЯНЕР-ПОВЬСКОГО
СОВЕТОВ

... (faint text) ...

154

42344 1 250LH24 1953 20

44

148

109

DATE OF LAST CHECK: 04/02/00

U.S. SUPPLY

$\frac{d}{dt} \ln \left(\frac{\rho}{\rho_0} \right) = - \frac{1}{\rho_0} \left(\frac{\partial \rho}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho \mathbf{v}) \right)$

ՀԱՅԿ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԱՐՄԻՐ
ՀԱՐՄԻՐ

ՀԵՏԳՆԴԻ ԹՆԵՐԹԻԿ

№ 2 ԿՐԻՊԻ ԱՐԵ
ՊԵՏԵՐՈՒ 1972 թ.

ԿԱՐՈՒՐ ԲԱՆԱԿԱՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՃԽԱՆՈՒԹԵՒՆ ՊԵՏԱՐԱՆ Ե

ՄԻ Բ. ՎԻՍՈՒՅԵ

Վերջին օրերի իրադրությունները
հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում

Եւրոպայի, ասիայի, ամերիկայի
գիտ-բանական և արտադրական
հիմնականում հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում

Եւրոպայի, ասիայի, ամերիկայի
գիտ-բանական և արտադրական
հիմնականում հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում
հայտնի է, որ հիմնականում

Цена 25000 руб.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

КРАСНЫЙ ЛОРИ

СЕРИЯ II

Полностью автоматический
с регулируемой скоростью

Всего 100 штук

1972 г. 2-й квартал 14.2.72

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

9.7.6.

ԿԵՐՄԻՐ —
ՌԵՉԳԵՐ

二、三、四、五、六、七、八、九、十、十一、十二、十三、十四、十五、十六、十七、十八、十九、二十、二十一、二十二、二十三、二十四、二十五、二十六、二十七、二十八、二十九、三十、三十一、三十二、三十三、三十四、三十五、三十六、三十七、三十八、三十九、四十、四十一、四十二、四十三、四十四、四十五、四十六、四十七、四十八、四十九、五十、五十一、五十二、五十三、五十四、五十五、五十六、五十七、五十八、五十九、六十、六十一、六十二、六十三、六十四、六十五、六十六、六十七、六十八、六十九、七十、七十一、七十二、七十三、七十四、七十五、七十六、七十七、七十八、七十九、八十、八十一、八十二、八十三、八十四、八十五、八十六、八十七、八十八、八十九、九十、九十一、九十二、九十三、九十四、九十五、九十六、九十七、九十八、九十九、一百

ԿԱՐՄԻՐ
ՌԱՇԳԱՐ

U
P
P
P
P
P

1. *Handwritten text, likely a signature or name.*
 2. *Handwritten text, possibly a date or location.*
 3. *Handwritten text, possibly a title or subject.*

2. H. G. 2. Zweigpunkt der Zweigpunkt, 1993

Geography and people. 1000000000

1. *Salix repens* L.

Հարգելի պարոն պրոֆ. Մանուկյան, արց
Երևանից ձեր:

Տր ապագրված էջերի վերջին թվի գերազանցումը:

Белград, 1953 г.

2

Դուրի ինֆերիալիտետային կոմիթե, Վարդ Եղվանյանը և գաղմկում աշխատավոր խզգվորի
առկենքին: Արդեն սագադացական համո, պարհատողներն արդունով մեք ընդված մ

ԿԱՐՄԻՐ
ՌԱԶՊԱՐ

9. 10. 1944 22

BLASER, PD

2021-01-09

1875 27

中国对外关系史资料选编 第四卷

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԵՄԵՐԱԿՈՒՆԵՐՆԵՐ

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 1, 1861. It is a formal address, and it begins with the words "My countrymen, in this new year, I have the honor to address you." The letter is a long one, and it covers a wide range of topics, including the state of the Union, the progress of the government, and the future of the country. It is a very important document, and it is one of the most famous speeches in American history.

1. *Chrysomelidae* (beetles)
 2. *Curculionidae* (weevils)
 3. *Chrysomelidae* (beetles)
 4. *Curculionidae* (weevils)
 5. *Chrysomelidae* (beetles)
 6. *Curculionidae* (weevils)

Ichthyofauna of the ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

NUZUR

1990年12月10日 星期一

97501700

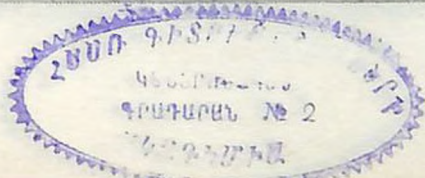
APRIL 2

¹¹ *Ibid.*, pp. 3, 11.

פרשת פינחס

[illegible]

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԲԱՐՈՒՆԻՆԻՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴՊԵՏԱՐԱՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԳԻՆ ԿԱՆՈՒՆԱԿՈՒՄԻ ԿՈՄԻՏԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
Հայաստանի դատավարությունից յերկու Դատարան

Ս. ՏԱՐԻ

ԿԱՐՄԻ ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

Հ. Ե. Կ. Կ. Կ. Կ.

ՄԱՐԻ ԲԵՆԻՔԻ

ՄԱՐԻ ԲԵՆԻՔԻ ԿԱՐՄԻ ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

Հ. Ե. Կ. Կ. Կ. Կ.

ՄԱՐԻ ԲԵՆԻՔԻ

Հ. Ե. Կ. Կ. Կ. Կ.

24 ՆՈՐԱ ԲԱՆԿԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. Ե. Կ. Կ. Կ. Կ.

ԳՅՈՒՂ ԳՐՈՂ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. Ե. Կ. Կ. Կ. Կ.

• 2000

Հիմնական հարցերի և պատասխանների մեջ

1990-1991. The following table shows the results of the survey. The data is presented in a table with 4 columns: Year, Number of respondents, and the number of respondents who answered 'Yes', 'No', and 'Don't know'.

1. The first thing I noticed when I stepped
 out of the plane was the cold air. It was
 a relief after the warm air of the plane.
 I had heard that the weather was bad,
 but I didn't know it would be so cold.
 The snow was falling fast and hard.
 I had to wear my coat and hat.
 I was lucky to have my gloves.
 I had heard that the weather was bad,
 but I didn't know it would be so cold.
 The snow was falling fast and hard.
 I had to wear my coat and hat.
 I was lucky to have my gloves.

2000 11/06/00 09:46, 603.003 2001/06/15/17:16, 1

... ..

[Faint handwritten notes]

Итого: 6 250 000

Հ. Կ. Է. Ի. Պոլիստովի Գրքեր — 1923 թ. Երևանում, 6 Հանդես

我 喜 歡 你

$$P(\Delta \leq \Delta_0) = 1 - \exp(-\Delta_0^2/2) = 0.6$$

Գործը նախագծված ժամկետից քսու
բացված չափով է. 200 զինվ. խաչա-

[illegible]

1970年 2月 10日 星期一

Page 11 - Card No. 1924 P

14-1

[illegible]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔՐԹԱԴԱՐԱՆԻ
ԳԵՆԵՐԱԼ ՊՐԹԵԿՏՈՐԻ ԱՏՈՐԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ
ԳԵՆԵՐԱԼ ՊՐԹԵԿՏՈՐԻ ԱՏՈՐԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

WASHINGTON, D.C. (UPI) — The
NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY
UNITED STATES OF AMERICA

unabhängig voneinander. Es ist
mit Hilfe der folgenden Tabelle für die
ersten fünf Jahre (1950-1954) die
unabhängige Entwicklung der
Bevölkerung der Länder dargestellt.

1. The first of these is the fact that the
 2. the second of these is the fact that the
 3. the third of these is the fact that the

[illegible]

1. 2000-2001 թվականի համաժողովի քաղաքական
2. 2. 2. 4. 2. 5. 2. 6. 2. 7. 2. 8. 2. 9. 2. 10. 2. 11. 2. 12. 2. 13. 2. 14. 2. 15. 2. 16. 2. 17. 2. 18. 2. 19. 2. 20. 2. 21. 2. 22. 2. 23. 2. 24. 2. 25. 2. 26. 2. 27. 2. 28. 2. 29. 2. 30. 2. 31. 2. 32. 2. 33. 2. 34. 2. 35. 2. 36. 2. 37. 2. 38. 2. 39. 2. 40. 2. 41. 2. 42. 2. 43. 2. 44. 2. 45. 2. 46. 2. 47. 2. 48. 2. 49. 2. 50. 2. 51. 2. 52. 2. 53. 2. 54. 2. 55. 2. 56. 2. 57. 2. 58. 2. 59. 2. 60. 2. 61. 2. 62. 2. 63. 2. 64. 2. 65. 2. 66. 2. 67. 2. 68. 2. 69. 2. 70. 2. 71. 2. 72. 2. 73. 2. 74. 2. 75. 2. 76. 2. 77. 2. 78. 2. 79. 2. 80. 2. 81. 2. 82. 2. 83. 2. 84. 2. 85. 2. 86. 2. 87. 2. 88. 2. 89. 2. 90. 2. 91. 2. 92. 2. 93. 2. 94. 2. 95. 2. 96. 2. 97. 2. 98. 2. 99. 2. 100. 2. 101. 2. 102. 2. 103. 2. 104. 2. 105. 2. 106. 2. 107. 2. 108. 2. 109. 2. 110. 2. 111. 2. 112. 2. 113. 2. 114. 2. 115. 2. 116. 2. 117. 2. 118. 2. 119. 2. 120. 2. 121. 2. 122. 2. 123. 2. 124. 2. 125. 2. 126. 2. 127. 2. 128. 2. 129. 2. 130. 2. 131. 2. 132. 2. 133. 2. 134. 2. 135. 2. 136. 2. 137. 2. 138. 2. 139. 2. 140. 2. 141. 2. 142. 2. 143. 2. 144. 2. 145. 2. 146. 2. 147. 2. 148. 2. 149. 2. 150. 2. 151. 2. 152. 2. 153. 2. 154. 2. 155. 2. 156. 2. 157. 2. 158. 2. 159. 2. 160. 2. 161. 2. 162. 2. 163. 2. 164. 2. 165. 2. 166. 2. 167. 2. 168. 2. 169. 2. 170. 2. 171. 2. 172. 2. 173. 2. 174. 2. 175. 2. 176. 2. 177. 2. 178. 2. 179. 2. 180. 2. 181. 2. 182. 2. 183. 2. 184. 2. 185. 2. 186. 2. 187. 2. 188. 2. 189. 2. 190. 2. 191. 2. 192. 2. 193. 2. 194. 2. 195. 2. 196. 2. 197. 2. 198. 2. 199. 2. 200. 2. 201. 2. 202. 2. 203. 2. 204. 2. 205. 2. 206. 2. 207. 2. 208. 2. 209. 2. 210. 2. 211. 2. 212. 2. 213. 2. 214. 2. 215. 2. 216. 2. 217. 2. 218. 2. 219. 2. 220. 2. 221. 2. 222. 2. 223. 2. 224. 2. 225. 2. 226. 2. 227. 2. 228. 2. 229. 2. 230. 2. 231. 2. 232. 2. 233. 2. 234. 2. 235. 2. 236. 2. 237. 2. 238. 2. 239. 2. 240. 2. 241. 2. 242. 2. 243. 2. 244. 2. 245. 2. 246. 2. 247. 2. 248. 2. 249. 2. 250. 2. 251. 2. 252. 2. 253. 2. 254. 2. 255. 2. 256. 2. 257. 2. 258. 2. 259. 2. 260. 2. 261. 2. 262. 2. 263. 2. 264. 2. 265. 2. 266. 2. 267. 2. 268. 2. 269. 2. 270. 2. 271. 2. 272. 2. 273. 2. 274. 2. 275. 2. 276. 2. 277. 2. 278. 2. 279. 2. 280. 2. 281. 2. 282. 2. 283. 2. 284. 2. 285. 2. 286. 2. 287. 2. 288. 2. 289. 2. 290. 2. 291. 2. 292. 2. 293. 2. 294. 2. 295. 2. 296. 2. 297. 2. 298. 2. 299. 2. 300. 2. 301. 2. 302. 2. 303. 2. 304. 2. 305. 2. 306. 2. 307. 2. 308. 2. 309. 2. 310. 2. 311. 2. 312. 2. 313. 2. 314. 2. 315. 2. 316. 2. 317. 2. 318. 2. 319. 2. 320. 2. 321. 2. 322. 2. 323. 2. 324. 2. 325. 2. 326. 2. 327. 2. 328. 2. 329. 2. 330. 2. 331. 2. 332. 2. 333. 2. 334. 2. 335. 2. 336. 2. 337. 2. 338. 2. 339. 2. 340. 2. 341. 2. 342. 2. 343. 2. 344. 2. 345. 2. 346. 2. 347. 2. 348. 2. 349. 2. 350. 2. 351. 2. 352. 2. 353. 2. 354. 2. 355. 2. 356. 2. 357. 2. 358. 2. 359. 2. 360. 2. 361. 2. 362. 2. 363. 2. 364. 2. 365. 2. 366. 2. 367. 2. 368. 2. 369. 2. 370. 2. 371. 2. 372. 2. 373. 2. 374. 2. 375. 2. 376. 2. 377. 2. 378. 2. 379. 2. 380. 2. 381. 2. 382. 2. 383. 2. 384. 2. 385. 2. 386. 2. 387. 2. 388. 2. 389. 2. 390. 2. 391. 2. 392. 2. 393. 2. 394. 2. 395. 2. 396. 2. 397. 2. 398. 2. 399. 2. 400. 2. 401. 2. 402. 2. 403. 2. 404. 2. 405. 2. 406. 2. 407. 2. 408. 2. 409. 2. 410. 2. 411. 2. 412. 2. 413. 2. 414. 2. 415. 2. 416. 2. 417. 2. 418. 2. 419. 2. 420. 2. 421. 2. 422. 2. 423. 2. 424. 2. 425. 2. 426. 2. 427. 2. 428. 2. 429. 2. 430. 2. 431. 2. 432. 2. 433. 2. 434. 2. 435. 2. 436. 2. 437. 2. 438. 2. 439. 2. 440. 2. 441. 2. 442. 2. 443. 2. 444. 2. 445. 2. 446. 2. 447. 2. 448. 2. 449. 2. 450. 2. 451. 2. 452. 2. 453. 2. 454. 2. 455. 2. 456. 2. 457. 2. 458. 2. 459. 2. 460. 2. 461. 2. 462. 2. 463. 2. 464. 2. 465. 2. 466. 2. 467. 2. 468. 2. 469. 2. 470. 2. 471. 2. 472. 2. 473. 2. 474. 2. 475. 2. 476. 2. 477. 2. 478. 2. 479. 2. 480. 2. 481. 2. 482. 2. 483. 2. 484. 2. 485. 2. 486. 2. 487. 2. 488. 2. 489. 2. 490. 2. 491. 2. 492. 2. 493. 2. 494. 2. 495. 2. 496. 2. 497. 2. 498. 2. 499. 2. 500. 2. 501. 2. 502. 2. 503. 2. 504. 2. 505. 2. 506. 2. 507. 2. 508. 2. 509. 2. 510. 2. 511. 2. 512. 2. 513. 2. 514. 2. 515. 2. 516. 2. 517. 2. 518. 2. 519. 2. 520. 2. 521. 2. 522. 2. 5

[illegible]

1. *Chaplin* *1917* *1918* *1919* *1920* *1921* *1922* *1923* *1924* *1925* *1926* *1927* *1928* *1929* *1930* *1931* *1932* *1933* *1934* *1935* *1936* *1937* *1938* *1939* *1940* *1941* *1942* *1943* *1944* *1945* *1946* *1947* *1948* *1949* *1950* *1951* *1952* *1953* *1954* *1955* *1956* *1957* *1958* *1959* *1960* *1961* *1962* *1963* *1964* *1965* *1966* *1967* *1968* *1969* *1970* *1971* *1972* *1973* *1974* *1975* *1976* *1977* *1978* *1979* *1980* *1981* *1982* *1983* *1984* *1985* *1986* *1987* *1988* *1989* *1990* *1991* *1992* *1993* *1994* *1995* *1996* *1997* *1998* *1999* *2000* *2001* *2002* *2003* *2004* *2005* *2006* *2007* *2008* *2009* *2010* *2011* *2012* *2013* *2014* *2015* *2016* *2017* *2018* *2019* *2020* *2021* *2022* *2023* *2024* *2025* *2026* *2027* *2028* *2029* *2030* *2031* *2032* *2033* *2034* *2035* *2036* *2037* *2038* *2039* *2040* *2041* *2042* *2043* *2044* *2045* *2046* *2047* *2048* *2049* *2050* *2051* *2052* *2053* *2054* *2055* *2056* *2057* *2058* *2059* *2060* *2061* *2062* *2063* *2064* *2065* *2066* *2067* *2068* *2069* *2070* *2071* *2072* *2073* *2074* *2075* *2076* *2077* *2078* *2079* *2080* *2081* *2082* *2083* *2084* *2085* *2086* *2087* *2088* *2089* *2090* *2091* *2092* *2093* *2094* *2095* *2096* *2097* *2098* *2099* *2100* *2101* *2102* *2103* *2104* *2105* *2106* *2107* *2108* *2109* *2110* *2111* *2112* *2113* *2114* *2115* *2116* *2117* *2118* *2119* *2120* *2121* *2122* *2123* *2124* *2125* *2126* *2127* *2128* *2129* *2130* *2131* *2132* *2133* *2134* *2135* *2136* *2137* *2138* *2139* *2140* *2141* *2142* *2143* *2144* *2145* *2146* *2147* *2148* *2149* *2150* *2151* *2152* *2153* *2154* *2155* *2156* *2157* *2158* *2159* *2160* *2161* *2162* *2163* *2164* *2165* *2166* *2167* *2168* *2169* *2170* *2171* *2172* *2173* *2174* *2175* *2176* *2177* *2178* *2179* *2180* *2181* *2182* *2183* *2184* *2185* *2186* *2187* *2188* *2189* *2190* *2191* *2192* *2193* *2194* *2195* *2196* *2197* *2198* *2199* *2200* *2201* *2202* *2203* *2204* *2205* *2206* *2207* *2208* *2209* *2210* *2211* *2212* *2213* *2214* *2215* *2216* *2217* *2218* *2219* *2220* *2221* *2222* *2223* *2224* *2225* *2226* *2227* *2228* *2229* *2230* *2231* *2232* *2233* *2234* *2235* *2236* *2237* *2238* *2239* *2240* *2241* *2242* *2243* *2244* *2245* *2246* *2247* *2248* *2249* *2250* *2251* *2252* *2253* *2254* *2255* *2256* *2257* *2258* *2259* *2260* *2261* *2262* *2263* *2264* *2265* *2266* *2267* *2268* *2269* *2270* *2271* *2272* *2273* *2274* *2275* *2276* *2277* *2278* *2279* *2280* *2281* *2282* *2283* *2284* *2285* *2286* *2287* *2288* *2289* *2290* *2291* *2292* *2293* *2294* *2295* *2296* *2297* *2298* *2299* *2300* *2301* *2302* *2303* *2304* *2305* *2306* *2307* *2308* *2309* *2310* *2311* *2312* *2313* *2314* *2315* *2316* *2317* *2318* *2319* *2320* *2321* *2322* *2323* *2324*

1. The first part of the paper is devoted to the study of the asymptotic behavior of the solutions of the system (1) as $t \rightarrow \infty$. It is shown that the solutions of the system (1) tend to zero as $t \rightarrow \infty$ if and only if the matrix A is stable.

2000 918.868 1007
г. 1980
г. 1980
г. 1980

9701 16127.000 16127.000 16127.000 16127.000 16127.000

00000
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY
100 St George Street
Toronto, Ontario M5S 1A5

22 ՀԱՅԵԱՍՏԱՆ 1925 թ. Բ

Միևնույն ժամանակ հայտնվեցին նաև մեծ թվով կոմունիստական օրհներգեր, որոնք բացահայտում էին հայկական ազատագրության գաղափարը։ Առաջիններից մեկը «Հայաստանի ազատագրության օրհներգ»-ն էր, որը հեղինակել էր Հրաչյա Աբովյանը։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Դուխ առաջին, Տեղական քերթերի ծնունդը	13
Դուխ երկրորդ, վերականգնման ուղիներում	35
Դուխ երրորդ, Պայծառ լույս՝ խավարի քաղաքությունում	90
Դուխ չորրորդ, Աշխատավորների գեղարվեստական դաստիարակու-
րյունը	131
Ներակացություններ	192
Թերթերի տպգրենական ցանկ, հրատարակության վայրերը, լույս ըն-
ծալման ժամանակը	199
Խմբագիրներ	200
Թերթիկներ, էջեր, միօրյա թերթեր	201
Հայաստանի զավառներում լույս տեսած թերթերի նախատեսերը (տաբ-
րերակներով)	

ՎԱՋԳԵՆ ՄԻԻՐՔԵՅԵՎԻ ԱՄԻՐԲԵԿՅԱՆ
ВАЗГЕН МИХАЙЛОВИЧ АМИРБЕКЯН

ՍՈՎԷՏԱՆԵՑ ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍԻ ԳԱ
ՎՄ. Արեղյանի անվան գրադանության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Գրատ. խմբագիր՝ Ս. Բ. Աղաբաբյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ի. Խ. Մանուկյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Յուսոբյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. Գրություն
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մաղսյան

ԴՆ 06556, հրատ. № 2344, ԽՀԽ № 873, պատվեր 401, տպագրանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 11X 1963 թ., ստորագրված է տպագրու-
թյան 13,111 1964 թ., Տպագրական 13,75 մամուլ, հրատ. 9,55 մամուլ
Սուղթ 84X108¹/₃₂ Դիմը կազմով 60 կապ.

ՍՍԻ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բաբելյանության, 24

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033955

2013

33955